

№5-6
2003

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

В. Забашта. "Засновники Києво-Могилянської академії".
Фрагмент картини. 2002 р.

ISSN 01306936

№ 5-6, 2003 (287)
вересень-грудень

Рік заснування 1925
Виходить раз на два місяці

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Т. ШЕВЧЕНКА
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

№ 5-6
2003

У журналі

Редакція не завжди погоджується з думками авторів статей

Індекс 74328

Адреса редакції:
01001 МСП, Київ-1,
вул. Грушевського, 4,
тел. 229-50-29
e-mail: nte@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. КВ. № 649 від 25. 05. 94.

...дано до набору 31. 07. 03
...исано до друку 27. 12. 03
Формат 210 x 297/8
Обл.-вид. арк. 16
Наклад 850 прим.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ДОСЛІДНИК НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Микола ДМИТРЕНКО

Постать Пантелеймона Олександровича Куліша в українській фольклористиці другої половини XIX століття одна з найзначніших. Це дивовижний талант універсального типу, чия багатогранна діяльність ще належним чином не вивчена і не спопуляризована. Коли називаємо ім'я Пантелеймона Куліша, то в контексті зі словами "робота", "творчість" органічно вживаємо поняття "вперше" та "Україна".

В одній статті, називаючи П. Куліша "корифеєм нашої літератури"[1], І. Франко в іншій (передмові до львівського видання українською мовою "Гамлета" В. Шекспіра 1899 року в перекладі П. Куліша) висловив промовисту, можна сказати, історичну, знакову оцінку: "Куліш — первворядна звізда в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів"[2].

Літературно-художню, наукову творчість П. Куліша вважають за подвижницьку та новаторську: він першим почав писати українською мовою наукові праці, чим заклав основи української наукової мови; став "батьком" українського роману й одним із перших творців російської історичної романістики (знамениту "Чорну раду" видав українською та російською мовами); запровадив новий фонетичний правопис ("кулішівку"), яким, із незначними змінами, користуємося і нині. Перший вимогливий і доброзичливий критик та побратим Т. Шевченка (і загалом перший літературний критик-професіонал), П. Куліш був також першим біографом, упорядником і видавцем повного зібрання творів М. Гоголя, першим перекладачем українською мовою творів Шекспіра, Байрона; першим, разом з І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким, здійснив повний український переклад Біблії[3].

Щодо власне фольклористичних напрацювань, то й тут П. Куліш відзначився не одним вагомим "вперше". Зокрема, вперше в історії української фольклористики він ще 1844 року, на початку своєї діяльності (очевидно, під впливом збірок і праць М. Максимовича, П. Лукашевича, О. Бодянського, М. Костомарова, М. Грабовського), розробив проспект багатотомового серійного видання фольклору за широкою комплексною назвою "Життя українського народу". До восьми запланованих томів мали ввійти різножанрові фольклорні матеріали: пісні, думи, казки, легенди, перекази, прислів'я, загадки тощо. Про це відомо з листів П. Куліша до М. Погодіна та до М. Юзефовича[4].

Перше серійне видання українського фольклору, що мало побачити світ за десять-п'ятнадцять років, здійснити П. Кулішеві, на жаль, не вдалося. До певної міри цю блискучу ідею аж через тридцять літ втілив у життя Павло Чубинський. Щоправда, П. Куліш таки зумів частково реалізувати ідею антології в двотомнику "Записки о Южной Руси" — "Записки про Україну" (в автографі — "Етнографічні записки..."). В історії української етнографії, зазначав І. Франко, "...ім'я Куліша тривко записане його "Записками о Южной Руси"[5].

У середині 1850-х років у П. Куліша нагромадилося чимало матеріалів (як власних записів, так і записів інших збирачів — тут Куліш, треба сказати, виявляв хист своєрідного Гобсека-етнографа). Відомо, що він нарікав на те, що ніхто не видає фольклорних матеріалів, а тому був готовий передати ці матеріали для друку "навіть самому чортові або Срезневському, що одне й те ж саме."[6] Багато власних записів, а також записів інших збирачів П. Куліш передав А. Метлинському для публікації в збірнику "Народные южно-русские песни" (1854). Видання А. Метлинського, безсумнівно, надихнуло "гарячого П. Куліша", вселило надії на можливість підготовки та цензурного дозволу на публікацію власних праць. Готуючи до друку першу книгу "Етнографічних записок про Україну", він накреслював грандіозні плани серійного видання в дванадцяти томах. Це мали бути "цілі збірки з критичними дослідженнями і належною даниною кожному збирачеві"[7]. Завзятий, амбітний, патріотично налаштований П. Куліш середини 1850-х мав намір "підняти на ноги все, що було написане про Україну" і що про неї не було надруковане. Так задум першого серійного фольклорного видання переріс, як бачимо, в план публікації різноманітних матеріалів про Україну, що "працювало" на ідеологію народництва, актив-

нішого утвердження самобутності власної нації в колі європейських народів, а особливо в лоні Російської імперії. Більше того, згодом у П. Куліша з'явилося переконання в необхідності перекладу українських дум, історичних пісень на популярну тоді в Європі французьку мову. У листі з Венеції від 23 березня 1869 року до М. Білозерського проголошено приховане політичне та освітньо-культурницьке гасло, що згодом своєрідно відгукнеться в ідеології "хвильовизму" ("Геть від Москви!"), не втратить своєї актуальності й нині: "Скільки разів говорив я нашим заможним людям про необхідність видавати французькою мовою texte en regard наші думи та історичні пісні для Європи! Проте їм жаль грошей лише на такі заняття! А водночас вони бажають, щоб Москва нас поважала. Москва почне нас поважати тільки тоді (аж ніяк не раніше), коли ми досягнемо поваги Європи. Ось завдання, гідне гуманного патріотизму!"[8] (Підкреслення наше. — *М. Д.*).

Активні пошуки форм реалізації власних видавничих проектів призвели П. Куліша до компромісних рішень публікувати матеріали окремими томами, не вказуючи ні на їхню кількість, ні на конкретний характер вміщеного скарбу. Якщо спочатку дослідник мав на меті подати лише фольклорно-етнографічні матеріали, а тому відповідно й праця мала назву "Етнографічні записки про Україну", то згодом (можливо, під певним тиском цензури* чи з міркувань самоцензури, на що непослідовний у багатьох виявах П. Куліш був великим майстром) роздумав. У листі до І. Аксакова навесні 1856 року П. Куліш писав: "Запитайте в цензора, чи можу я в заголовку книги закреслити слово "Етнографічні", так щоб залишилося тільки "Записки о Южной Руси". Це мені необхідно для того, щоб у наступних томах не обмежуватися добором матеріалу. Чи можна також написати слова: "Видав П. Куліш"?"[9]

Як відомо, цензура задовольнила бажання П. Куліша, котрий у передмові до першого тому "Записок" зазначав, що з деякого часу серед освічених людей Північно-Російського населення пробудилося особливе бажання глибше пізнати Малоросію, чи Південну Русь; а з другого боку, самі українці почали відчувати сильніше, ніж досі, спрагу самопізнання. А тому, "задовольняючи цю подвійну вимогу, я взявся видати, в невизначеній кількості томів, *Записки про Південну Русь*, у яких би кожна грамотна російська людина мала енциклопедію різноманітних свідчень про народ, який говорить українською мовою."[10]

Видання двох томів (1856 року — першого, а 1857-го — другого) "Записок о Южной Руси" було не лише визначною подією в тогочасній фольклористично-етнографічній думці, а й своєрідним проривом українського питання в панівне великодержавницьке науково-культурницьке середовище, сміливим жестом патріота-романтика, котрий відмовлявся вже від замилування стариною в ім'я ідеалізації минулого, а прагматично розраховував на те, щоб "внутрішній образ України колишньої" порівняти з сучасним станом, привернути увагу збирачів, дослідників і письменників, загалом освічених і багатих людей до потреби звернутися до невичерпних народних джерел. У листі до В. Тарновського від 25 квітня 1856 року П. Куліш прогнозував, що без майбутніх "Записок" не можна буде обійтися, "хто б не задумав довідатися правди про Южну Русь із самого джерела, а не од історіографів"[11]. Не самозакоханістю й хизуванням, а глибоким усвідомленням значення двох томів були продиктовані щирі слова зізнання П. Куліша С. Аксакову: "Записки о Южной Руси" друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам'ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни"[12].

Надзвичайно високо оцінив "Записки" та їхнє значення для України і всього слов'янського світу Т. Г. Шевченко. З Новопетрівського укріплення 22 квітня 1857 року він писав М. М. Лазаревському: "Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за "Записки о Южной Руси". Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може, він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок "Записки о Южной Руси" послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж! Скажи, не втерпів. І як він, крий його Мати Господня! не видасть другого тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся Слов'янщина проклене його і назове брехуном."[13]

* П. Куліш, як відомо, мріяв про істинну свободу творчості, коли "над мислячою головою не стоїть ні довбнею безголовий цензор" (Цит. за: Грушевський Михайло. В тридцяті роковини Куліша: Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчости // Україна. 1927. — Кн.1–2. — С. 37).

Оцінку другого тому знаходимо в щоденниковому записові Т. Г. Шевченка від 17 червня 1857 року: "Особливо вдячний я йому (Кулішеві. — *М. Д.*) за "Записки о Южной Руси". Я цю книгу скоро напам'ять буду читати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я немовби з живими бесідую з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасна, благородна праця. Діамант у сучасній історичній літературі. Пошли тобі, Господи, друже мій щирий, силу, любов і терпіння продовжувати цю неоціненну книгу."[14]

Проте, хоч П. Куліш і готував до видання третій і наступні томи, після виходу двох охолов, почав думати про видання українського журналу, щоб "дати южноруському слову гражданство"[15].

Цікаво, що й Т. Г. Шевченко виношував ідею створення журналу й, дякуючи П. Кулішеві за публікацію в "Записках" поеми "Наймичка", у грудні 1857 року писав: "Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої "Записки о Южной Руси" постоянным периодическим изданием на кшталт журнала. Нам з тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі"[16].

Пантелеймон Куліш

Дозволу на періодичне видання "Хата" П. Куліш не отримав, хоч і запевняв міністра народної освіти, що це буде "журнал словесності, історії, етнографії і сільського господарства", який "не торкатиметься політики"[17]. На початку 1860 року вдалося видати лише альманах "Хата". Метод "етнографічного реалізму" дозволив П. Кулішеві опублікувати, окрім власної статті "Погляд на українську словесність", кількох коротких вступів "Від видавця", добірку з десяти поезій Т. Шевченка "Кобзарський гостинець", поезії Я. Щоголева і П. Кузьменка, оповідання Ганни Барвінок, Марка Вовчка і М. Номиса. Вперше після "Огляду творів, писаних українською мовою" М. Костомарова майже через два десятиліття було привернуто гостру увагу до проблем розвитку української літератури, зокрема акцентовано на народності та новаторстві українського письменства, глибокому зв'язку нової української літератури з фольклором, життям і побутом народу. Так, про Т. Шевченка П. Куліш писав: "Нема нам закону над його слово, тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть за віковічний взір; та й народньої поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос."[18]

Книга П. Куліша — доказ того, що "багатство народних пам'яток ще не вичерпане"[19], — заявив М. Костомаров у досить розлогій позитивній рецензії, опублікованій у журналі "Отечественные записки" (1857. — Т. 112. — С. 41–74). Коротко оглянувши видання українського фольклору (збірки М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, Г. Ількевича, К. Сементовського, А. Метлинського та ін.), рецензент відзначив оригінальність "Записок" П. Куліша, не схожих на попередні публікації: "Тут вміщені не тільки думи і пісні, як у колишніх збирачів, а й оповідання в прозі про історичні постаті та події..., записані слово в слово з уст народу. [...] Минув час ковзати поверхнею народного побуту і схоплювати в ньому загальні риси...; настала потреба знати і зображувати свою народність фундаментально з усіма її звивинами. Ніхто з такою бездоганністю не задовольняє цієї потреби в науковому плані, як п. Куліш у своїх легендах, переказах і повір'ях, що їх він записав із уст народу."[20]

Оцінка М. Костомарова залишилася надовго дороговказом для наступних оглядачів "Записок". Це стосується не тільки М. Петрова, О. Пипіна, О. Огоновського, але й М. Грушевського, В. Петрова, Ф. Колесси та ін. Зокрема, М. Грушевський також відзначав, що П. Куліш у "Записках о Южной Руси" "окреслює якісно інший підхід — дослідницький, з нахилом до історичних джерел"[21].

Структура обох томів неоднорідна. Фактично, це два томи різних за принципами підготовки, систематизації та класифікації матеріалів із народу впереміжку з власними статтями — подорожними щоденниковими нотатками, нарисами про виконавців — носіїв усної народнопоетичної традиції, перекладами творів з української на російську мову тощо. Сам П. Куліш не вважав за потрібне здійснювати чіткий розподіл матеріалу, говорив про відсутність будь-яких принципів наукової організації щодо публікації записів фольклору і власних етюдів, у такий спосіб "надаючи кожному бажаючому "ритися" в моєму несортованому скарбі і знаходити поміж багато чого непотрібного щось і корисне"[22]. Звичайно, в цих словах можна побачити певну обережність П. Куліша в самооцінці, бо він ішов не традиційним шляхом, водночас усвідомлюючи, що "план", "система" можуть бути застосовані при значно більшому нагромадженні матеріалу. З іншого боку, П. Куліш заявляв, що, мандруючи від села до села, від хутора до хутора декількома українськими губерніями, він рідко мав на увазі власне науку. "Мене, — писав молодий фольклорист, — захоплювала поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, що її розігрує маленькими уривками все малоруське плем'я. Мені треба було бачити постановку сільського життя на театрі природи"[23].

Проте заяви заявами, а все ж дослідник зберіг у першому томі певну логіку викладу: а) подав записи зразків прози зі збірки "Українські народні перекази" 1847 року (ця книга у зв'язку з арештом П. Куліша фактично була тиражована і дійшла до читачів майже через півстоліття — аж 1893 року у першому випуску "Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете"); б) опублікував записи дум і пісень (як власні, так і інших збирачів — напр., М. Ніговського, О. Афанасьєва-Чужбинського); в) вмістив авторські розвідки, нотатки про кобзарів і лірників, творців і виконавців дум, пісень, переказів, а також підкреслив велику історичну місію збирачів усної творчості.

Особливо значними, як засвідчив подальший розвиток української фольклористики, стали публікації народних дум, зразків прози (на що раніше зверталося мало уваги) та відомостей про кобзарів. У другій половині XIX століття, як зазначала Г. Довженок, розсуваються рамки спостережень, і поглядам дослідників відкривається українське кобзарство як специфічне соціокультурне явище. Дослідниця наголосила, що "одним із перших на важливість запису думи в реальному побутуванні, а також на необхідність вивчення феномена кобзарства звернув увагу П. Куліш, висловивши ряд думок, що випередили його час. Це, зокрема, стосується міркувань про важливість інтересу до особи виконавця та самого процесу відтворення дум за природних умов."[24]

До дев'яти розділів другого тому ввійшли різноманітні матеріали — фольклорні, етнографічні, історичні, мовознавчі, літературно-художні (зокрема, поема Т. Шевченка "Наймичка" — за тодішніх умов без зазначення прізвища; ідилія самого П. Куліша "Орися"). Отже, другий том був своєрідною хрестоматією чи антологією, вміщував надзвичайно цінні матеріали: розділи "Казки і казкарі", "Оповідання сучасника-поляка про походи супроти гайдамаків", "Українські пісні, покладені на ноти для співу і для фортепіано А. М. Маркевичем", "Про давність і самобутність української мови" (стаття І. Могилевського), "Похорон у Харківській губернії...".

Рецензенти, пізніші дослідники "Записок", історики фольклористики, літератури неодноразово підкреслювали новаторство П. Куліша щодо упорядкування матеріалів, характеру коментарів тощо. Так, М. І. Петров у "Нарисах історії української літератури XIX століття" наголошував, що різноманітність предметів "Записок" надавала їм особливої яскравості та привабливості, яка збільшувалась від нових, своєрідних прийомів етнографічного дослідження. Куліш не переймався тільки тим, щоб зібрати і надрукувати пісні в певному порядку, розподіливши на категорії та розряди, як це робили його попередники, — він намагався привернути увагу читачів і до тих процесів, які забезпечують зародження і збереження впродовж століть творів народної словесності; старався вгадати смисл, що зв'язує народ з цими виявами його поетичних устремлінь, і взагалі уявити повну картину цієї цікавої сторони народного побуту, з непомітними на перший погляд подробицями. Не дивлячись на певну національну замкнутість, однобічність "Записок",

але, можливо, і дякуючи цій обставині, зібрання П. Куліша мало освіжаючий вплив на українських письменників і вчених, які тепер стали особливо цінувати усну народну словесність, користуватися нею, як історичним матеріалом або черпати з неї наснагу для себе[25].

"В упорядкуванні фольклорних матеріалів Куліш, — писав німецький вчений Фрідріх Шольц, — значно випередив свій час. Він систематизував тексти за оповідачами та співаками. Важливими є також його вказівки про співаків та оповідачів, про їхній побут, спосіб їхнього виконання фольклорних творів."[26]

Отже, П. Куліш вперше так глибоко, багатоаспектно порушив складні проблеми атрибуції, природи творчого акту, особливостей творчості колективної та індивідуальної, виконавства та методики записування. Фольклорист і письменник зібрав чимало відомостей про носіїв усної традиційної творчості, записав нові варіанти дум, історичних пісень (деякі, щоправда, як виявилось, були підробками). П. Куліш висловив цікаві міркування про природу пісенної, думової імпровізації, змалював колоритний збірний образ співця, окремих кобзарів (зокрема, Андрія Шута), надзвичайно високо підніс роль і суспільне значення збирача фольклору. Зокрема, П. Куліш, оцінюючи збирача дум і пісень М. Ніговського, піднесено писав: "Честь і хвала п. Ніговському за його подвиг!" А далі узагальнено проголосив: "Врятувати від забуття пам'ятку життя свого народу — істинний подвиг, який уже й нині має повну важливість в очах кожної по-справжньому освіченої людини; але коли на світі не залишиться жодного бандуриста — а цей час близький — і коли слідів старосвітського життя почнуть шукати тільки в книгах та рукописах, тоді ім'я кожного збирача творів народної поезії буде мати щось спільне з їх невідомими творцями. Справді, співчувати пісні, яка, мов сирота, мандрує поміж людей, і зберегти її від забуття — чи не те саме, що прихистити живу душу, котра без нашої турботи зникла б із лиця землі? Розширити своїми відкриттями коло історичних відомостей — чи не означає це й самому стати часткою історії? Донести джерело рідного слова до майбутніх письменників — чи не означає це бути рушієм їхніх успіхів? Уже й тепер промовляються з пошаною імена перших збирачів наших народних пісень, котрі записали їх від неіснуючих більше бандуристів; і ледь чи князь Цертелев і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями."[27]

Ще за життя П. Куліша чи не найповніше розглянув його внесок в українську фольклористику О. Пипін в "Історії російської етнографії. — Т. 3: Етнографія малоруська" (1891). Про "Записки" О. Пипін говорив як про незвичайне явище наукового та культурно-просвітницького життя середини XIX століття. За жанром це був не науковий трактат, не "гола" збірка народної поезії, а нова своєрідна форма фольклористично-етнографічного дослідження. "Автор вводив читача, — підкреслював О. Пипін, — в сам процес етнографічного спостереження: він не тільки подавав старовинні думу, казку, пісню, переказ, але й ознайомлював із самою обстановкою, з тими людьми, в середовищі яких вислуховував ці розповіді. Твір народної поезії виходив не анекдотичним фактом, як квітка, відірвана від свого кореня, а, навпаки, відкривався перед читачем з усіма подробицями побуту, індивідуальними народними характерами і поняттями, поміж яких він існує в дійсності."[28]

Здається, дослідники творчості та наукової діяльності П. Куліша не завжди враховують ті риси новаторських підходів до вивчення традиційної усної нематеріальної культури народу, за якими хоч і стояв романтизм, проте вже спостерігалася позитивістська прагматика, вчувався подих своєрідного "наукового реалізму". А тому важко погодитись із загальноприйнятою (переважно в літературознавстві) тезою, що П. Куліш — "типовий романтик" (Д. Чижевський). По-перше, якщо й романтик (а це свого часу стверджував і В. Петров), то нетиповий, по-друге, романтиком П. Куліш був далеко не завжди. Все-таки П. Куліша, на наше глибоке переконання, занадто "романтизують", його не можна убгати лише в межі романтизму. Фольклористично-етнографічна його діяльність засвідчує, крім романтичної, ще й інші матриці — ті, що ґрунтувалися на фактах, аргументах, методах і підходах до наукового записування та осмислення усного народного матеріалу. І хоч аргументи П. Куліша часом вразливі, думки суперечливі, а то й полярно

протилежні (на це звертали увагу ще Т. Шевченко, М. Максимович, М. Костомаров, О. Пипін, П. Житецький, О. Огоновський, І. Франко, М. Грушевський, К. Грушевська, А. Лобода, І. Калинович, Л. Білецький, Ф. Колесса, О. Дей, Б. Кирдан, А. Бондаренко, М. Жулинський, Є. Нахлік, О. Шокало, В. Івашків, О. Вертій, Ж. Янковська, М. Розумний, Р. Харчук, Т. Дзюба, В. Владимирова, І. Андрусяк[29] та ін.), все ж до наукового фольклористичного та літературно-критичного обігу він увів чимало міркувань концепційного характеру, що не втратили значення й через століття. Як зауважив Л. Білецький, у "Записках" П. Куліш порушив і вирішив "...кілька методологічно принципових питань: 1) народні твори є жива історія народного духа в його минулому; 2) народні твори найкраще зберегли високий ідеалізм глибокоморальної душі українця; 3) народні твори мусять бути основою, на якій повинна відродитися високоморальна поезія цивілізованої верстви українського суспільства і в її історично-побутовій традиції, і в морально-ідеалістичній чистоті; лише такі твори індивідуальних поетів будуть продовжувати те творче й висококультурне діло справжнього українського духа; 4) сучасні українські поети є єдині спадкоємці давніх рапсодів української поетичної творчості. Ці всі принципи в дальшій літературно-науковій праці стають головним критерієм критики Куліша та артистично-поетичної діяльності."[30]

У "Записках" П. Куліш висловив надзвичайно цінну думку про те, що історико-героїчні думи та пісні творилися (складалися) не за спогадами, а по свіжих слідах подій. Згодом цю тезу розгорнув у своїй розвідці про байки В. Гнатюк, котрий також наголосив (але вже не про історичні зразки, а трохи ширше — про усну творчість загалом): "Всі народні твори постають або серед події, що їх викликала, або безпосередньо по ній. Ніколи не витворюються вони в довшім часі по довершеній події, як се має місце в писаній літературі. ...Народний творець може переповідати твори з тих або й давніших часів, які переховалися в його пам'яті, але коли творить, черпає лише з сучасності."[31]

Ще одним важливим положенням П. Куліша було переконання, що між творами народними (усними й безіменними) та літературними (писаними, книжними, індивідуальними) нема неперехідної межі. Ідея взаємин двох видів творчості, що її розвинув П. Куліш, загалом була в тогочассі актуальною та плідною для розвитку українського письменства. Проте, здається, від П. Куліша пішло й триває досі хибне уявлення про певну стадіальність творчості: нижчий (народний, фольклорний) та вищий (літературний, письменницький) етапи. Оце Кулішеве антиномійне "ми і народ" згодом досить гостро розкритикував О. Потебня.[32]

Якщо М. Максимович, говорячи про генезу усної та письмової форм словесності, вважав можливість їх паралельного співіснування й надалі, то П. Куліш відкинув постулат свого вчителя й запропонував ідею спадковості, згідно з якою, як ми вже зазначали, творчість письменників визнана якісно новим рівнем розвитку. Проте це зіставлення усного та писемного з "перемогою" чи "перевагою" останнього в П. Куліша не завжди достатньо аргументоване. З іншого боку, воно в кулішознавстві ще належним чином і не проаналізоване.

У зв'язку з проблемою "фольклор і література" можна, крім "Записок", згадати статті-"погляди" П. Куліша в альманасі "Хата" (1860) на занедбання народної мови, на українську усну та писемну словесність тощо. Так, у статті "Погляд на усну народну словесність" автор підкреслив: "Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає. ...Квітка вичерпнув свої оповідання з народніх уст... Думи і поеми Шевченкові мають собі взір у народніх співах."[33] А далі наголошено на високій естетиці народної творчості, художній цінності безіменних творців: "Помилиться той, хто вважатиме пісні народу українського чимось дрібнодухим, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справдешніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово буде живуще... Українська словесність оперлась на народню так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, ...вона має базис дуже широкий і корінь саморідний[34]"

Роздуми П. Куліша про творчість українського народу і його геніїв, на жаль, не завжди враховували як фольклористи, так і літературознавці, культурологи, коли йшлося про націю та її духовних провідників чи про конкретний вид (жанр) — думу, казку, пісню. І хоч фоль-

клору властивий синкретизм функцій, все ж П. Куліш не проминав нагоди підкреслити чарівність української пісенності, її згармонізовану естетику. Щире зізнання "Я пристрастно люблю пісні, особливо українські" мало глибоке сердечне підґрунтя. П. Куліш "насолоджувався ними як природою"[35]. Письменник і несамовитий збирач народних скарбів захоплювався піснями, усвідомлював їхню словесно-музичну повноту і красу: "Народна пісня в своїх словах і музиці, взятих разом, сповнена почуття, думки і при тому незвичайної простоти. Нема в ній зайвого слова, нема зайвої ноти. Це самородки, з яких завжди може черпати найвищий талант."[36] Проте ця "самородковість" — результат "шліфувальної" роботи народного генія впродовж тривалого часу, результат певної тяглості традиції, наслідок історичного буття, запаленого творчою іскрою сучасності. Саме естетичний критерій у художній творчості (на це звертали увагу дослідники — зокрема, О. Вертій, Я. Гарасим) П. Куліш вважав основоположним, що передбачало як у колективних, народних, так і в письменницьких, зразках дотримання таких вимог: відсутність надлишковості, зайвого; простоту (доступність); правдивість (історичну достовірність); природність (народність) мови.

Про українські народні пісні П. Куліш писав чимало в молодості — переважно в період активного збирання фольклору. Окремі статті його, а також численні записи дум, пісень, переказів зберігаються в архівах. Так, у фонді М. М. Білозерського, що в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України, поміж багатьох матеріалів виявлено дві статті про українські пісні. Датуються вони приблизно 1843—1846 роками, написані, як засвідчує зміст, під впливом романтичних захоплень збірками М. Цертелєва, М. Максимовича, діяльністю М. Гоголя (щодо останнього, то окремі фрагменти його знаменитої статті "Про малоросійські пісні" ввійшли майже без змін до Кулішевих нотаток — достатньо порівняти місце, де сказано, чим саме є для українця народна пісня: "і історія, і поезія, і батьківська могила..."[37]).

Теоретичний набуток П. Куліша, його різноманітні ідеї, захоплення, методологічні принципи та наукові фантазії, як на нашу думку, ще вивчені в українській фольклористиці недостатньо. Залишається ще чимало невідомого і в темі "П. Куліш — збирач фольклору". Хоч десятки, сотні записів П. Куліша опубліковано, крім "Записок", у класичних збірках другої половини XIX століття (А. Метлинського, В. Антоновича — М. Драгоманова, П. Чубинського, Б. Грінченка та ін.), все ж в архівах залягли тисячі неоцінених автографів. У журналі "Народна творчість та етнографія" 1989 року (№5) В. Івашків привернув увагу до збирацької спадщини фольклориста в невеличкому передньому слові до публікації декількох пісень із фондів ІМФЕ НАН України[38]. Проте багатюща колекція записів П. Куліша (в архівах Києва, Чернігова, Москви, Петербурга) й досі чекає на свого фанатичного дослідника-упорядника-видавця.

Діяльність П. Куліша в галузі української фольклористики та етнографії в середині та другій половині XIX століття будила наукову думку, стимулювала розвиток збирацької справи, студіювання традиційної народної творчості. І хоч ще сучасники (М. Костомаров, О. Пипін, О. Потебня, М. Петров) та пізніші дослідники — аж до нинішніх — вказували на певні огріхи (брак чіткої наукової системи щодо класифікації матеріалів, зведення двох чи кількох текстових варіантів до одного, текстологічні редакторські втручання-правки, публікація творів-фальсифікатів тощо), все ж в історії науки про усну словесність значення діяльності П. Куліша було величезним — генеруючим, мобілізуючим, таким, що служило за приклад гідного служіння рідному народові, ідеям просвітництва та національного оптимізму.

Чимало ідей П. Куліша-фольклориста не втратили актуальності і для сучасного етапу розвитку наукових галузей гуманітаристики. Комплексний підхід письменника і вченого до збирання і вивчення явищ фольклору та побуту дали йому можливість (в "Записках про Південну Русь", збірнику "Українські народні легенди", інших публікаціях та записах) простежити еволюцію народного світогляду від первісних уявлень та вірувань (етапи фетишизму, анімізму) до усвідомлення та розуміння історичних і соціальних катаклізмів XVI—XIX століть. Повір'я, легенди, перекази, казки, бувальщини, оповідання, пісні, думи, прислів'я відображають особливості національної психо-

логії, філософії, етики, інших суттєвих рис народного світогляду. Серед останніх автор книги "Пантелеймон Куліш і народна творчість" О. Вертій виокремлює поетичну філософічність, що нерідко синтезує в собі первісні чуттєво-емоційні елементи та морально-етичні і соціальні уявлення пізніших часів, святість у ставленні до землі, рідного краю, національне самоусвідомлення крізь призму сприйняття, розуміння та оцінки історичних подій, національних героїв тощо. Важливість такого принципу в укладанні збірників фольклорно-етнографічних матеріалів, наголошує О. Вертій, — очевидна, адже вони мають можливість цілісно висвітлити певну проблему, служити своєрідною хрестоматією, скажімо, з народної педагогіки, психології. На жаль, "цей принцип не знайшов у нашій фольклористиці належного місця, тому приклад П. Куліша в даному разі повчальний і вартий уваги сучасних народознавців."[39] А тому, підсумовує О. Вертій свої роздуми, "Записки про Південну Русь" П. Куліша ще мають не раз привернути увагу не лише фольклористів та етнографів, а й психологів, істориків, філософів та інших учених, надто ж коли йдеться про розробку наукових засад ідеології української держави[40].

Отже, як П. Куліш постійно звертався до джерел народної творчості, так і сучасні фольклористи, етнологи, літературознавці, культурологи мають неодмінно повніше враховувати пошуки і знахідки представників класичної наукової традиції XIX століття, особливості еволюції наукових студій від романтизму до позитивізму та утвердження академічних об'єктивних підходів. А, за словами П. Федченка, "складна творчість П. Куліша належить до найцінніших здобутків української культури"[41].

м.Київ

1 *Франко І.* Зібр. тв. у 50-ти томах. — Т.33. — К.: Наукова думка, 1982. — С.293.

2 *Там само.* — Т.32. — К.: Наукова думка, 1981. — С.169.

3 Див.: Народжені Україною: Меморіальний альманах. У 2-х т. — Т.1. — К.: Євроімідж, 2002. — С.854.

4 *Кирдан Б.* Собиратели народной поэзии. — С.211.

5 *Франко І.* Зібр. тв. у 50-ти томах. — Т.41. — К.: Наукова думка, 1984. — С.288.

6 Цит. за: *Грушевська Катерина.* Переднє слово //Українські народні думи. — Т.1. — С.LXУ (прим.).

7 *Петров В.* Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. — Т.1. — К., 1929. — С.537.

8 Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д.Білозерського / Упоряд., вступна стаття й коментарі Олеся Федорука. — Львів — Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1997. — С.181.

9 *Кирдан Б.* Собиратели народной поэзии. — С.220.

10 Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. — Т.1. — СПб., 1856. — С.V—VI.

11 Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. — Нью-Йорк; Торонто, 1984. — С.72. Нагадаємо, що В.Тарновський фінансував видання "Записок" — передав П.Кулішеві 1000 рублів сріблом.

12 Див.: *Дорошенко Д.* П.О.Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. — К., 1918. — С.22.

13 *Шевченко Тарас.* Твори в п'яти томах. — Т.5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. — К.: Дніпро, 1985. — С.333.

14 *Там само.* — С.18.

15 Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С.105.

16 *Шевченко Тарас.* Твори в п'яти томах. — Т.5. — С.359.

17 Див.: Історія української дожовтневої журналістики. — Львів: "Вища школа", 1983. — С.129.

18 Твори Пантелеймона Куліша. — Т.6. — Львів: Видання товариства "Просьвіта", 1910. — С.438.

19 Етнографічні писання Костомарова. — С.243.

20 *Там само.*

21 *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6-ти томах, 9-ти кн. — Т.1. — К.: Либідь, 1993. — С.21.

22 Записки о Южной Руси. — Т.1. — С.101.

23 *Там само.* — С.234.

24 *Довженок Галина.* Фонографічна колекція українських дум в історії вивчення епічного виконавства // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ф.Колесси та А.Лорда. — Ч.1 / Упорядники О.Бріцина, Г.Довженок. — К., 1997. — С.111—112.

25 *Петров Н.И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — К., 1884. — С.280—283.

26 Цит. за: *Івашків Василь.* "Записки о Южной Руси" Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т.CCXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2001. — С.314.

27 Записки о Южной Руси. — Т.1. — С.220—221.

28 *Пыпин А.Н.* История русской этнографии. — Т.3: Этнография малорусская. — СПб., 1891. — С.194.

29 Див., зокрема: *Бондаренко Андрій.* Над рукописом "Записок о южной Руси" // Народна творчість та етнографія, 1969. — № 4. — С.26—36; *Білий О.В.* Поняття просвітництва в естетиці пізнього П.Куліша; *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. — К.: Знання, 1989. — 48 С.; *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш і "Руська трійця": До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. — Львів: "Львівські новини", 1994. — 28 С.; *Розумний Максим.* "Блудний син" українського народолюбства // Молода нація, 1996. — № 2. — С.65—73; *Харчук Роксана.* Пантелеймон Куліш як символ українського інтелігента // Молода нація, 1996. — № 2. — С.57—65; *Дзюба Тетяна.* Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша: Автореф. дис...канд. філол. наук. — К., 1999. — 20 С.; *Вертій Олексій.* Пантелеймон Куліш і народна творчість. — Тернопіль: "Підручники & посібники", 1998. — 120 С.; *Янковська Жанна.* Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. — К., 1998. — 20 С.; *Владимирова Валентина.* За суворим критерієм "народного духу" (Давня й нова українська література в оцінці Пантелеймона Куліша) // Слово і час, 2000. — №12. — С.28—36; *Андрусяк Іван.* Піонер, або "з культурників найбільший воєвода" // Куліш Пантелеймон. Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим. І.М.Андрусяка. — Харків: Веста, Вид-во "Ранок", 2003. — С.3—21 (У підсумку вступної статті зазначено, що П.Куліш — "виразний представник українського романтизму". — С.20).

30 *Білецький Леонід.* Основи української літературно-наукової критики. — С.88.

31 *Гнатюк В.* Деякі уваги над байкою // Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість / Упоряд., вст. стаття та прим. М.Т.Яценка. — К.: Наукова думка, 1966. — С.177.

32 Див.: *Дмитренко Н.К.* А.А.Потебня — собиратель и исследователь фольклора. — К.: Знання, 1985. — С.22—24.

33 Твори Пантелеймона Куліша. — Т. 6. — Львів, 1910. — С. 429.

34 *Там само.* — С. 429—430.

35 *Там само.* — С. 438.

36 Записки о Южной Руси. — Т. 2. — С. 7.

37 Там само.

38 *Івашків В. М.* Українські народні пісні в записах Пантелеймона Куліша (На матеріалі фондів Інституту ім. М. Т. Рильського АН УРСР) // Народна творчість та етнографія, 1989. — № 5. — С. 64—67.

39 *Вертій Олексій.* Пантелеймон Куліш і народна творчість. — С. 4.

40 *Там само.* — С. 23.

41 *Федченко П.* Куліш Пантелеймон // Українська література у портретах і довідках. Давня література — література XIX ст. — К.: Либідь, 2000. — С. 174.

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА ТА ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

Володимир КАЧКАН

Зенон Кузеля (23. 06. 1882, с. Поручин Бережанського повіту на Тернопільщині — 24. 05. 1952, м. Париж) — визначний фольклорист, етнограф, бібліограф, мовознавець, лексикограф, історик, редактор, видавець, просвітницький діяч. Освіту здобув у Львівському (1900—1901) та Віденському (1901—1906) університетах. У студентську пору очолював студентське Товариство "Січ" у Відні (1902—1904), був редактором ювілейного альманаху цього Товариства, професором Українського вільного університету, а з 1909 р. викладав у Чернівецькому університеті українську мову, там же редагував газету "Україна" (1912—1914), а згодом у Зальцведелі (Німеччина) — журнал "Шлях" (1919—1920).

У часи Першої світової війни з 1916 року провадив культурно-просвітницьку працю у таборі полонених у Зальцведелі, редагував табірні видання "Вільне Слово", "Шлях".

З 1920 року — у Берліні протягом 1921—1923 років редагував газету "Українське Слово", продукцію видавництв "Українська Накладня" та "Українське Слово", був кореспондентом щоденної газети "Діло". З 1926 року З. Кузеля — професор Українського наукового інституту (Берлін), редактор його бюлетеня "Kulturberichte" та інформаційного органу "Östeuropäische Korrespondenz", з 1930 до 1936 року — голова Союзу закордонних журналістів. Після 1939 року проживав у Франції, Баварії (з 1945 року він — активний учасник підготовки першої частини "Енциклопедії українознавства"). З 1949 року до 1952 З. Кузеля очолював європейський осередок НТШ у Сарселі[1].

З. Кузеля, як уже відзначалося, був людиною надзвичайно широких захоплень і знань, глибокої освіченості, ерудиції. На полі української науки він залишив значний слід етнографа, історика літератури і науки. Відомо, що влітку 1904 р. за дорученням НТШ у Львові і Товариства австрійської етнографії у Відні було організовано наукову експедицію для антропологічно-етнографічного дослідження Бойківщини. До її складу ввійшли І. Франко, Ф. Вовк, П. Рябков та З. Кузеля. Експедиція працювала з 18 серпня до 24 вересня, і, як пише І. Франко, тільки два учасники — Вовк та Кузеля — працювали безперервно. На основі зібраних матеріалів постали цікаві розвідки та студії[2].

Вірування і забобони, спосіб виховання дитини в українському селі, забави, щоденні заняття, становище в родині й громаді, гігієна — ці та ще деякі інші зацікавлення розкривають багатоаспектну тему "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу"[3]. Матеріали, нагромаджені збирачем і етнографом Марком Грушевським переважно у містечку Суботів та сусідніх слободах, згруповані за науковим принципом. Незаперечна цінність книжкового видання ще побільшується завдяки зусиллям З. Кузелі. Власне, він так опрацював матеріали збирача, що, як зазначав у рецензії І. Франко, до кожного важливішого моменту в студіях над українською дитиною "додавав або пояснення про етнологічні зв'язки свого моменту з міжнародними чи місцевими явищами в різних краях і у різних народів, або реєстри книжок, де говориться про такі самі явища". Рецензент справедливо вважає, що практично З. Кузеля зробив усе, що "може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудіювання тих явищ, таких многоважних для розуміння традиції і життєвих звичок народу"[4].

З. Кузеля опрацював значну кількість зібраних на півдні Київщини матеріалів до теми "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу", написав у жовтні 1907 р. передслово, а також розлогу розвідку "Про студії над дітьми" й умістив у 9-му томі "Матеріалів до українсько-руської етнольогії" (Львів, 1907. — 144 с.). У попередньому томі зібрано матеріали, що обіймають життя дитини від хрестин до пастушої пори, приблизно до 9—10 років.

Автор-упорядник, покликаючись на власний збирацький досвід, звертається до всіх фольклористів, етнографів із закликом систематично записувати та опрацьовувати зібрані записи.

Спираючись на найважливіші праці О. Потебні, М. Сумцова, Х. Ящуржинського, В. Ястребова, П. Іванова, А. Малинки, М. Дерлиці, Д. Лепкого, Г. Коваленка, К. Горницького, В. Доманицького, В. Боцяновського, В. Милорадовича та інших дослідників, автор справедливо узагальнює, що слабо вивчені народна дитяча медицина, роль дітей в усній словесності, дитяча література як поле наукових обсервацій. З. Кузеля, як це помітив І. Франко, створив "дуже цінний речевий і бібліографічний образ новочасних студій про дитину (пайдологію) і новочасних праць на користь якнайкращого виховання дітей"[5].

Із фольклорно-етнографічних досліджень З. Кузелі зверну увагу на таку малознану працю, як "Слов'янські баляди на тему: хлопець перебирається в жіночу одіж або каже занести себе в мішку до кімнати дівчини, щоб її звести" (Відень, 1906. — 38 с.).

Мотив перевдягання хлопця у жіночий одяг з метою зведення дівчини йде із середніх віків і на Заході став предметом різних народних поем, балад та переказів, згодом примандрував до Східної Європи. Слов'янські ж балади на цю тему нічого оригінального не витворили, вони, по суті, варіюють, видозмінюють відомі сюжети, будуючись, зрозуміло, на конкретних етнічних особливостях.

З. Кузеля як глибокий знавець уснопоетичної творчості різних жанрів проводить дослідження згаданої сюжетної лінії зіставним методом, тобто порівнює тексти і варіанти із збірок А. Вольфа (Відень, 1814), Й. Ербена (Прага, 1886), Ф. Сушіля (Брно, 1860), Я. Коллара (1835), Й. Челяковського (Прага, 1822), Ж. Паулі (Львів, 1838), В. Фракная (1841), Е. Жудая (Відень, 1898), У. Губера (Загреб, 1904), М. Драгоманова (Київ, 1886), В. Гнатюка (1899), Я. Головацького (Москва, 1878), В. Караджича (1866) та інших етнографів, фольклористів, міфологів і робить висновок, що словацький варіант є найкоротший і розгортає тему у найосновніших рисах; що цей варіант — один з первісних. Аналогічні чеські варіанти фіксують значно ширші і розлогіші епізоди. Автор має цілковиту рацію, коли стверджує, що "Балада про Матвія" перейшла від словаків до угорських українців, відтак поширилася в Галичині і далі. Дослідник, спираючись на найдавніші писемні джерела, простежує романські, італійські, німецькі та інші зразки.

Результатом історико-порівняльного методу є низка наукових висновків, що не втратили значення і в наш час: 1) народна поезія європейських народів "виказує велике багатство подібних мотивів, які повторюються у всяких відмінах (тут: у варіантах. — *В. К.*) у ріжних народів і перехрещуються дуже часто так, що часом тяжко розпізнати їх свояцтво, що дуже часто годі рішитися, чи приймати дане оброблене за окремий твір, витворений під впливом пануючих поглядів і курсуючих оповідань, чи дійсно згодитися на просте запозичене... Про самостійно витворене не можна дуже часто думати, особливо коли ся схожість не відноситься до одного якогось незначного моменту, лише до цілої ситуації або навіть до цілої теми; з другого боку, бракує часто даних, які б позволяли нам привести анальогічні твори в ближчу залежність, коли їх відділяють більші простори або коли посередині народи не стояли зі собою в зносинах. Слов'янська балада стає в тім цілім ряді варіяцій одної популярної теми лише звичайним огнивом — і то не одним із найперших"; 2) аналізований баладний сюжет належить до найдавніших і найрозповсюдженіших на європейському континенті; мотив перевдягання чоловіка у жіночий одяг є "лишень частиною" баладного циклу і є найуживанішим у сюжетотворенні саме в середньовічних темах; наші балади "передають тільки загальнорозповсюджені середньовічні мотиви: думка про історичний підклад у баладах (про Матвія, Каріняно, Валеєвана та ін. — *В. К.*) не має найменшої правдоподібности... Де повстали сі мотиви, сього не можна рішучо сказати".

Наукова тема традиційності народних вірувань — одна з тих, якій З. Кузеля надавав уваги[7].

Поринаючи у старі книги, урядові звіти й акти, аналізуючи багатий архівний матеріал, дослідження О. Потебні, В. Антоновича, О. Левицького, Ф. Зубрицького, Я. Головацького, І. Вагилевича, І. Франка, Ф. Крауса, О. Шелля, Й. Негеляйна, М. Сумцова, П. Чубинського, А. Лебедєва, М. Драгоманова, В. Гнатюка та інших, З. Кузеля показує, як ця тема розкривається у фольклорно-етнографічних студіях учених різних країн. Цікаво, що наукові спостереження й висновки вчених, а також і З. Кузелі, й нині не можуть бути відкинуті, бо таки віра "у поворот мерців з другого світа знана майже без виїмку на цілій простороні нашої землі..." (Причинки до народніх вірувань з початком XIX ст. ... — С. 2). Автор подає чимало фактичного матеріалу у примітковому посторінковому банку, чим і націлює дослідників на можливе продовження розробки теми.

Однією з важливих граней етнокультурної діяльності З. Кузелі є його теоретично-методична праця, популяризація фольклорно-етнографічного набутку окремих представників української та світової науки. З цього поля варто звернути увагу на такі студії та розвідки: "Наші сільські оповідачі" (Січ: Альманах / Упоряд. З. Кузеля, М. Чайківський. — Львів, 1908. — С. 237—241), "Про потребу і техніку збирання етнографічних матеріалів" (Чернівці, 1909. — 17 с.), "Лист Ол. Гатцука до Міклошича" (ЗНТШ. — Т. 66. — С. 1—4), "Угорський король Матвій Корвін в слов'янській усній словесности, розбір мотивів, зв'язаних з його іменем" (*Там само.* — Т. 67. — С. 1—55; Т. 68. — С. 55—82), "Борис Грінченко як етнограф" (Львів, 1910. — 31 с.), "Ярмарки на дівчата: Причинок до української етнольогії" (ЗНТШ. — Т. 118. — С. 321—332), "Причинки до етнографічної діяльности Опанаса Васильовича Марковича" (Львів, 1925. — 12 с.).

Так, розмірковуючи над складниками створених народом казкових сюжетів, З. Кузеля веде мову про "спосіб представлення і кольорит", "основну тему", "споріднені мотиви" тощо. Кладучи казковий матеріал, його варіативність у пряму залежність від освіти, стану, віку, цілей творення оповідачем, учений згадує, як зустрічі з казкарями, іншими носіями уснопоетичних скарбів духовної культури через їхні "чудові твори духа" впливали на нього, формуючи науковий світогляд, високу моральність ("...не одна гадка, що нині увійшла в склад мого світогляду, запала тоді в моє серце") (Наші сільські оповідачі. — С. 238). Зробивши схематичні записи у Жукові на Тернопільщині 28 березня та 24 вересня 1899 р., З. Кузеля подає цікавий фрагмент до характерів таких носіїв і творців фольклорних сюжетів, як Дмитро Шагай та Михась Білик.

Невелика за обсягом праця "Про потребу і техніку збирання етнографічних матеріалів" розкриває перед початківцем основні теоретичні засади фольклорно-етнографічної діяльності, слугує значним методичним підґрунтям. Не меншою цінністю є і подана бібліографія підручниково-посібникової літератури, фольклорних збірників та наукових розвідок як українських, так і зарубіжних дослідників, спеціальних журналів, інших періодичних видань (понад 100 позицій). Наприкінці публікується "Квестіонар (Запитальник. — *В. К.*) у справі записування похоронних звичаїв", а також "Квестіонар у справі збирання народних загадок".

У цьому ряду варто назвати й іншу невеликого обсягу студію З. Кузелі, у якій він, власне, подав деякі нові матеріали до етнографічної діяльності О. В. Марковича, зокрема його лист від 31 серпня 1858 р. до редактора "Черниговских губернских ведомостей" Олександра Шишацького-Ілліча.

На терені фольклорно-етнографічної науки З. Кузеля виявляв найширший інтерес: він не тільки писав фундаментальні дослідження і розвідки, а й завдяки добрим знанням провідних європейських мов простежував різні аспекти науки у багатьох країнах, писав тематичні огляди та оперативні рецензії у спеціальній та загальнодоступній пресі. Найактивнішим періодом є 1903—1906 роки, коли З. Кузеля на сторінках ЗНТШ буквально з номера в номер публікує огляди, рецензії на фольклорно-етнографічні книги, окремі дослідження журнального типу, готує бібліографічні огляди фольклорних, етнографічних вітчизняних і зарубіжних часописів. З найважливіших публікацій зверну увагу на такі: "Антропольогічні й археольогічні часописи за рік 1903" (ЗНТШ. — Т. 63. — С. 1—20), "Етнографія в часописах за рік 1903" (*Там само.* — Т. 64. — С. 1—17), "Антропольогічні і археольогічні часописи за 1905 рік" (*Там само.* — Т. 77. — С. 183—202), "Етнографія в західноевропейських часописах за 1905 рік" (*Там са-*

мо. — Т. 78. — С. 179—202; Т. 79. — С. 165—210), "Етнографія в західноукраїнських часописах за 1906 рік" (*Там само.* — Т. 85. — С. 159—190), "Етнографія в західноукраїнських часописах за 1906 рік". Часописи територіальні (Landeskunde) й історичні. Часописи історично-літературні, фільольогічні і педагогічні" (*Там само.* — Т. 87. — С. 102—165), "Антропольогічні й археольогічні часописи за 1906 рік" (*Там само.* — С. 189—205; Т. 88. — С. 189—198). Чимало оглядів, рецензій, дискусійних дописів, реплік, спростувань з питань етнокультури вміщено З. Кузелею на праці німецьких, іспанських, польських, чеських, російських дослідників. Так, з німецьких етнографів, фольклористів у поле його обсервацій потрапляють праці Г. Плосса, А. Вайсберга, Ф. Органа, Д. Петтерманса та ін. Для прикладу, неабиякий інтерес у науковців викликали відгуки З. Кузелі на книги, окремі часописні публікації: Ф. Брауна "Разысканія в области готославянских отношеній" (СПб., 1889. — 392 с.) (ЗНТШ. — Т. 54. — С. 1—36), "Archiv für Antropologie im Jahre 1903" (*Там само.* — Т. 63. — С. 7—9), Г. Баба "Geschlechtsleben, Geburt und Missgeburt in der asiatischen Mythologie (Zeitschrift für Ethnologe. Ein Beitrag zur Geschichte det Völkerkinde" (*Там само.* — Т. 85. — С. 191—193), Е. Лемке "Das Fangcteinchensoiel" (*Там само.* — С. 234, 235), Р. Андреє "Der Ursprung der amerikanischen Kulturen. Ein Überblich (Sinzungberichte der Antropologischen Geselschaft wn Wein, 1906" (*Там само.* — Т. 87. — С. 206, 207), Ф. Ріттера "Einwanderung — und Besiedlungsverhältnisse der Veriengten Staaten von Brazilien im Jahre 1910" (ЛНВ. — 1909. — Т. 66. — С. 411—416). З. Кузеля пильно стежив за працями з етнографії, археології, антропології польських учених Е. Маєвського, Е. Богуславського, К. Потканського, Ю. Кулаківського, В. Кетчинського, Е. Весловського та ін. Неабияку цінність мають доповнення З. Кузелі до рецензованої двотомної німецькомовної праці Е. Богуславського "Історія слов'ян" (Краків; Варшава. — 1888. — Т. 1; 1889. — Т. 2) (ЗНТШ. — Т. 52. — С. 1—25), до виголошеного Ю. Кулаківським у Києві 1899 р. на XI археологічному з'їзді реферату "Карта Європейської Сорматії" (*Там само.* — Т. 54. — С. 1—36). З праць російських учених привернули увагу З. Кузелі дослідження В. Ключевського "Боярская дума древней Руси" (М., 1902. — 3-тє вид.) (*Там само.* — Т. 56. — С. 4—6), А. Веселовського "Из истории древних германских и славянских передвижений" (*Там само.* — Т. 57. — С. 18—36), Є. Голубинського "История русской церкви" (М., 1901. — Т. 1. — 968 с.) (*Там само.* — С. 4—18).

З. Кузеля полишив помітний слід в історії культури, науки. У його творчому доробку — значна кількість публіцистичних виступів культурологічної проблематики у періодичних виданнях, вагомий внесок у редакторсько-видавничу справу та організацію газетно-журнального процесу. А ще до цього набутку потрібно долучити його мовознавчу та скрупульозну бібліографічно-упорядницьку працю, аби бодай наблизитися до спроби осягнути обшири діяльності цього визначного вченого.

Проблемно-тематичні обрії зацікавлень, жанрове розмаїття потверджують глибоку обізнаність, компетенцію З. Кузелі. Він як історик розмірковує над проблемою колишніх слов'янських територій (Ретра) (Літопис політики, письменства і мистецтва: Тижневий огляд за ред. С. Томашівського. — 1923. — 22 груд.), пише про невідомі твори М. Лисенка (*Там само.* — 1924. — 5 січ.), доповнює упорядковане Б. Лепким (Берлін, 1924. — Біб-ка "Українського Слова". — Ч. 44) видання творів Я. Щоголіва (*Там само*), розкриває галицьким читачам основні віхи творчої діяльності визначного вченого-славіста Ватрослава Ягича (*Там само.* — 19 січ.), спростовує деякі помилкові твердження і доповнює авторів статей місячника музичної культури "Музика" (К., 1923. — Ч. 1—5) (*Там само*), розкриває цензурні справи 1923 р. у Києві, Харкові, Одесі (*Там само*). Значно розширює фактичними матеріалами впорядковану О. Яремченком книгу "Основи пластунства з 17 малюнками в тексті" (Берлін, 1923) (*Там само.* — 26 січ.), оповідає читачам про посереднє між чехами і словаками плем'я чанаків (*Там само*), повідомляє про долю архіву князя Рєпніна (*Там само.* — 2 лют.), акцентує увагу на історико-літературних виданнях Українського наукового інституту книгознавства у Києві (*Там само.* — 9 лют.), публікує велику антропологічну розвідку-есей про німецького вченого Фелікса Люшина (*Там само.* — 16 лют.), нарис про мужицького письменника і громадсько-культурного діяча Арношта Муку

(*Там само.* — 15 берез.), оглядає українські, німецькі, чеські, болгарські, польські часописи культурологічного характеру, аналізує художню цінність перекладу повістей М. Гоголя німецькою мовою (лейпцизькі та берлінські видання 1923—1924 рр.) (*Там само.* — 1 берез.), репрезентує ряд шевченкознавчих студій про народнопісенні мотиви "Черниці Мар'яни" (*Там само.* — 8 берез.), про інших українських літераторів: І. Манжуру (*Там само.* — 19 квіт.), М. Гоголя (*Там само.* — 26 квіт.).

У полі обсервації вченого — наукові бібліотеки, наукові товариства, оперні, оперетні та інші музичні постановки на європейських сценах, культурні осередки товариств і партій за кордонами України, інші питання.

З. Кузеля має значні публікації з культурологічної проблематики, що розсипані в періодиці. Так, публікуючи статті про українську видавничу справу й українську пресу у зальцведельському "Вільному Слові", Кузеля веде значну пропагандистсько-просвітницьку роботу серед полонених українців. Відтак збирає публікації, укладає їх в окрему збірку, до якої долучає і бібліографічний покажчик з українознавства (рік 1918 на Україні. — Зальцведель, 1918. — 40 с.).

З-поміж інших публікацій варто звернути вагу на такі: "Ціль і значіне студентських (кружкових) бібліотек" (Львів, 1910. — 39 с.), "Богдан Лепкий у Німеччині (листопад 1915 — лютий 1926). Промова на святочній академії в "Українськім Науковім Інституті" в Берліні" (Діло. — 1933. — 7—8 лип.), "Проф. Стан. Дністрянський як громадянин" (*Там само.* — 1930. — 14 січ.) та ін.

Перечитуючи та аналізуючи публіцистично-культурологічний пласт творчого доробку З. Кузелі, звернув увагу на документальний есей, у якому простежено десятилітню працю Б. Лепкого для українства на терені Німеччини. Б. Лепкий прибув туди в листопаді 1915 р. на запрошення СВУ (на чолі з В. Дорошенком, М. Жуком, М. Меленевським, О. Скоропис-Йолтуховським) для проведення культурно-освітньої роботи серед полонених українців. Така широкомасштабна діяльність СВУ мала помітні наслідки в таборах для українців у Раштатті, Вецлярі, Зальцведелі, змішаних — у Губені, Шпроттаві, Тухелі, Штаргарті та ін. Як стверджує дослідник, у різних таборах перебувало до 200 тисяч українців з України та інших місцевостей.

Професор Лепкий як переконаний патріот-державобудівник був палким прихильником політичної емансипації пригнобленого селянства, ентузіаст-проповідник найбільших естетико-етичних цінностей української культури. Він виступав з палкими промовами, викладами з історії української історії, літератури, культури, демонструючи при цьому велику майстерність укласти високий зміст у популярно-доступну форму. Так, у Раштатті аудиторія слухачів налічувала до тисячі осіб. Чи не найбільший успіх мали його реферати на теми: "Слово про похід Ігоря", про Володимира Мономаха, Тараса Шевченка, Козаччину, про взаємовпливи європейської та української культур.

Б. Лепкий брав активну участь у вічах, у роботі різних таборових організацій, займався самодіяльним театром, підготовкою концертів, допомагав таборовій газеті "Громадська Думка" (виходила за редакційною участю В. Пачовського), заснував і тривалий час провадив таборову "кустарню" (робітня музичних інструментів, гончарний цех, токарня, рисунковий зал).

Коли ж 1918 року СВУ припинив діяльність у таборах, а з його допомогою ці функції перебрав на себе "Комітет культурної допомоги полоненим українцям в Німеччині", Б. Лепкий і далі зостається серед полонених у Вецлярі. Саме тут народжуються його збірка "Доля" та незрівнянний цикл "Ноктюрн". З кінця 1918 року Б. Лепкий активізує письменницьку і науково-дослідницьку працю, готує видання творів Т. Шевченка, а з 1919 року активно працює в "Українській військово-санітарній місії" (на початку 1919 року переїздить до Берліна), стає підпоручником місії у Вецлярі, членом зальцведельського "Шляху", що виходить за редакцією З. Кузелі до осені 1920 року.

З 1921 року, переїхавши до Берліна, Б. Лепкий, за свідченням З. Кузелі, "стає зараз у центрі громадської й культурної праці" (спочатку мешкав на Кірхштрасе 8, відтак — у затишному будиночку у Ванзее): працює в "Українському Червоному Хресті", займається справами "Української Громади" (двічі обирався головою), один з організаторів "Товариства вищої освіти", що до заснування "Українського Наукового Інституту" займалося справами молоді. Б. Лепкий очолює окре-

му матуріу іспитову комісію, чим допомагає найздібнішим українцям доступитися до вищих німецьких шкіл.

На багатьох берлінських маніфестаціях і концертах Б. Лепкий вражав не тільки українську, а й чужоземну публіку глибокою науковою ерудицією, ораторським блиском промовця. Особливе захоплення викликали його виклади на курсах українознавства, що відбувалися у приміщеннях українського посольства та "Української Громади". Саме тут він як член редколегії газети "Літопис", активіст видавництва "Українське Слово" докладає чимало зусиль, фахового дерзання до виходу у світ творів І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, Я. Щоголіва, антології української поезії "Струни". Рівночасно працює з "Українською Накладнею", де протягом 1922–1925 років вийшли його двокнижжя "Писання", тетралогія "Мазепа", зібрання писань М. Вовчка. А як член управи "Курсів заочної освіти", що діяли при видавництві "Українське Слово", впорядкував і опублікував граматику української мови.

Блискучу публіцистику, філософську логіку та наукову аргументованість демонструє З. Кузеля у статті "Півстоліття передової праці", де показано, як під чужими ударами витворювалася незалежницька ідеологія української нації і в яких нелегких умовах ішла боротьба з рутенством, москво- і чужофільством, за творення всеукраїнства. Автор не у пафосно-захвальній тональності, а в ключі тверезо-аналітичного погляду веде мову про газету "Діло", яка у багатьох з названих аспектів прокладала шляхи до прояснення провідних думок, позицій. Газета, на думку вченого і публіциста, була "пробоєвим провідником", "регулятором зростаючих народних сил". "Діло", — зазначав у статті З. Кузеля, — було тим осередком і джерелом, з якого виходить новий почин, де творилося нове життя й підготовлялася плянова робота, звідки тисячі розбуджених до нового життя черпали не тільки знання й техніку народної праці, але й так потрібний і неоцінений запал до неї". Саме в цьому і закодована неабияка популярність видання: газета переходила з рук у руки, від селян і до різнотипної інтелігенції — усіх цікавило, що "пишуть зі Львова". Громадське читання, дискутування були настільки поширені, що новоприбула хвиля періодики ("Народ", "Громадський Голос", "Зоря", "Руслан", "Житє і Слово", "Записки Наукового Товариства імені Шевченка" та ін.) не могла збити високу амплітуду всезагального інтересу до газети "Діло".

Питання редакційно-видавничої практики, редакторсько-упорядницького та бібліографічного досвіду розкривають сьогодні маловідомі факти. Так, 1903 р. було організовано український німецькомовний часопис "Ruthenische Revue" (редактор Роман Сембратович), після смерті редактора справу ведення журналу перебрав Володимир Кушнір, перейменувавши видання на "Ukrainische Rundschau". Як пише дослідниця, "журнал перетворився з суто політичного на культурологічне видання. Часопис мав за мету служити роз'ясненню українських проблем, подавати правдивий образ українського народу в усіх сферах духовного життя, а також у галузі політики, народного господарства, науки, літератури та мистецтва" (*Федасюк Н.* Естетична концепція часопису "Ukrainische Rundschau" (1906–1915) // Українська преса за межами України: Матеріали науково-теоретичної конференції / Упоряд. Н. М. Сидоренко. — К., 1996. — С. 27).

Редактор і видавець В. Кушнір залучив до співробітництва відомих учених, літераторів, мистецтвознавців, таких як З. Кузеля, Д. Дорошенко, М. Лозинський, М. Мочульський, Б. Лепкий, М. Дмитрієв, що "були покликані творити образ України як високоосвіченої, висококультурної нації зі своєю власною історією, традиціями, красним письменством та оригінальною мовою" (*Там само*).

1908 року у Львові Зенон Кузеля та Микола Чайківський видають альманах "Січ" до 40-х роковин заснування у Відні однойменного Товариства.

Укладачі дотримувалися принципу не брати до уваги партійні переконання та суспільне становище, а, розіславши понад 15 тисяч листів, прагнули роздобути такі дописи, які б об'єднали в альманаховій книзі якнайбільше число січовиків. Дбали укладачі про пам'ятковий характер книги та, основне, намагалися через різнотемові та різножанрові матеріали подати "досить повний образ життя в "Січи" за цілий час її розвою" (с. 3).

Вміщено в книзі, що обіймає 538 с., 50 авторських дописів, значну кількість фотодокументів. Серед авторів — С. Яричевський, М. Грушевський, З. Кузеля, А. Вахнянин, М. Зобков, І. Франко, В. Темницький, В. Кобринський, В. Пачовський, К. Паньківський, О. Грицай, М. Чайківський, О. Назарук, С. Дністрянський, І. Копач, Б. Лепкий, Ю. Лебіщак, І. Бращайко, Г. Цеглинський, О. Турянський, Я. Гординський, Є. Озаркевич та ін.

Того ж року З. Кузеля упорядковує і видає збірник статей під назвою "Історичний огляд життя в студентських організаціях" (149 с.). Із вісімнадцяти статей, авторами яких були О. Назарук, О. Охримович, В. Темницький, В. Цмайло-Кульчицький, Б. Вахнянин, Я. Ганкевич, О. Брилинський, Н. Будка, М. Лаврів, Є. Козакевич, Г. Герасимович, Є. Гайдукевич, М. Чайківський, І. Перепелиця, М. Кордуба, О. Міхновський, В. Сімович, Л. Шепарович, чи не найглибшою та унікальною за предметом дослідження є "Історія віденської "Січи" доктора Зенона Кузелі (с. 81—101). Зазначу, що праця має шість розділів. Для її написання автор послуговувався протоколами Товариства, багатющим листуванням, а з друкованих джерел скористався дослідженнями М. Кордуби "Історія "Січи" (Січ. — Львів, 1898. — С. 5—24), М. Подолинського "Справоздане рочне товариства "Січь" у Відни" (Правда. — 1868. — Ч. 46. — С. 551, 552), значним емпіричним матеріалом з періодичних видань. У результаті маємо дещо переповідний перебіг подій Товариства "Січ" за перші двадцять п'ять років і водночас докладну розповідь за останніх п'ятнадцять літ. Перед читачем розгортаються період заснування та розквіту "Січі" (1868—1877), час нагінки соціалістами (1877—1893), усамостійнення, нарешті — відзначення 40-літнього ювілею.

Неабияку цінність має статистичний матеріал, який є своєрідним барометром. Ось, приміром, 1892 року Товариство налічувало сімнадцять членів, а 1903 — сімдесят чотири; якщо 1892 року бібліотека Товариства налічувала 2318 томів, то вже через рік — 2402; якщо 1895 року було визичено 215 книг, то 1897 — 565; якщо, скажімо, 1895 року Товариство одержало 157 листів, то відправило 630.

1 березня 1916 р. у Зальцведелі (Німеччина) вийшов у світ часопис полонених українців "Вільне Слово", фактичними редакторами якого були П. Карманський (до 7-го номера, травень 1916 р.), а відтак З. Кузеля (з 49-го номера від 6 липня 1918 р.). З. Кузеля згодом очолив часопис для українців у Німеччині "Шлях" (Зальцведель, Grosser Stegel, 23; 1919—1920 рр.; виходив двічі на тиждень: у середу і суботу. Редагує Комітет Української Військової Місії. Видає Українська Військова Місія; в редакції газети були Б. Лепкий, О. Терлецький, В. Мороз; тираж — 3 тис. прим.), що використовувався "як засіб зв'язку між таборами і місією, яка була створена для опікування біженцями і військовополоненими". Тут друкувалися політичні, історико-соціальні, культурологічні матеріали, твори Т. Шевченка, О. Олеся, Б. Лепкого, ін. (див.: *Сидоренко О.* Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. — К., 1995. — С. 10, 14, 21).

Яке значення мало в тодішніх умовах друковане слово, писав З. Кузеля, згадуючи зальцведельську "Нову Зорю": "Вже з кінцем 1915-го року виринула справа власної газети у наймолодшому з таборів, у зальцведельському, де на засіданні "національно-просвітнього гуртка" з дня 15-го грудня вирішено видавати різдвяну однодніку під назвою "Нова Зоря". Вибраний для цього редакційний комітет із п'яти членів погодив дуже добре коло справи і, хоч однодніку прийшлося друкувати у Магдебурзі (власної друкарні ще не було, а зальцведельські друкарні не мали тоді українських черенків), вона вийшла в час у 1500 примірниках та була роздана на перший день свят здивованим зальцведельцям" (*Кузеля З.* Українські таборові часописи у Нічеччині // Літопис політики, письменства і мистецтва. — Берлін, 1924. — 2 лют. — С. 48).

Непересічним фактом у творчому здобутку З. Кузелі є його публіцистична брошура "Рік 1918 на Україні", де у популярній формі розкривається стан української преси, видавництв, шкільництва, культурної роботи в Україні. Для українських полонених додано і короткий покажчик книг з українознавства (62 позиції), — довідникову літературу, окремо

словники, книги з української мови, письменства, історії, географії, культури.

1921 р. у Берліні З. Кузеля випустив невеличку збірку "В 60-і роковини смерти Тараса Шевченка" (31 с.), якою також продемонстрував уміння поєднати історико-літературну, публіцистично-наукову та упорядницьку працю. До видання увійшло кілька віршів Б. Лепкого, одне його оповідання ("Свої") та чотири науково-популярні студії К. Вишевича "Українська державність у творах Т. Шевченка", І. Полтавця-Остряниці "Підемо за ним", І. Петрушевського "Чари рідного краю", В. Сімовича "Нове народне видання "Кобзаря" Т. Шевченка (З передмовою до читача)".

З. Кузеля неодноразово засвідчував своє фахове розуміння бібліографічної справи. Цю грань своїх наукових можливостей він блискуче виказує при укладанні ювілейного збірника творів Б. Лепкого з його життєписом, бібліографією творів та присвятами (Берлін, 1924), "Словаря чужих слів (12000 слів чужого походження в українській мові)" (Чернівці, 1910. — 368 с.), "Українсько-німецького словника" (разом з Я. Рудницьким як співробітники Українського наукового інституту в Берліні) (Лейпциг, 1943. — 1493 с.), а також довідникового характеру книг "Україна і церковна унія" (1930), "Handbuch der Ukraine" (1941).

Серед творців західноукраїнської бібліографічної школи З. Кузелю по праву називаємо серед таких найвизначніших учених, як В. Дорошенко, Є. Пеленський, Л. Биковський, І. Калинович, С. Сірополко (див.: *Нечиталюк М. Ф.* Бібліографічна підготовка журналістських кадрів // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доп. та повід. міжнарод. наук. конф. 25—26 серп. 1995 р. / Відп. ред. Л. І. Крушельницька. — Львів, 1996. — С. 183). До речі, неабиякі знання З. Кузелі в бібліографічній справі засвідчує його інформаційно-аналітична стаття "Організація науково-інформаційної праці за кордоном" (Науковий Збірник Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1948).

м. Івано-Франківськ

1 *Біографічні* відомості див.: Енциклопедія українознавства: Словникова частина / За ред. проф. В. Кубійовича. — Львів, 1994. — Т. 4; Перевидання НТШ в Україні. — С. 1225; *Погребенник Ф.* Кузеля Зенон / Укр. літ. енциклопедія: У 5 т. — К., 1995. — Т. 3. — С. 86; розшукані архівні документи див.: ЦДІАЛ. — Ф. 3с/309. — Оп. 1. — Спр. 9. — Од. зб. 185. — Арк. 11—11 зв. (лист від 20. 04. 1926 р. з Берліна до невстановленої особи); Спр. 11. — Од. зб. 243. — Арк. 1—7 (листи З. Кузелі з Відня від 25. 03. 1905, 5. 05. 1906, 2. 06. 1906, 27. 06. 1907 рр., з Микуличина від 24. 08. 1911 р. до І. Раковського у справі видання наукового журналу та з інших питань); Спр. 12. — Од. зб. 270. — Арк. 17 ("У справі Центральної наукової бібліотеки по українознавству в Німеччині" (Берлін, 21 січня 1932 р.); Спр. 67. — Од. зб. 977. — Арк. 81 (лист до НТШ з Берліна від 3. 04. 1936 р. у справі підготовки журнального випуску "Kulturberichte" до свят Т. Шевченка); Спр. 68. — Од. зб. 995. — Арк. 3 (лист З. Кузелі як редактора відділу україністики газети "Czernowitzer Allgemeine Zeitung"); Спр. 105. — Од. зб. 1549. — Арк. 1—12 ("Бібліографія писань Богдана Лепкого. Зложив Зенон Кузеля" (тут лише III частина, літературна; п. 111—239); Спр. 182. — Од. зб. 2807. — Арк. 11 (лист невідомої особи); Спр. 421. — Арк. 13 (листи до НТШ з Берліна від 8. 10. 1916 р.); Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 171. — Арк. 29—30 зв., 42—43 зв. (листи до бібліотеки НТШ з Берліна від 1. 12. 1935 р., 12. 02. 1936 р.); Спр. 182. — Од. зб. 2807. — Арк. 11 (лист з Берліна від 28. 11. 1935 р. до невідомої особи. Із змісту видно, що його адресовано працівникові архіву НТШ). Спр. 227. — Арк. 161—185 (листи до В. Гнатюка за 1906—1916 рр.).

2 Див.: *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину // Зібр. творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 36. — С. 68—99; праця спочатку з'явилася німецькою мовою у віденському журналі "Zeitschrift für österreichische Volkskunde" (1905. — Bd. II. — № 1—2. — S. 17—32; № 3—4. — S. 98—115) під заголовком "Eine etnologische Expedition in das Bojkenland". Український переклад подав журнал "Жовтень" (тепер — "Дзвін"). — 1972. — № 8. — С. 113—119; № 9. — С. 138—143.

3 *Матеріали* з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г., обробив д-р Зенон Кузеля // Матеріали до української етнографії. — Львів, 1906. — Т. VIII. — 220 с.

4 *Франко І.* Зібр. творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 37. — С. 238.

5 *Там само.* — С. 387.

6 Див.: *Франко І.* Празник святого спаса // Зібр. творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1983. — Т. 39. — С. 269; листи від 13 серпня 1904 р. до М. Зубрицького; від 29 липня 1905 р. до В. Гнатюка; від 29 вересня 1905 р. В. Ягича (нім. мовою) // *Там само.* — Т. 50. — С. 248, 270, 275, 277.

7 Див.: Причинки до народніх вірувань з початком XIX ст.: Упирі і розношенє зарази // ЗНТШ. — Т. 80. — С. 1—17; Причинки до народніх вірувань з початком XIV ст. // *Там само.* — С. 109—124; Вірування гуцулів про бурі з останніх днів червня 1885 р. // *Там само.* — Т. 86. — С. 146—149; Посиживє і забави при мерци в українськім похороннім обряді // *Там само.* — Т. 121—122. — С. 173—224, додаток: С. 129—160; бібліографічний список джерел до книги В. Гнатюка "Похоронні звичаї і обряди" (1912).

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. НАУЛКА

Ганна СКРИПНИК

Всеволод Наулко належить до славетної когорти вчених, добре знаних не лише в українській, але й європейській етнології. Наукова діяльність цього авторитетного дослідника тісно пов'язана з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології, звідки й власне розпочав торувати він свій шлях у високу науку.

Народився В. Наулко (нині — член-кореспондент Національної Академії Наук, професор, доктор історичних наук) 1933 року у місті Тараще, що на Київщині. З етнографічною строкатістю світу Всеволод Наулко спізнався ще у дитинстві: евакуйований з матір'ю перед війною до Актюбінської області Казахської РСР, а згодом — до м. Самарканда Узбецької РСР, хлопець був вражений розмаїттям культур різних етнічних груп, депортованих у ці краї тоталітарним режимом. Свою етнографічну обізнаність В. Наулко істотно поглибив вже як студент географічного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка у численних експедиціях до Криму і Кавказу, на Курщину і Білгородщину. Після закінчення університету була ще дворічна праця на посаді інженера Київської військово-картографічної фабрики.

З 1958 року молодого картографа залучають до роботи у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології для складання етнографічних карт. Фаховому зростанню Всеволода Наулка сприяло навчання з 1962 року в аспірантурі відділу статистики і картографії Інституту етнографії ім. М. Миклухо-Маклая, на той час найпотужнішому етнологічному академічному центрі СРСР.

1964 року після успішного захисту кандидатської дисертації молодий вчений повертається до Києва, де готує до друку і 1965 року видає працю "Етнічний склад населення РСР". В монографії, що постала на основі його дисертаційної роботи, подавалася характеристика етнічної структури населення України в межах возз'єднаних земель, розкривалася динаміка кількісних параметрів і особливості територіального розміщення українців та етнічних груп.

Про ці особливості йдеться також у монографії "Географічне розміщення народів УРСР" (1966), фактологічна основа якої узасаднювалася на даних "Карти сучасного етнічного складу населення УРСР", складеної автором. В основу обох праць було покладено статистичні дані перепису населення 1959 року, проте автор у своїх висновках не обмежився лише даними офіційної статистики, залучивши відомості· власних експедиційних досліджень, що дозволило внести істотні уточнення щодо кількісних характеристик окремих етнічних груп України, зафіксованих переписом 1959 року.

Хоча спектр наукових зацікавлень В. Наулка надзвичайно широкий, проте пріоритетним напрямком його наукової праці впродовж всього життя залишається етнічна демографія та етнічні процеси. Власне цій тематиці, започаткованій ним ще у середині 60-х років, присвячені також праці автора, що з'явилися за часів незалежності як вислід наукових пошуків вже зрілого, добре знаного у науковому світі вченого. Так, у монографії "Хто і відколи живе в Україні", що опублікована 1998 року, висвітлюється склад та окреслюються процеси розселення людності України, розкривається динаміка розвитку української етнонаціональної спільноти у часі і просторі. Аналізуючи матеріали перепису XVIII—XX століть, автор не лише фіксує, а й належно коментує тенденцію зменшення питомої ваги українців в межах України (з 85,6% у 1719 році до 81% у 1989 році) та в зарубіжній Європі (від 6,6% до 1,1%) протягом окреслених хронологічних рамок.

Серед негативних факторів, що спричинилися до кризових етнодемографічних наслідків, В. Наулко слушно виокремлює не лише економічні, але й соціально-політичні (голодомори, війни, що велися сусідніми державами на українських землях і людським ресурсом України, соціально-економічні експерименти, депортації, розкуркулення тощо, здійснювані чужими урядами щодо місцевої людності).

У праці панорамно розкривається картина історичної долі цих національних меншин в контексті історії України, динаміка чисельності основних етнічних груп України (росіян, білорусів, поляків, болгар, татар, євреїв, молдаван, угорців тощо), особливості етнічної історії різних регіонів України від найдавніших часів.

Окреслені проблеми знайшли подальший розвиток і в колективній монографії "Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучас-

ність", що вийшла друком 2001 року під науковим керівництвом В. Наулка.

Залучаючи дані регіональних соціологічних досліджень різних етнічних груп, В. Наулко розкриває особливості трансформацій етнонаціональних процесів в сучасній Україні; з'ясовує політичну передумову певних деформацій рівнів розвитку, соціально-професійних статусів різних етнічних спільнот в Україні; констатує зростання інтересів національних меншин України до етнічної культури, до власної національно-культурної самобутності. Торкаючись причин побутування етнічних стереотипів, вчений наголошує, що основою гуманізації міжнаціональних взаємин слугує лише взаємне толерування культурній "іншості", повага до набутків культури кожної зі спільнот.

Належна джерельна база праці, в основу якої покладено матеріали соціологічних та етнографічних досліджень, статистичні дані зумовили глибоко науковий, об'єктивний характер її висновків, більшість з яких не втратили своєї актуальності за нових суспільно-політичних умов.

Власне концепційне бачення перспектив етнічного розвитку України, в цілому і українства, як цілісної етнічної спільноти, зокрема, В. Наулко виклав у численних публікаціях.

Вчений усвідомлює значення науково-теоретичних розробок для розвитку вітчизняної етнології, тому-то чимало своїх розвідок присвячує питанням категоріально-поняттєвого апарату науки, з'ясуванню сутності понять "етнос", "нація" та "національні меншини". Хоча й очевидно, що ці питання і надалі залишаються дискусійними і що розмаїття існуючих поглядів і підходів щодо них актуалізуватимуть і у майбутньому потребу хоча б відносної узгодженості дефініцій цих понять і явищ, проте окремі постулати, сформульовані В. Наулком є однозначно прийнятними. Йдеться, зокрема, про аргументоване спростування ним міфів "про Україну як країну 120 національностей". Залучаючи статистичні дані автор стверджує, що в реально значущих цифрах у етнічній структурі населення країни представлені лише 18—20 етнічних груп або національних меншин. Наявність же у складі населення країни (по кілька сотень) представників решти національностей не дає підстав класифікувати їх як етнос і зараховувати їх до "окремих самобутніх етносів з усіма юридичними та економічними наслідками". Йдеться тут не про народи чи етноси, а про малочисельні діаспорні групи, представники деяких з них є в Україні лише тимчасовими мешканцями.

Результати перепису також красномовно підтверджують коректність наукової оцінки Наулком тенденцій розвитку етнічної структури України, які, всупереч активно поширюваних деякими політичними силами ідей про посилення багатоетнічного аспекту складу населення України, полягають у зворотньому — посиленні моноетнізації країни як за рахунок міграційних процесів, так і внаслідок реасиміляції зросійщених українців. Зокрема, питома вага українців серед жителів України зросла у порівнянні з переписом 1989 року на 5,1% і склала від загальної кількості населення 77,8% (37541,7 тис. осіб).

Вагомим виявилося слово вченого і у дослідженні етнічної історії українців, аргументованому обстоюванні етногенетичної єдності українців, мешканців центрально-українських і західних земель як цілісної етнічної спільноти. Зокрема, В. Наулко висвітлив у своїх численних розвідках особливості етнічної історії українців-русинів Закарпаття, заакцентувавши єдність культури місцевих українців-русинів і культури українців загалом. Водночас він розкрив фактори, що активізували явище "політичного русинства" — каталізація сепаратистських тенденцій за підтримки політичних сил Угорщини та Словаччини в контексті геополітичного розміщення Закарпаття; підтримка антиукраїнських настроїв в регіонах України політичними колами Росії; соціально-економічна криза в державі.

Саме недвозначна, науковоузасаднена позиція, що була співзвучна аналогічній позиції ІМФЕ щодо необґрунтованості домагань деяких політичних сил виокремити закарпатських українців-русинів як окрему націю і закласти деструктивну класифікацію до переліку національностей переписних листів 2001 року, сприяла збереженню об'єктивних засад щодо структурної єдності українства. Перепис підтвердив коректність наукових позицій В. Наулка, надуманість проблеми "політичного русинства": всупереч широкій пропаганді деяких громадських організацій нацменшин області, русинських товариств та адептів "політичного русинства", активній агітації підконтрольних їм ЗМІ під гаслами "Запишись русином", лише 0,8% (10063 особи) з-поміж 1010127 українців краю ідентифікували себе русинами.

На основі вивчення еміграційних настроїв представників різних етнічних спільнот України автор робить слушний висновок про фактичну відсутність в Україні проявів етнічної нетерпимості і ворожнечі, акцентує найоптимальнішу (у порівнянні з іншими країнами пострадянського простору) правову базу України для культурно-національного розвитку меншин.

У полі зору дослідника також питання етнічного розвитку України, етнокультурних процесів, міжетнічних взаємовпливів населення Приазов'я, Наддніпрянщини, Полісся та Буковини (монографія "Розвиток міжетнічних зв'язків в Україні (історико-етнографічне дослідження)". Послуговуючись міждисциплінарним підходом при аналізі міжетнічних впливів та етнічних процесів, В. Наулко робить широкі узагальнення щодо етносоціального аспекту мовних характеристик, щодо етнічних параметрів міграцій людності у досліджуваних регіонах.

Звичайно, не все з наукового доробку вченого пройшло випробування часом. З позицій сьогодення можна було б закинути досліднико-ві і деяку термінологічну нечіткість та редакторські недогляди, деяку "невиразність" авторської позиції щодо "давньоруської народності", дещо занижені ним цифри щодо кількісних втрат українців внаслідок штучного голодомору 1933 року тощо. Проте, поза сумнівом, що ці поодинокі факти його наукової спадщини є малозначущими в контексті тих складних суспільно-політичних реалій, за яких були опубліковані його праці та на тлі справді визначного наукового доробку цього талановитого представника школи Костя Григоровича Гуслистого в українській етнографічній науці.

В часи праці Всеволода Наулка в Інституті мистецтвознавства, вчений разом з колегами-етнографами доклав багато зусиль до створення фундаментальних видань: "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдови" (до якого було складено десятки карт і типологічних таблиць з відповідними текстами) та колективної історико-етнографічної монографії "Українці", до написання якої науковці Інституту приступили ще під керівництвом К. Г. Гуслистого. У виконаній колективом ІМФЕ та опублікованій 1999 року праці "Українці"* В. Наулку належать розділи про територіальне розташування, етнічний склад людності України, динаміку її чисельності.

В. Наулко зробив помітний внесок і в розвиток історіографії української етнографії, йому належать розвідки про українське та зарубіжне музейництво, про видатні постаті етнологічної науки, про окремі етапи її розвитку. Значною подією в українській етнографії та археографії стало видання альбомів Де ля Фліза, здійснене В. Наулком в Інституті української археографії та джерелознавства (куди вчений перейшов працювати з 1992 року). Виходу 2 томів цих альбомів передувала копітка і самовіддана праця В. Наулка, відкриття ним багатьох маловідомих сторінок життєвого та творчого шляху Де ля Фліза.

Широке визнання в академічних колах знайшла також підготовлена до видання під керівництвом В. Наулка вся етнографічна спадщина Хв. Вовка. Завдяки Всеволоду Івановичу було вперше опубліковано листування Хв. Вовка з М. Грушевським, М. Біляшівським, Д. Яворницьким В. Кравченком, В. Шухевичем, В. Гнатюком та ін.

У трудовій біографії В. Наулка окреме місце займає викладацька робота на історичному, філософському та географічному факультетах Київського національного університету, якій вчений віддав два десятки років.

Питанню підготовки молодої зміни — кадрів-етнографів В. Наулко приділяє велику увагу: під його керівництвом і за безпосередньої участі з'являється один з перших підручників з української етнографії ("Культура і побут населення України", — К., 1991) та виходить навчальний посібник із загальної етнографії "Країнознавство. Ч. І. Культура народів слов'янських країн", — К., 2002, які широко використовуються студентами гуманітарних факультетів. Вчений веде плідну науково-організаційну роботу і як член ряду спеціалізованих та вчених ради, член редколегій численних наукових видань, часописів, опонент та рецензент праць багатьох українських етнологів.

У золоту осінь свого життя Всеволод Наулко входить сповнений надій і сміливих творчих задумів. То ж, хай щастить йому на нові наукові здобутки у царині української етнології!

* У грифі праці назва Інституту відсутня тільки через "лукавство" видавця.

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА І УКРАЇНА

Всеволод НАУЛКО

На сьогодні 6-мільярдне населення Земної кулі складається з понад 4 тисяч народів. Серед них 5% становлять слов'яни і менш як 1% — українці.

В історії Землі не було періоду, коли б так швидко зростало населення, як у XX ст. — з 1650 млн. 1900 року до 6 млрд. 55 млн. на початку XXI ст. За останні 50 років населення світу збільшилося у два з половиною рази. Для порівняння зазначимо, що у 1750 році нараховувалося лише 791 млн., у 1900 році — 1650, а в 1950 році — 2521 млн. чоловік[1]. Такий демографічний "бум" був викликаний низкою чинників: економічним розвитком або занепадом окремих країн, досягненнями в освіті, змінами статусу життєдіяльності, демографічною політикою відповідних держав, плануванням сім'ї, а як наслідок — природним приростом населення, міграційними й щодо національної структури етнічними процесами.

Всеволод Наулко

Ці явища слід розглядати, порівнюючи становище у високорозвинутих і слаборозвинутих країнах. Так, на початку нової ери населення Землі становило лише 300 млн. чоловік і в подальші століття зростало повільно внаслідок значної народжуваності і одночасно високої смертності.

У XX ст. посилюються міграційні процеси, внаслідок яких, наприклад, людність Америки збільшилася у 12 разів. Одночасно зростав відсоток міського населення і як результат — "вартість" дітей, оскільки в містах, як відомо, набагато нижчий природний приріст. У 1900—1950 роках спостерігалося збільшення тривалості життя внаслідок досягнень у медицині (Л. Пастер, П. Кох, Й. Лістер та ін.). Відмічалося зниження смертності, особливо від інфекційних хвороб. Досить сказати, що за даними Американського Географічного товариства, з часів палеоліту малярія знищила половину населення Землі.

До середини XX ст. відбувалося зниження народжуваності. Так, у родинах США 1900 року було в середньому по 5 дітей, а в 1950 році — 2,8 дитини на 1000 чоловік. Але у слаборозвинутих країнах Азії, Африки та Латинської Америки, як і раніше, налічувалося понад 6 дітей. Тобто природний приріст відбувався передусім за рахунок так званих країн "третього світу".

З 1950 до 2000 року мало місце подальше зниження народжуваності та смертності, особливо у слаборозвинутих країнах, посилення міграційних процесів, зростання відсотка міських мешканців. Це призвело до того, що 2000 року кількість населення у розвинутих країнах склала 1188 млн. (у 1750 р. — 191 млн.), а у слаборозвинутих досягла 4867 млн. (у 1750 р. — 600 млн.)[2].

На всі ці процеси так чи інакше впливали різні чинники: диспропорції між кількістю чоловіків і жінок, викликані війнами, особливо Другою світовою, міграції, передусім у розвинуті країни, інфляція і залучення жінок у сферу виробництва та навчання, а у слаборозвинутих країнах — зниження смертності з 178% до 68%, що і призвело до бурхливого зростання кількості населення. Не останню роль у цьому відігравала політика "планування" родини, вживання різних заходів з метою обмеження народжуваності (стерилізація, контрацептиви тощо), а також міграційні процеси, які досягли надзвичайно широких масштабів — щороку близько 2 млн. емігрувало до інших країн. Досить сказати, що у США лише 1992 року налічувалося 17,6 млн. емігрантів, передусім біженців із різних країн, переселення яких було викликане політичними й економічними мотивами. Не зменшується міграція у міста і, на думку демогра-

фів, до 2005 року половину людства становитиме урбанізоване населення.

Нині 150 мільйонів людей живуть поза межами країни свого народження – це близько 2,5% населення світу. Особливо активно процеси імміграції відбуваються щодо США і країн Західної Європи. За останнім прогнозом Бюро з питань перепису США, населення країни за період 2000–2050 років зросте на 129 мільйонів, у тому числі за рахунок імміграції – на 75 мільйонів. За останні шість років США прийняли 27% емігрантів з різних країн світу, на відміну від 9%, прийнятих Німеччиною – найпопулярнішим пунктом призначення. Загалом Західна Європа прийняла 21%. У більшості ж слаборозвинутих країн рівень імміграції був від'ємним[3].

На сьогодні в родинах слаборозвинутих країн налічується велика кількість дітей і малий відсоток літніх людей, а культурні традиції і конфесії визначають ранні шлюби.

На думку експертів ООН, у XXI ст. відбудуться зміни співвідношення населення розвинутих та інших країн за рахунок глобального зниження народжуваності. Ці зміни відтворює наведений нижче прогноз Німецького бюро демографічних досліджень на 2050 рік щодо 15 найчисельніших країн (у млн. чол.)[4].

Країна	Населення на середину 2002 р.	Країна	Населення на 2050 р.
1. Китай	1281	1. Індія	1628
2. Індія	1049	2. Китай	1394
3. США	287	3. США	413
4. Індонезія	217	4. Пакистан	332
5. Бразилія	174	5. Індонезія	316
6. Росія	144	6. Нігерія	304
7. Пакистан	143	7. Бразилія	247
8. Бангладеш	134	8. Бангладеш	205
9. Нігерія	130	9. Конго, Дем. Респ.	182
10. Японія	127	10. Ефіопія	173
11. Мексика	102	11. Мексика	151
12. Німеччина	82	12. Філіппіни	146
13. Філіппіни	80	13. В'єтнам	117
14. В'єтнам	80	14. Єгипет	115
15. Єгипет	71	15. Росія	102

За прогнозом ООН, загальна кількість населення світу до 2050 року може збільшитися до 7343 млн. (найнижчий показник) і навіть до 10674 млн. (найвищий показник)[5]. Німецькі експерти прогнозують зростання до 9104 млн[6]. Однак останнім часом, за повідомленням преси, експерти ООН дещо переглянули свій прогноз, вважаючи його перебільшеним.

Дотепер у світі налічується близько 300 тис. слов'ян, які становлять 35% населення Європи і 5% населення світу. Серед них східні слов'яни становлять 66,2%, західні – 21,4, південні – 12,4%[7].

Протягом XIX–XX ст. питома вага слов'ян у Європі постійно зростала, досягши свого максимуму в 1910 році – 9,8%. Одночасно серед східних слов'ян постійно збільшувався відсоток росіян (колонізація, етнічна асиміляція інших народів) і зменшувався відсоток українців та білорусів (зросійщення, полонізація, голодомори, зарубіжна еміграція). Також зменшувався відсоток південних і збільшувався відсоток західних слов'ян. Слов'янська еміграція в країни Нового Світу становила близько 10% загальної кількості переселенців. Особливо помітною була еміграція з Польщі. До речі, в останнє десятиріччя кількість поляків у США зросла втричі, до 9,4 млн.

Наведена нижче таблиця показує, що практично у всіх країнах слов'янського світу, за прогнозом демографів, на 2050 рік кількість населення зменшуватиметься[8]:

Країна	Кількість населення (млн. чол.)	
	на середину 2002 р.	на 2050 р.
1. Росія	143,5	101,7
2. Україна	48,2	38,4
3. Білорусія	9,9	8,5
4. Польща	38,6	33,9
5. Чехія	10,3	9,4
6. Словаччина	5,4	4,7
7. Болгарія	7,8	5,3
8. Югославія	10,7	10,2
9. Хорватія	4,3	3,6
10. Боснія і Герцеговина	3,4	3,4
11. Македонія	2,0	2,1
12. Словенія	2,0	1,7

На перший погляд, в Україні, як і в інших державах, відбуваються об'єктивні процеси зниження природного приросту і кількості населення. Це підтвердили і дані Всеукраїнського перепису, який проводився у грудні 2001 року: від 1989 року людність України зменшилася з 52 млн. до 48 млн. 457 тис. осіб. Дехто поспішно оголосив, що у нас демографічні процеси відбуваються, як і в інших розвинутих країнах, і "не варто впадати у розпач"[9]. Що це не так, показує об'єктивний і неупереджений аналіз зазначе-

них проблем, наведений у фундаментальній монографії "Демографічна криза в Україні"[10].

Передусім у розвинутих країнах зниження природного приросту відбувається за рахунок зменшення народжуваності, тоді як у нас, на превеликий жаль, це стало наслідком високої смертності і погіршення якості життя. Якщо навіть вважати зниження народжуваності об'єктивним процесом, який так чи інакше стосується більшості країн, Україна і за цим показником поступається багатьом. Так, 1999 року вичерпана плідність, тобто середня кількість дітей, яку може народити жінка протягом життя, в Україні становила 1,1 дитини, тоді як у Німеччині — 1,3, в Англії — 2,0 тощо[11].

Ще сумніші показники смертності населення. Вони, як і загальна демографічна криза, зумовлені не лише подіями останнього десятиріччя, а й цілою низкою негативних чинників, які торкнулися України протягом XX ст. Йдеться про революції, світові війни, голодомори, форсовану індустріалізацію, масові депортації, чорнобильську техногенну катастрофу, тяжкий сучасний економічний і соціальний стан держави. На думку українських демографів, ці втрати склали близько 16 мільйонів осіб, і якби не вони, то населення України на межі тисячоліть становило б понад 65 млн. Зазначені негативні чинники викликали катастрофічне погіршення стану здоров'я населення, стрімке підвищення смертності, безпрецедентне скорочення тривалості життя. Так, 2001 року в Україні середня тривалість життя чоловіків становила 63 роки, тоді як у країнах Західної Європи — 75,2. Для жінок ці показники відповідно — 73,8 і 81,4 роки. Найбільших втрат від смертності зазнало населення працездатного віку. Як результат, за десять останніх років тільки внаслідок депопуляції до 2000 року населення України скоротилося на 2511 тис. осіб і щорічно зменшується в середньому на 370 тисяч[13].

Слабкою втіхою для нас може бути те, що не набагато кращі демографічні показники в деяких інших країнах пострадянського простору, зокрема в деяких регіонах Росії, а особливо в Грузії, де з 1989 року порівняно нечисленне населення (4,5 млн.) взагалі зменшилося катастрофічно — на один мільйон.

На думку демографа М. Лібанової, з якою важко не погодитися, глибина демографічної кризи в Україні полягає не лише у зменшенні кількості населення, а передусім у погіршенні демографічної структури, зокрема в скороченні питомої ваги жінок дітородного віку, порушенні співвідношення чоловічого та жіночого населення тощо[14].

Дані Всеукраїнського перепису 2001 року показали, що в етнічній структурі України також відбулися зміни, пов'язані з демографічними та іншими процесами[15]. Порівняно з 1989 роком зросла питома вага (на 0,3%) і чисельність українців (на 5,6%), хоча загальна їх кількість практично не змінилася — 37 млн. 542 тис. (2001). Разом з тим помітно зменшилася чисельність росіян — майже на чверть (близько 8 млн. на 2001 рік) — насамперед внаслідок етнічних процесів, і євреїв у п'ять разів — внаслідок зарубіжної еміграції. Кількість представників інших етносів змінилася по-різному: збільшилася чисельність кримських татар — у п'ять разів (їх тепер близько 250 тис.) і кавказьких народів (азербайджанців — на 20%, грузин — на 50%, вірменів — удвічі). Натомість зменшилася кількість білорусів, поляків, чехів, татар, молдован та ін. Наслідком недосконалої міграційної політики і так званих "прозорих" кордонів стало постійне збільшення в Україні нелегальних мігрантів[16] — кількість турків, зокрема, зросла у 30 разів.

Загалом протягом XX ст. відбулися значні зміни в етнічній структурі населення України, що засвідчує наведена нижче таблиця.

Проте матеріали перепису виявили і деякі позитивні зрушення. Так, державну мову назвало рідною 67,5%, що на 2,8% більше, ніж 1989 року; російську — 29,6%, тобто на 3,2% менше, ніж тоді. Відсоток інших мов збільшився на 0,4% і досяг 2,9%. Помітно зріс рівень освіти: 28,9 млн. мають вищу і повну середню освіту, що на 17,6% більше, ніж 1989 року.

Поза сумнівом, для розв'язання надзвичайно складних проблем виходу з демографічної кризи в Україні потрібна розробка системної науково-обґрунтованої державної концепції соціальної політики та охорони здоров'я, яка б забезпечувала зростання добробуту сім'ї, трудову зайнятість людей працездатного віку, піднесення соціального статусу жінок, удосконалення етнонаціональної і міграційної політики, покращення екологічних умов життєдіяльності суспільства.

ДИНАМІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ

(в сучасних кордонах України)

	1897–1900		1921–1926		1959		1989		2001		Дані 2001 р. в % до 1897–1900 рр.
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	
Все населення	29397,4	100,0	38569,0	100,0	41869,0	100,0	51452,0	100,0	48240,9	100,0	164,1
українці	21100,0	71,8	28625,6	74,2	32158,5	76,8	37419,1	72,7	37541,7	77,8	177,9
росіяни	2401,0	8,1	3164,8	8,2	7091,3	16,9	11355,6	22,1	8334,1	17,3	374,1
євреї	2615,3	8,9	2491,9	6,5	840,3	2,0	486,3	0,9	103,6	0,2	4,0
поляки	1255,9	4,3	2193,8	5,7	363,3	0,9	219,2	0,4	144,1	0,3	11,5
німці	616,9	2,1	624,9	1,6	23,1	0,1	37,8	0,1	33,3	0,1	5,4
молдовани	419,4	1,4	454,4	1,2	241,6	0,6	324,5	0,6	258,6	0,5	97,7
румуни					100,9	0,2	134,8	0,3	151,0	0,3	
греки	100,2	0,3	120,7	0,3	104,4	0,2	98,6	0,2	91,5	0,2	91,3
болгари	188,3	0,6	223,1	0,6	219,4	0,5	233,8	0,5	204,6	0,4	108,7
білоруси	122,1	0,4	85,7	0,2	290,9	0,7	440,0	0,8	275,8	0,6	225,9
чехи і словаки	34,4	0,1	84,2	0,2	28,5	0,1	17,0	0,1	12,3	0,1	35,6
угорці	108,3	0,4	123,3	0,3	149,2	0,4	163,1	0,3	153,6	0,3	147,4
татари	51,1	0,2	22,3	0,1	60,9	0,1	86,9	0,2	73,3	0,1	143,4
кримські татари	195,1	0,7	179,1	0,4	0,0	0,0	46,8	0,1	248,2	0,5	125,3
вірмени	15,5	0,1	21,1	0,1	28,0	0,1	54,2	0,1	99,9	0,2	644,5
гагаузи	22,1	0,1	22,1	0,1	23,5	0,1	32,0	0,1	31,9	0,1	144,3
інші	151,8	0,5	132,0	0,3	145,2	0,3	302,3	0,5	480,4	1,0	316,5

Таблиця складена за даними переписів Російської імперії (1897), Австро-Угорщини (1900), Польщі (1921), Румунії (1930) у сучасних державних кордонах України, переписів, які проводилися в СРСР у 1926, 1959, 1979 і 1989 рр. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Перші кроки щодо розробки такої концепції вже зроблено. Так, 21 травня 2003 року відбулися парламентські слухання, на яких обговорювалися питання, пов'язані з демографічною кризою в Україні[17]. У рекомендаціях, прийнятих на цих слуханнях, зазначалося, що демографічна криза стала не тільки серйозним гальмом соціально-економічного розвитку України, але й загрозою її національній безпеці. Зокрема зазначалось, що внаслідок різкого зниження народжуваності і зростаючої смертності відбулося випереджаюче скорочення працездатного населення, небезпечне зменшення трудового і демовідтворюючого потенціалу. Вкрай негативні наслідки має і наростання міграційних процесів — від'їзд багатьох громадян України на постійне проживання до інших держав, а також пошук мільйонами людей роботи за кордоном[18]. Такий стан демографічної ситуації, — зазначається в "Рекомендаціях...", — зумовлений насамперед критичним станом вітчизняної економіки, руйнацією соціальної сфери, особливо на селі, зубожінням мільйонів людей, поглибленням майнового розшарування в суспільстві.

Треба сподіватися, що зазначені рекомендації знайдуть практичне втілення, а йдеться немало-небагато про врахування досвіду передових європейських країн щодо розробки цілісної системи заходів економічного, правового, соціального, освітнього, культурного, інформаційно-пропагандистського та організаційного характеру, виконання Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", запровадження системи статистичного та медико-екологічного моніторингу демографічних процесів, докорінного поліпшення охорони здоров'я та медичної допомоги, підтримку молодих сімей та сімей з дітьми, стимулювання економічної активності населення.

1 Див. *Yelbard A., Haub C., Kent M.* World Population beyond Six Billion // Population Bulletin. — PRB. — 1999. — Vol. 54. — № 1. — P. 3–5.

2 *Там само.* — P. 5.

3 *Дайл Роджер.* Суспільство майбутнього мовою цифр // Світ науки. — 2002. — № 2–3. — С. 18.

4 Sociale und demografische Daten zur Wellbevolkerung — Population Reference Burean. — DSW. — Datenreport. — Hannover. — 2002. — S. 3.

5 UN. Word Population Prospects: The 1998 Revision. — 1998. — P. 5.

6 Sociale und demografische Daten zur Weltbevolkerung. — S. 6.

7 Див.: *Алексєєв Ю. М., Наулко В. І., Руденко Н. В.* Країнознавство. Навчальний посібник для вузів. — К., 2002. — С. 5.

8 Sociale und demografische Daten zur Weltbevolkerung. — S. 10–11.

9 Аргументы и факты в Украине. — 2003. — № 3.

10 Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. — К., 2001. — 560 с.

11 *Там само.* — С. 307.

12 *Там само.* — С. 320.

13 *Там само.* — С. 321–325, 357–365.

14 Газета "2000". — 2003. — 17 янв. — С. 4.

15 Див.: *Наулко В. І.* Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — К., 2001. — С. 46–69.

16 Див.: *Малиновська О. А.* Проблема нелегальної міграції та транспортування мігрантів в Україні. — К., 2000. — 118 с.

17 Рекомендація парламентських слухань "Демографічна криза в Україні: її причини і наслідки" // Голос України — 24 червня 2003 р. — № 115–116.

18 Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е. М. Лібанової та О. В. Позняка. — К., 2002. — 205 с.

СТИЛЬ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ ПОДНІПРОВ'Я
(За матеріалами сучасних експедиційних досліджень)

Людмила ЄФРЕМОВА

За спостереженням М. Гоголя, Україна дзвенить піснями. Ця думка не могла не з'явитися у славетного письменника, який з дитинства милувався неповторною пісенною красою Полтавщини. Не випадково також, що саме тут народився і сформувався як національний маестро М. Лисенко. В його півторатисячному зібранні народних пісень переважають твори саме з Середньої Наддніпрянщини. Нащадки давніх полян, що проживали тут, віками створювали, накопичували і примножували пісенні скарби, збагачуючи їх культурними надбаннями сусідніх регіонів. У той же час чимало фольклорних творів з Наддніпрянщини мігрувало у західні регіони України.

Пісні з Наддніпрянщини складають своєрідний, надзвичайно самобутній історико-культурний шар. Зупинимося на найпоказовіших для цього регіону пісенних фольклорних творах та їх стильовій характеристиці.

Календарно-обрядовий фольклор найчастіше складає первинне ядро пісенної традиції з глибоким багатовіковим корінням. В Україні найдавніші його форми збереглися в архаїчних наспівах Полісся та Наддніпрянщини. Періодична тимчасова історико-політична ізоляція східної України від західної певною мірою припинила подальший розвиток гуртової обрядової унісонної пісенності (яка була найрозвиненішою саме на західноукраїнських землях) у басейні Дніпра на користь протяжної гуртової багатоголосної ліричної пісні. Тому при наявності на Наддніпрянщині найдавніших архаїчних зразків календарно-обрядового фольклору майже не зустрічаємо новотворів. Основна ж маса ігрових та хороводних веснянок припадає на Поділля та Прикарпаття („Воротар", „Жельман", „Чорнушка", „Мак", „Огірочки", „Плетениця", „Дзьобка" тощо). Природно, що запозичені твори фіксуються переважно на крайньому заході регіону.

Так, лише на правобережній Наддніпрянщині зафіксована ігрова веснянка „Царівна", яка має тут регіональну версію з наспівом, близьким до найдавнішої східнослов'янської веснянки „Просо", щоправда, з подрібненням початкових тривалостей ритмоструктури „Проса". На відміну від східноподільських варіантів, „Царівна" сприймається як генетичний варіант „Проса".

Західноукраїнський „Воротар" має свою подніпровську версію — ігрову веснянку „Король". В обох іграх беруть участь дві протидіючі групи (антифон): одна хоче пройти, інша не пускає. В „Королі" додається мотив побоювання Короля. Наспіви „Короля" з Чернігівщини та Полтавщини мають багато спільних рис з волинськими варіантами „Мостів" та „Воротаря", наспіваних Лесею Українкою К. Квітці. Вони побудовані на основі повторення архаїчної поспівки-формули, що разом з мозаїчністю архітектоніки наспіву, притаманне ігровим веснянкам взагалі. „Король" поширений на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Вороніжчині і є переважно подніпровським явищем. На заході подніпровського регіону трапляються варіанти ігрової веснянки „Ягілочка" — східноподільської версії „Білоданчика" (або „Подоляночки"). В них спостерігається подальша ліризація наспіву „Білоданчика" до мелодраматизму „стогнучих" інтонацій збільшеної секунди.

Наспів „Перепілочки", поширений на значній території центральної та східної України, у варіантах з Наддніпров'я має вузький звуковий діапазон. На Наддніпрянщині та чернігівському Поліссі поширені веснянки землеробської тематики: про вирощування гречки (Чернігівщина, Полтавщина), вівса (Чернігівщина, Полтавщина, Черкащина), проса (Київщина). Деякі з цих пісень мають родинно-побутову тематику.

На Правобережжі побутує подніпровський варіант „Маку", в якому (на відміну від західноукраїнських варіантів) співається тільки великий приспів, а діалог учасників виконується речитативом. „Мозаїчна" мелодія приспіву має кілька локальних варіантів, які різняться ладовим нахилом (так, наспіви з Київщини мажорні). Архітектоніка наспіву подібна до „Білоданчика" та „Жельмана": двом початковим, більш розгорнутим інтонаціям АА протиставляється ряд повторень однієї дрібнішої (ВВ), яка співається певну

кількість разів, залежно від кількості рядків тексту, плюс загальне кадансування (С) на словах „Станьте ви у ряд, тут буде мак" (або інших). Таким чином, утворюється строфа-тирада, подібна до весільних пісень.

Основою формотворення веснянки „Кізлик" з Наддніпров'я та східного Поділля є формульне повторення двох інтонацій АВ у мажорному пентахорді, при цьому рідко трапляється тонічне завершення фраз. Мелодія належить до розряду моторних.

Якщо ігрові веснянки побутують переважно на Поділлі, Прикарпатті та західному Поліссі, то основна територія поширення хороводних і танкових — Наддніпрянщина, частково Волинь і Поділля. Якщо „Огірочки" — зразок „танкоплетення" із західних областей, то „Шум" — із східних, зокрема, із Наддніпрянщини. На Правобережжі побутує, крім того, „Плетениця", близька до російської пісні „Заплетися, плетень"[1]. Наддніпрянщина, Поділля та Волинь — основна територія поширення „Кривого танцю", який скрізь має єдиний МТ (мелодичний тип). Він має переважно мажорний нахил ладу, ритміку, що відбиває рівномірне крокування учасниць танцю, але головною ознакою „Кривого танцю" можна вважати його інтонаційну схему, закінчення фраз якої мають значення регіонального індикатора на Полтавщині, Київщині та Вінниччині: ладові константи IV–I.

Давніші за ігрові — закличні веснянки — більш характерні для подніпровського регіону. Серед них пісні „Весна красна, що ти нам принесла?", „Ой весно, весняночко, де твоя дочка паняночка?", але найпоширеніша „Весняночко-паняночко, де ти зимувала?", варіанти якої зафіксовано переважно на Лівобережжі. Архаїчне звучання гетерофонного полтавського багатоголосся повертає слухачів та виконавців до язичницьких часів та вірувань.

На Наддніпрянщині також активно побутують ліричні веснянки родинно-побутової та любовної тематики. Деякі пісні, залежно від території побутування, змінюють свою календарну приуроченість. Так, пісня „Ой вербо, вербо, вербице" (парубку пора женитися, а дівчина ще не підросла) виконується на Київщині та Полтавщині як веснянка, на Житомирщині — як клечальна або петрівчана, на Поділлі — як купальська або петрівчана. Клечальні (гряні, русальні) пісні взагалі не типові для подніпровського регіону.

Петрівчані та купальські пісні на Наддніпрянщині, як і в сусідніх регіонах, складають єдиний цикл за тематикою та мелодичними особливостями наспівів. Тут зафіксовані всі основні сюжети петрівчаних пісень: „Ой петрівочко, мала нічка", „Ой петрівняя зозуленька", „Ой Петре, Петре, Іване". На противагу ліризованим, „осучасненим" подільським наспівам, записи з Лівобережної Наддніпрянщини зберігають більше архаїчних рис, які в поєднанні з особливостями гуртового протяжного співу утворюють неповторне звучання. В той же час тут чітко простежується ритміка основного купальсько-петрівчаного наспіву, який має міжрегіональне поширення: ...., хоча й у дещо видозміненому вигляді. На Чернігівсько-Сумському Поліссі та Київщині поширені найархаїчніші купальські пісні як щодо тексту (переважно обрядові з характерним приспівом „Іване, Йвашеньку", „Купала на Йвана"), так і щодо наспіву.

На Наддніпрянщині і прилеглих територіях Волині та Поділля зафіксовані косарські пісні, переважно з таким початком: „Зажурилася бідная удівонька" та „Косарі косять, а вітер повіває". Пісня має два родинно-побутових сюжети: а) вдова журиться за своїми дітьми; б) козак покидає дівчину. Широкий діапазон мелодії, розспіваної та орнаментованої на Київщині та Полтавщині, пожвавлені наспіви з Житомирщини мають єдину ритмомелодичну модель. Віршовому розмірові 5+7 відповідає ритміка колядкового типу: ....

Наспіви подніпровських жниварських пісень близькі до весільних, але повністю не тотожні з ними. Однією з найпоширеніших тут є мелострофа, в основі якої лежить інтонаційна будова аа1вв1 з віршем 7+7:5+5 (або 8+8:6+6) та ритміка: ....

(пісня „А вже сонце котиться"). На Подніпров'ї поширені також жниварські пісні з віршовим розміром 4+3+3 („Ой літає соколонько по полю", „Ой на гору, женчики, на гору", „Обжиночки, паночку, обжинки" тощо.).
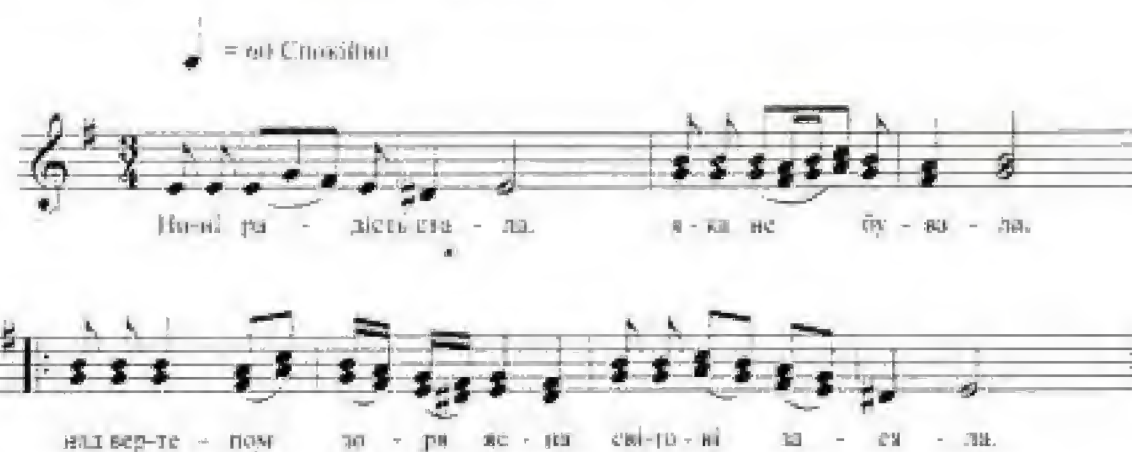
Серед щедрівок найбільшу групу складають твори з ритмоформулою 4+2: ......, яка варіюється залежно від регіональної тради-

ції. Рефренний варіант такої щедрівки записав М. В. Лисенко на Полтавщині[2]. Рефрен „Щедрий вечір, добрий вечір" трапляється у багатьох щедрівках цієї групи з Наддніпрянщини, Полісся, Причорномор'я: „А в нашого дядька", „Ой там, за горою", „Васильова мати", „У Єрусалимі рано задзвонили". На Наддніпрянщині та у прилеглих регіонах побутують колядки з рефреном „Радуйся, радуйся, земле, Син Божий народився" з релігійними та світськими сюжетами. Цей рефрен має самостійне значення і може майже вільно додаватися до будь-якого рядка колядки, що закінчується нестійким звуком (колядки „Ой у саду, саду", „Добрий вечір тобі, пане господарю", „Пане господарю, на твому дворі", „Що в пана Федорка"). Тут же поширені колядки з рефреном „Славен єси". Більшу частину їх складають варіанти давньої колядки про трьох товаришів: сонце, місяць і дощ. Цікаво, що з рефреном „Радуйся" поєднуються переважно щедрівкові шестискладовики, а з рефреном „Славен єси" — колядкові п'ятискладовики.

Серед колядкових п'ятидольників, які побутують на Подніпров'ї, найпоширеніший подвійний 5+5 з чотиридольним рефреном „Святий вечір" або „Ой дай, Боже". З ним співаються колядки „Ой рано, рано кури запіли" (у широкому діапазоні мажорного октавного ладу з закінченням рефрену на V щаблі), „Ой гула, гула (зажурилася) крутая гора" (колядка дівчині, з християнськими мотивами у вужчому діапазоні з перевагою мінорного нахилу), „Ой красна, рясна в лузі калина".

Другий найпоширеніший колядковий п'ятидольник утворює пісенний тип із стійким співвідношенням компонентів мелодико-поетичної будови: вірш 5+5+3:5+5+2(3), текст AR, наспів AB. Цікаво, що територія побутування цього колядкового пісенного типу охоплює Чернігівсько-Сумське Полісся, Полтавщину, а потім, минаючи правобережну Наддніпрянщину, поширюється на весь подільсько-карпатський регіон та Волинь.

Серед різдвяних колядок найпоширеніші на Волині, Наддніпрянщині та Правобережній Україні колядки „Нині радість стала"[3] та „Нова радість стала"[4]. Вони мають стійкий до варіювання наспів з характерним затриманням мелодії на ввідному тоні гармонійного мінору, складочисловою модифікацією колядкового п'ятидольника: ∴ ∴:

На Чернігівщині та Полтавщині поширена гумористична колядка про Савку, який вмер[5], а також численні дитячі колядки: „Щедрик-ведрик", „Щедрівочка щедрувала", „Бігла теличка". Усі вони у своїй основі мають принцип речитативного скандування (дещо середнє між співом та речитативом), що характерно для дитячого фольклору.

Основу української весільної пісенності за територією поширення, стрункою архітектонікою пісенного циклу, його драматургічною завершеністю, за ступенем впливу на мелодику обрядового фольклору сусідніх регіонів складають пісенні традиції центральної України, зокрема Середньої Наддніпрянщини. Класичним прикладом запису весільного обряду з текстами пісень та мелодіями можна вважати запис Чубинського—Лисенка у с. Бориспіль Переяславського повіту Полтавської губернії[6]. Як і у більшості українських пісенних традицій, на Подніпров'ї переважна частина весільних пісень співається з двома основними типовими наспівами. З першим — протяжним наспівом-тирадою, в основі якого лежить повторення святкової інтонації-формули, співається приблизно половина усіх весільних пісень. Він має один (на повторенні першого рядка тиради) або два (додатково на спеціальних словах типу „У садочку дві квіточки") зачини.

Другий — основний типовий наспів, з яким співається приблизно четверта частина усіх текстів весільних пісень, має в основі чергування двох контрастних формульних інтонацій із загальним кадансуванням в кінці пісенної тиради. Частина текстів весільних пісень співається з мелодіями, в основі яких лежить ритмоформула 4+3: .... або 6+3: ...., будова яких завжди трифразна, з поетичною строфою типу AAB (трирядкова з повторенням першого рядка).

Великого значення в Центральній і, особливо, в Лівобережній Україні набувають ліричні весільні наспіви як другорядні типові (з ними також співається певна кількість весільних текстів). Вони мають строфічну будову (на відміну від тирадної основних типових наспівів), переважно мінорний нахил ладу, закінчення півперіодів (ладові константи) на VII–I, II–I, рідко на I–II або I–I щаблях[7]:

За-сві - ти, ма-ти, свіч - ку, по-став на сто-лі,
а я бу - ду ди-ви - ти - ся, чи па - ра ме - ні.
Ой чи па - ра ме - ні ... За - сві - ти ла
ма - ти свіч - ку, не - яс - во го - рить ...

Картографування весільних наспівів показало, що до подніпровського регіону весільної пісенності належать такі області: Київська (крім крайньої півночі), невелика частина південного сходу Чернігівської, південний захід Житомирської, східна частина Вінницької, Черкаська та Кіровоградська (крім крайнього півдня). В той же час північна частина Полтавської області належить до східнополіського, а південна — до слобожанського регіону.

Та найбільшого розквіту і самобутності на Подніпров'ї набула позаобрядова пісенна епіка і особливо лірика. Найяскравіше тут проявилися риси подніпровського виконавського стилю, традиції протяжного пісенного стилю. Але останній притаманний лише частині репертуару народних співаків Наддніпрянщини. У цьому регіоні переплелися, історично нашарувалися різноманітні пісенні стилі, утворився багатий репертуар не тільки із суто місцевих фольклорних творів, але здебільшого із запозичених, які мають загальноукраїнське поширення, або побутують у сусідніх регіонах. Розглянемо найхарактерніші фольклорні твори, найбільш яскраво виражені побутуючі тут пісенні стилі, їхні основні характеристики.

Пісенна епіка Наддніпрянщини також може розглядатися як багатошарове, полістильове явище. З одного боку, тут поширені твори, типові для всього українського загалу або спільні подільсько-подніпровські, волинсько-подніпровські. До останніх належать найдавніші балади про кохання та родинні стосунки: парубка, який кохав одночасно двох або трьох дівчат, забито („Ой чиї то воли по горі ходили?", „Ой у полі жито, копитами збито"); сестра отруює брата за намовою коханка („Сербин"); стрілець убиває голуба, голубка („Ой там, на горі, ой там, на крутій")[8]:

♩ = 80 - 100 Кваплива

Одна ... Всі

1. Ой там, на го - рі, ой там, на кру - тій,
ой там си - ді - ло па - ра го - лу - бів.
ой там си - ді - ло па - ра го - лу - бів.
2. Ой во - ни си - ді - ли й об - ні - ма - ли - ся...

дівчина розшукує могилу загиблого милого („Калина-малина над яром стояла"); зустрівшись після тривалої розлуки, закохані похворіли („Як піду я не берегом, лугом"), дівчина колише позашлюбних дітей-близнят („Ой у лузі на калині"); вдовин син зводить дівчину („Ти-

хо, тихо Дунай воду несе"); дівчина топить позашлюбне дитя („Ой ковалю, коваль, коваленку"); балади „Подолянка", „Бондарівна"; вдова і двоє синів („Що то в лузі за верба?"); дівчина не дозволяє вбити нелюба („Ой у полі озеречко"); жінка знущається з чоловіка-недоростка („Ой оддала мене мати"); чоловік пускає за водою нелюбу жінку, а потім просить повернутися („Оженивсь молод"); чоловік п'є з кумою, за скаргою жінки його карають („Ой орав же мій миленький"); чоловік карає жінку за позашлюбну дитину („Тиха, тиха величенька тиха"); чоловік вбиває жінку за намовою коханки („Ой високо сонце сходить"), свекруха перетворює невістку в тополю („Ой жила удівонька та на роздоллі"); балади „Про чайку", „Дочка-пташка"; син виганяє з хати свою стару матір („А в неділю рано-пораненьку"); козак полишає батька і топиться в річці („Усі гори зеленіють"); багатий брат і бідна сестра („Під білою березою") тощо.

До суто подніпровських балад належать такі, що мають обрядове коріння („Стріла" — „Ой з-за гір, з-за гір вилітав сокіл" з наспівом весняного „кривого" танцю), версії сирітських балад: батько з мачухою проганяють дітей („Ой по горі, по горі"); сирота шукає матір, але знаходить лише її могилу („Щось у лісі гукає?"); казкова версія балади про свекруху-обмовницю — змія обмовляє жінку донця („Ой ходив донець сім год по Дону"), а також новітні балади, що виникли на Подніпров'ї під впливом російської пісенності: жінка вбиває чоловіка, а потім шкодує за ним („Ой зима, зима, ти холодная"); матроси завозять сп'янілу та підмовлену дівчину на кораблі („Ой зацвіло синеє море"); під впливом міського жорстокого романсу: парубок застрелився, коли, повернувшись, застав померлу кохану („Любила хлопця з восьмого року")[9]:

= 62 Протяжно

Одна

1. Лю-би - ла хлоп - ця з вось-мо - го ро - ку.

2. Й

Всі

йо - му слу - жи - ти пів-то - ра ро - ку.

йо - му слу - жи - ти пів-то - ра ро - ку.

Балади пізнішого походження найбільше відповідають стильовим рисам подніпровського багатоголосого співу.

Значним стильовим розмаїттям відрізняються саме ліричні родинно-побутові та любовні пісні, які репрезентують в українській пісенності порівняно пізній шар. Найчисленнішу групу цих фольклорних творів складають записи строфічних пісень з розспіваною мелодикою, характерні для центральних областей України, зокрема для подільського, волинського та слобожанського регіонів. Це пісні: „Щось у лісі зашуміло" (козак від'їжджає, заповідаючи дівчині підрости); „Вже сонце низенько" (про кохання дівчини до одруженого); „Зелений дубочок на яр похилився" (син просить матір одружити його, вона натомість радить йому купити коня і говорити до нього); „Ой ти, вишенько, ти, черешенько" (полюбовник просить у дівчини дозволу одружитися з іншою); „Як приїхав мій миленький з поля" (парубок шле до коханої сватів і слухає під вікном, що вона казатиме); „Ой бочечка, бочечка дубовая" (радість зустрічі милих після нетривалої розлуки); „Із-за гори та вітер повіває" (мати розпитує у заміжньої дочки про її життя); „Ой дурна була нерозумная" (старий чоловік готує молодій жінці нагайку); „Ой сяду я край віконечка прясти" (чоловік цілує чужу жінку, своїй готує нагайку); „А мій батько — світ, зав'язав мені світ" (жінка чує під вікном розмову свекрухи та чоловіка); „Зелений дубочок на яр похилився" (козак шукає долі); „Із-за гори кам'яної голуби літають" (жінка шкодує про втрачені літа).

Порівняно невелика група пісень відбиває тематику та стильові особливості співу козацької доби: „Закувала зозуленька" (козаки просять у вдови дозволу подивитися на її дочку); „Як у саду, так і в лісі" (козак від'їжджає, заповідаючи дівчині рости) з маршовою мелодією; „Ой піду я понад лугом" (чоловік нарікає на негарну жінку); „Ой дівчина сіни мила" (мати здогадується про кохання дівчини до козака, але не хоче нелюбого зятя) з танцювальними наспівами.

Пізніші нашарування у пісенній ліриці у вигляді сільського ро-

мансу простежуються у секвенційних наспівах пісень „Ой у полі криниченька" (парубок залицяється до дівчини, яка несе відра з водою); „Ішли воли із діброви", „В кінці греблі шумлять верби" (козак покидає дівчину).

Та найпоказовішими серед усієї сукупності пісенної лірики Наддніпрянщини є поширені тут зразки протяжної гуртової пісні: „Ой походжено та побродженo" (дівчина бідкається на нелюбого чоловіка, якого їй вибрала мати); „Сади мої, сади зеленії" (милий кохав, а тепер покидає, бо в нього є жінка); „Понад нашим яром пшениченька ланом" (не по правді живе козак з дівчиною, зраджує їй з іншою); „Котилася ясна зоря з неба" (дівчина журиться: хто проведе її додому?).

Ці пісні, як і решта загальнопоширених, але таких, що на Подніпров'ї побутують у стилі протяжної пісні, мають оригінальну однорядкову строфу, остання фраза якої повторюється і служить зачином до наступної (прийом конкатенації). Таким чином утворюється ланцюгова будова фольклорного твору з безперервним нанизуванням пісенних строф[10]:

Зачин звичайно сольний, на першому плані – розгалужене багатоголосся основної строфи зі складним мереживом переплетінь голосів, соборність звучання, що відсуває на другий план ладову інтонаційність. Звичайно, таким чином співакам важко виконувати довгі епічні твори, тому тут вони скорочуються, перетворюючись на лірику. Не випадково варіанти з інших регіонів, що мають чітку віршову силабіку, на Подніпров'ї ампліфікуються, перетворюються на силабо-тоніку, збагачену вставними словами та огласовками. Такий стиль співу трапляється також і на сусідньому чернігівсько-сумському Поліссі, в окремих випадках він зберігається і у подільських варіантах, що „мігрували" з Наддніпрянщини.

Таким чином, пісенність Наддніпрянщини становить складний конгломерат різних пісенних стилів, сукупність різних загальнопоширених жанрів, серед яких не всі представлені на Подніпров'ї. Але переважна більшість побутуючих тут фольклорних творів несе в собі стильові риси подніпровської традиції співу. Найдавніші пісенні зразки з архаїчною мелодикою співіснують тут з новітніми творами та пісенними стилями. За пісенним репертуаром та співочими стилями Наддніпрянщина становить перехідну зону між Поділлям і Поліссям, збагатившись фольклорними традиціями сусідніх регіонів та обдарувавши їх своїми надбаннями. Та головною „візитною карткою", неповторним обличчям подніпровської пісенної лірики залишається протяжний гуртовий спів.

1 Українські народні мелодії / Зібрав Климент Квітка. – К., 1922. – С. 198.

2 Українські народні пісні в записах М. В. Лисенка / Упор., вступна стаття та примітки Єфремової Л. О. – Ч. 1. – К.: Музична Україна, 1990. – С. 181.

3 НИНІ РАДІСТЬ СТАЛА. – Зап. 30 червня 2003р. у с. Богородичне Слов'янського р-ну Донецької обл. від Корнієнко Тетяни Дмитрівни, 1946 р.н. (народилася у Краматорську Донецької обл. Батько з Харківської обл., мати з с. Малинівка Донецької обл.) Степанян Іскуї Вазгенівни, 1961 р.н. (нар. у Вірменії, с. Атарбенян Ечміадзінського р-ну, фельдшер-ветеринар, приїхала в с. Богородичне 1994 р., вийшла заміж за українця).

4 НОВА РАДІСТЬ СТАЛА, ЯКА Й НЕ БУВАЛА. – Зап. 18 серпня 1992 р. у с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. від Стеценко Ганни Степанівни, 1939 р. н., Миколаєнко Надії Миронівни, 1942 р. н., Пуш Наталі Онуфріївни, 1929 р. н., Тимошенко Олени Омелянівни, 1949 р. н. (заспіває).

5 Українські народні мелодії / Зібрав Климент Квітка. – К., 1922. – С. 186.

6 Весілля: У двох книгах: Кн. 1 / Упор. текстів, примітки М. М. Шубравської, нотний матеріал упор. О. А. Правдюк. – К.: Наукова думка, 1970.

7 ЗАСВІТИ, МАТИ, СВІЧКУ. Весільна. — Зап. 27 липня 1980 р. у с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. від Котелевської Килини Пилипівни, 1891 р. н., Здоровець Олександри Архипівни, 1911 р. н., Задніпровської Марії Гаврилівни, 1920 р. н., Чередниченко Г. І., 1901 р. н., Орел О. П., 1913 р. н., Баляси П. М., 1912 р. н. — ІМФЕ. — Ф. 14—5, од. зб. 470, арк. 125—126.

8 ОЙ ТАМ, НА ГОРІ, ОЙ ТАМ, НА КРУТІЙ. — 07-КБ-04. Зап. 14—15 серпня 1992 р. у с. Іванківці Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. від Демченко Віри Микитівни, 1929 р. н., Демченка Максима Семеновича, 1930 р. н. (чоловік), Бабенко Надії Іванівни, 1948 р. н., Шаповал Любові Денисівни, 1931 р. н., Дубининої Євдокії Яківни, 1934 р. н., Рубана Петра Михайловича, 1925 р. н. Чоловічі голоси дублюють нижній жіночий голос. Співається у супроводі баяну.

9 ЛЮБИЛА ХЛОПЦЯ З ВОСЬМОГО РОКУ. — 07-КБ-10. Зап. 14—15 серпня 1992 р. у с. Іванківці Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. від Демченко Віри Микитівни, 1929 р. н., Демченка Максима Семеновича, 1930 р. н. (чоловік), Бабенко Надії Іванівни, 1948 р. н., Шаповал Любові Денисівни, 1931 р. н. Через деякий час ця пісня була записана у супроводі баяну від цього ж колективу, до якого приєдналися Дубиніна Євдокія Яківна, 1934 р. н. та Рубан Петро Михайлович, 1925 р. н.

10 ОЙ ПОХОЖЕНО. — 11-РЛ-10. Зап. 16 серпня 1992 р. у с. Мошорино Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. від Дегейко Олени Гаврилівни, 1924 р. н. (виводить), Баланенко Євгенії Максимівни, 1929 р. н., Зайченко Валентини Олексіївни, 1925 р. н., Бруцької Євдокії Павлівни, 1925 р. н. (заспівує). Незважаючи на те, що запис має дефекти, це цікавий зразок протяжного багатоголосого співу.

м. Київ

НА ПЕРЕДНЬОМУ КРАЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ

Віктор ГРАБОВСЬКИЙ

Верховинське небо! Хто хоч раз на нього споглядне нічної тихої пори, вже повік не забуде. Можливо саме тому верховинці, народжені під тим неземним небом, такі примітні у нашому бутті. В їхніх очах ніби й світла більше, і дивляться немовби з високості — аж туди, за виднокрай... Сьомий рік ішов Олексі, коли їхня сім'я переїхала з Верховини у сільце Барвінок, що під самим Ужгородом. Надто вже батьки, самі неписьменні, мріяли вивчити синів — Олекса був четвертим у родині, — аби жили мудро й заможно. Але й тут, у Барвінку, снилося Олексі його верховинське, таке близьке небо: яскраві сузір'я, кружеляючи в якомусь таємничому танці, витворювали сяйнисті слова... Олекса напружено вчитувався в потаємний зміст небесного того видива — здавалося, вже збагнув! Але, прокинувшись, пам'ятав лишень дивне зворушення, що виповнювало серце. Зоряний зміст ніяк не давався пам'яті дітвака! Ширяючи в зоряних просторах, він уже сам творив, скликав до гурту слова, дорогі кожному верховинцю з колиски — над горами стугоніла страшна кривава гроза, і треба було вижити.

Середню школу хлопець закінчував в Ужгороді, то й університету шукати не довелося, тим паче, що українське відділення місцевого філфаку притягувало його, ніби магнітом. А що сільська дитина привчена до праці споконвічним трибом трудового життя, то й за вивчення філології засів з усією сумлінністю допитливця, — навчання усвідомлював як служіння слову в усіх його вимірах. У це, можливо, й важко повірити, але саме науково-дослідницька робота захопила юнака з першого курсу — тему своєї дипломної роботи "Поема І. Франка "Мойсей" він проніс крізь усі роки навчання. То чи доводиться дивуватися, що дипломна не тільки була надзвичайно високо поцінована при захисті, але й при вступі до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук? Так 45 років тому Олекса Мишанич і опинився в Києві, де на нього чекало справді непросте сходження до верховин літературного процесу, що, як і ведеться в істинній науці, розпочинається з витоків.

Так "зоряні сни" малого верховинця у Києві чітко викристалізувалися у справді величні сузір'я — творчість Григорія Сковороди та незглибиме "Слово", в якому співалось "о полку Ігоревім"...

Небо української літератури давно чекало звіздаря, котрий би, не боячись виснажливої чорнової дослідницької роботи, взявся за цілеспрямоване розкриття всіх його таємниць. А що таке завдання надто непосильне для одного звитяжця, заповзявся гуртувати сили під керівництвом відомого вченого, завідувача відділення давньої української літератури академіка М. К. Гудзія. До речі, під його керівництвом Олекса Васильович захистив кандидатську дисертацію "З історії української літератури Закарпаття XVII—XVIII ст.", що вийшла й окремою книжкою. І це взагалі було перше таке дослідження літератури давнього Закарпаття —

досі нічого подібного в Україні не знали й не бачили. Дослідивши першоджерела, О. Мишанич підсумував: "Літературний рух на Закарпатті у XVII–XVIII ст. є однією із суттєвих сторінок загальноукраїнського літературного процесу на західних землях. Місцеві письменники, поети, передова частина культурних діячів майже не виходили за межі... тих стилів і напрямів, якими жила тоді вся українська література..."

Відтак можна було братися й за дослідження усної народної словесності XI–XVIII ст. — отже знову пірнути у притишений вир першоджерел. Але це вже був цілком інший етап роботи. У науку прийшов досвідчений, загартований ратник: розділи, написані Олексою Мишаничем до "Історії української літератури" у 8-ми томах (1967–1972), не втратили своєї цінності й сьогодні.

Значний особистий внесок Олекси Мишанича вбачаємо в усвідомленні сучасним літературознавством давньої української літератури в загальнослов'янському контексті. Адже конкретні історичні умови спричинили творення її давньоукраїнською, церковнослов'янською, латинською та польською мовами, відтак саме напрям громадсько-політичної діяльності визначав національність автора. Системний підхід у цьому питанні й дав змогу вченому створити українську школу медієвістики й координувати відповідні дослідження у вузах України, націлюючи молодих науковців на всебічне вивчення творів давнього письменства як зразків національно-культурної спадщини. Вже одне те, що під його науковим керівництвом захистилося півтора десятка лише кандидатських дисертацій з давньої літератури, говорить багато про що. Але ж він консультує ще й з десяток докторів наук, організовуючи весь процес наукових досліджень на кінцевий результат — видання праць керованого ним відділення давньої української літератури. Чим не приклад, гідний не тільки подиву чи захоплення, але й всіляких заохочень?

Олекса Мишанич

Особливо багато творчої снаги віддав Олекса Васильович вивченню й адаптації для сучасного читача творчості великого світоча духу народного Григорія Сковороди, який, незважаючи на руїну, що спіткала Вітчизну, вірив, що "ми сотворим світ получший. Созиждем день веселійший". Намагався певні засади Християнської козацької Республіки трансформувати в "Горнюю республіку", де щастя знайдуть усі.

Олекса Мишанич цілком слушно вважав, що "мандрівний філософ" Сковорода вченням своїм заперечував матеріальне багатство, боровся зі спокусами, які несе воно людині: "Його ідеалом було багатство духу, чистота душі, душевний супокій, цільна й не розбещена мерзотами "світу" людина. Сковорода виступав не з абстрактною критикою "світу", а став обличителем конкретних явищ тогочасного життя, і метою його критики було не врятування душі, а досягнення людиною щастя й душевного супокою на землі, виховання чесної людської натури, не засліпленої жадобою наживи, блиском золота, славою"... Правда й те, що "врятування душі" й полягало якраз у вихованні за принципом "сродності" покликання, котре ми обираємо. Саме через те, що Сковорода дивився на освіту як на засіб належного виховання народу, й траплялися у нього конфлікти як зі світською, так і з церковною ієрархією... Адже вся суть конфлікту між душею і тілом — у способі життя, що вибирається за природними нахилами до відповідного роду діяльності. Вчення Сковороди про три світи — Макрокосм (Всесвіт), Мікрокосм (людина) і світ символів (Біблія) й полягає в тому, що кожен із цих світів має дві натури: зовнішньо-видиму та внутрішньо-приховану — матеріальну й духовну. Істинною Людиною в людині мислитель вважав духовного володаря — людський дух... А хіба ця мета стала для нас доступніша тепер? Ось чому й залишається для нас Григорій Савич вершиною з вершин. Бачимо і досліджуємо. Але навіть Церква не збагнула, задля чого був посланий нам сей чоловік! То чого жадати від решти українців?!

Аби переконатися, що проблема все ж існує, досить поглянути на епізод, який переказує Мишанич у своїх "Сковородинських читаннях":

"Дискутується, наприклад, переклад поетичного уривка "Свиток" із "Благородного Єродія" (т. 2, с. 119) Ось ці рядки:

Сій в перву і втору луну, сиріч в квадру.
Сій ізшед із пiров і бесід священних.
Зрів мертвеця илі страшен позор не сій.
Заченшей сверх не сій...

Тут ідеться про зачаття дитини здоровими "родителями". Ніби все ясно. Слово "сій" у наказовій формі можна перекласти як "сій" і "посівай". В. Шевчук перекладає його як "цей"... Далі Олекса Васильович зізнається, що більше схильний до точнішого перекладу професора Марії Кашуби, але й перекладу Валерія Шевчука, що зовсім спотворює добрий намір мислителя стати у пригоді майбутньому батькові, не наважується перекреслити... Але ж це саме той випадок, де поступатися істиною науковець масштабу Мишанича просто не має жодного морального права! Навіть якщо заперечити випадає такому блискучому знавцю давньої української літератури як Валерій Шевчук.

Можна собі уявити, на якому рівні засвоєння взагалі перебуває поетична й філософська спадщина Сковороди, якщо можливі такі ось казуси серед визначних авторитетів у цій справі.

Та на щастя, Олекса Васильович Мишанич геть позбувається благодушності, коли доводиться ставати за істину перед випадами недоброзичливців. Як ось у випадку з недавніми спробами американського професора Едварда Кінана приписати "Слово о полку Ігоревім" чеському славісту Йозефу Добровському, що жив наприкінці XVIII — початку XIX ст. Аргументовано й гостро виступив на захист нашої унікальної пам'ятки професор Мишанич. І виступ його був яскравим прикладом доказовості й компетентності української школи медієвістики.

Таким же мужнім і принциповим Олекса Мишанич виявив себе і тридцять років тому, коли вченого було звинувачено в українському буржуазному націоналізмі й антиісторизмі. Ні заборона друкуватися, ні пониження в посаді не збили його на манівці вульгарного матеріалізму, не примусили відмовитися від вистражданих у процесі дослідницької роботи переконань. Завдяки верховинській витримці — вистояв, примусивши навіть ворогів шанувати його переконання. Перегодя йому було запропоновано працювати вченим секретарем Інституту, а в лютому 1997 р. професора Мишанича призначено заступником академіка-секретаря Відділення літератури, мови й мистецтвознавства НАН, удостоєно почесного звання "Заслужений діяч науки і техніки України", обрано членкором НАН за спеціальністю "Українська література", а два роки тому нагороджено орденом "За заслуги" III ст.

Життя повернуло так, що вчений змушений був давати одкоша й невдахам-політиканам, які заповзялися будь-що розіграти "русинську" карту стосовно предковічно українського Закарпаття. Хто ж, як не верховинець, мав стати в обороні рідної землі? Довести нерозривність її зв'язків із материковою Україною? Блискучий знавець історії Закарпаття, вчений на підставі першоджерел простежує генезу цього краю, де джерельно зливаються говори бойків, лемків та гуцулів.

Даючи викривально гостру оцінку політичному "русинству", Олекса Мишанич пише проблемні книги: "Карпаторусинство" — його джерела і еволюція у XX ст.", "Карпати нас не розлучать. Літературно-критичні статті й дослідження", "Політичне русинство — українська проблема", "Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму" тощо. Вчений має повне право обстоювати свою патріотичну позицію хоча б тому, що саме йому належить визначна роль у становленні й вивченні творчого набутку світового україніства. 10 років тому він став першим віце-президентом Міжнародної асоціації україністів (кілька років перед тим був обраний вченим секретарем МАУ на її установчому з'їзді у Неаполі), а останні роки очолював Національну асоціацію україністів.

Постійний учасник міжнародних наукових конгресів, симпозіумів, конференцій, автор багатьох славістичних наукових періодичних видань у США, Італії, Канаді, Польщі, Чехії, Росії, О. Мишанич наполегливо й послідовно вводить у світовий літературний контекст і творчість письменників Закарпаття, знаючи й вивчаючи її замолоду як невід'ємну складову всієї української літератури. Віддаючи данину доробкові вченого, не можемо не зацитувати належний період зі вступної статті доктора філології Миколи Сулими до бібліографічного видання "Олекса Васильович Мишанич":

"Гідна подиву величезна науково-видавнича діяльність О. Мишанича. Він упорядкував і прокоментував понад 40 томів українських

письменників, більшість із яких виходили вперше і є здобутком української текстологічної науки й видавничої практики. Серед них: твори І. Франка (8 томів), І. Нечуя-Левицького (2 томи), Марка Черемшини (2 томи), О. Маковея (2 томи), Лесі Українки (1 том), Л. Глібова (1 том), С. Руданського (1 том), А. Кримського (1 том). Особливо плідним було останнє десятиріччя, коли вчений звернувся до раніше заборонених авторів і видав зі своїми ґрунтовними передмовами твори Спиридона Черкасенка (1991, 2 томи), Катрі Гриневичевої (1990), Наталени Королевої (1991), Миколи Лазорського (1992), збірник "Заклятий козак" (1994) та ін. З давньої літератури він упорядкував збірники: "Слово о полку Ігоревім" (1986, 2-е вид. 1989), "Українська література XVIII ст." (1983), "Твори" Григорія Сковороди у 2-х томах (1994), уперше за рукописом видав "Історію української літератури" М. Грушевського (том 6, 1995), яка тривалий час вважалася загубленою. Він відповідальний редактор фундаментальних українознавчих видань сучасності: "Літопису руського" (1989), "Літопису Самійла Величка", т. 1—2 (1991), "Української поезії середини XVII ст." (1992). Йому випала честь працювати з видатними вченими-україністами: виступив відповідальним редактором виданих в Україні монографій "Походження Русі" — т. 1 (1997), 2 (2003) акад. Омеляна Пріцака, "Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні" (1996) акад. Івана Фізера, наукового збірника "Будівничі НТШ і ЕУД: Володимир Кубійович (1900—1985), Атанас Фіголь (1909—1993)" (упорядник акад. Василь Маркусь) (1998), монографії Лариси Пріцак "Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорізьке" (1999).

О. Мишанич відкрив в архівах КДБ суворо засекречені до цього часу справи 1945—1946 і 1958—1959 рр. митрополита греко-католицької церкви Йосифа Сліпого. Результатом цього відкриття є його книжка "Митрополит Йосиф Сліпий перед "судом" КДБ (за архівними матеріалами)" (К., 1993). Статті з цієї книжки перекладено польською мовою і видано у Польщі. Віднайдене О. Мишаничем в архівах п'ятитомне дослідження митрополита Й. Сліпого "Історія вселенської Церкви на Україні" друкується нині в Римі.

Голова спеціалізованої ученої ради по захисту докторських дисертацій в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, заступник голови наукової ради з проблеми "Класична спадщина і сучасна художня література", О. Мишанич забезпечує високий рівень літературознавчої науки в Україні, разом зі своїми колегами на високому професійному рівні розбудовує світове українознавство, докладає всіх зусиль, щоб українське літературознавство стало сучасною світовою наукою. Він не хворіє на комплекс відсталості українського літературознавства, який нам намагаються нав'язати деякі зарубіжні недоброзичливці України, постійно наголошує на великих традиціях М. Максимовича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Петрова, М. Возняка, М. Зерова, О. Білецького, С. Маслова, Є. Кирилюка, Л. Махновця, В. Крекотня. Йому гірко, що з вини таких недоброзичливців зірвано успішно розпочату проф. О. Пріцаком "Гарвардську бібліотеку давнього українського письменства".

Сорок років напруженої творчої роботи в Інституті літератури дали право О. Мишаничу упорядкувати знакову для цього наукового колективу книгу "Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Сторінки історії 1926—2001" (обсяг 50 арк.), яка висвітлює 75-річну історію інституту, підсумовує його здобутки і втрати...

м. Київ

ПОДІЯ, ЩО ОЗНАМЕНУВАЛА НАБЛИЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Іван ДРАЧ

30 серпня 1903 року у Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника Іванові Котляревському зібралися українські інтелектуали з обох імперій — Австро-Угорської та Російської, щоб рішуче заявити світові: "Україна була, є і буде на віки віків!".

Зібралися й прославили той день, який ми повинні поставити у перший ряд своїх найвищих державних свят. Не річниці Переяславської ради чи загарбницьких воєн Російської імперії ми повинні відзначати, як нав'язує нашому суспільству влада, а день відкриття монумента авторові "Енеїди", що яскраво й переконливо продемонструвало духовну єдність і національну згуртованість українців.

Власне, якщо дивитися на 30 серпня 1903 року з позиції дослідника вітчизняної історії, то саме в цей день було рішуче проголошено початок боротьби за українську державність у XX столітті.

Три роки перед тим побачила світ праця "Самостійна Україна" одного з ідеологів нашої незалежності Миколи Міхновського, який був активним учасником полтавських урочистостей. Непохитність щодо відстоювання природних прав нашого народу на самобутній історичний шлях розвитку ініціаторів ювілею була такою, що не випадково один із сучасних дослідників висунув версію, що під виглядом ювілею насправді тоді в Полтаві відбувся нелегальний з'їзд першої української політичної організації — Революційної української партії.

Вже через два роки після відкриття пам'ятника Іванові Котляревському у Полтаві самодержавна Росія під тиском громадськості (тривала Перша російська революція 1905 року!) вустами петербурзьких академіків Ф. Фортунатова, О. Шахматова, Ф. Корша, В. Заленського, О. Лаппо-Даниловського, С. Ольденбурга, С. Фамінцина проголосила юридичне визнання повноправності в Російській імперії української мови поряд з російською. До речі, білоруська мова в подібному статусі так і не була узаконена.

Потім настав час національних революцій 1917—1921 років як наслідок зникнення з політичної карти світу самодержавної Російської імперії, за визначенням європейських політиків — "в'язниці народів"...

Боротьба за Україну, розпочата в серпні 1903-го, завершилася проголошенням знову ж таки у серпні, але вже 1991 року відродження української державності.

Через об'єктивні та суб'єктивні причини кінцевої мети — створення демократичної, соціально зорієнтованої держави — ми досі не досягли. Опорою влади в Україні залишаються кланово-олігархічні угруповання. Досить сказати, що сьогодні шість представників так званої "національної буржуазії", "прагматичного локомотиву", який нібито повинен вивести Україну до кола найуспішніших країн світу, володіють 7 мільярдами доларів (державний бюджет ледве досяг 12 мільярдів).

Ось де схована відповідь на більшість гострих запитань, які турбують суспільство! Ось де відповідь і на запитання "Чому цинічно ігноруються проблеми розвитку української культури та освіти?". Додамо до цього нерозвиненість внаслідок довголітнього панування тоталітарної системи політичного життя в Україні, пасивність громадських організацій й "матимемо те, що маємо". Ось чому гальмується реформування нашого суспільства, а наслідками економічного пожвавлення користується насамперед мізерна купка суперзаможних "жирних котів".

Серпнева Полтава 1903 року ще раз нагадує нам про безальтернативність української незалежності, закономірність європейського вибору і упевненість у нашому цивілізованому майбутньому.

Багато думок народжує вікопомна полтавська подія.

Ось лист Івана Франка до Євгена Олесницького (адвокат, західноукраїнський громадський діяч, посол-депутат до австрійського парламенту у 1907—1917 рр. (збережено правопис оригіналу):

"Удаюсь до Вас з поручення невеличкого кружка людей з запитанем: чи супроти факту "угоди" і відомих результатів виборів до Ради державної, а також супроти не менше відомо-

го факту роздразнення і заколоту серед самих Русинів не було б пожаданим — зробити у Львові зїизд усіх інтелігентнійших Русинів, котрі почувають потребу і можливість якоїсь незалежної, спільної роботи, в цїли взаїмного пізнання і порозуміння?.. Ще одна подробиця. Коли б Ви на таку думку згодилися, то чи не добре б було сполучити речинець зїизду з роковинами (хоч спізненими) Шевченка, особливо зважаючи на той сумний факт, що народовці львівські сего року мабуть не зберуться на святкованє тих роковин!"

Як переконуємось, ідея об'єднання українських сил хвилювала видатних вітчизняних діячів завжди.

Тяжко ми йшли (і йдемо!) до своєї мети. Відзначення полтавського ювілею (про це розповідає листування організаторів свята Івана Котляревського) теж мало свої проблеми: з одного боку, справу гальмували місцеві представники російського уряду, а з другого — давали про себе знати наші одвічні біди: суспільна пасивність одних і радикалізм других тощо. Не випадково один з активних учасників свята І. Котляревського відомий громадський діяч Євген Чикаленко з сумом писав, що коли б, не дай Бог, щось сталося з поїздом, у якому їхали з Києва до Полтави представники західної та східної інтелігенції, то припинилося б відродження української нації.

Ось чому, хай вже і навздогін подіям, треба обов'язково видати основні документи, що стосуються полтавського ювілею 1903 року. Насамперед рукопис Олени Пчілки "Свято відкриття пам'ятника І. Котляревському", який зберігається в ЦНБ ім. Вернадського НАН України. А також привітання, надіслані до Полтави з усього світу, зокрема з європейських країн та Америки.

Добре було б й осучаснити монумент фундатору нової української літератури, додавши до нього пам'ятну стелу з історією створення цього унікального національного меморіалу. Тоді б не виникали у нинішнього покоління запитання "Чому написи на п'єдесталі виконані на "общерусском языке"?", а нащадки славного полтавця та їхні ровесники мали б змогу поглиблювати свої знання з історії України.

СИМВОЛ ВІДРОДЖЕННЯ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ

Михайло ГУЦЬ

Перед будиночком Івана Котляревського в Полтаві, на подвір'ї, встановлено погруддя Івана Котляревського роботи Г. Кальченко, подароване скульптором до 200-річчя від дня народження письменника, яке ми відзначали 1969 року. Неподалік меморіальна дошка, на якій викарбувані промовисті слова: "Садиба І. П. Котляревського. Земля натхнення великого поета. Тут засвітив він зорю нової української поезії. Звідси вийшли в безсмертя "Енеїда", "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник". Івановій горі доземно вклонялися Тарас Шевченко, М. Гоголь, М. Щепкін, Леся Українка, Панас Мирний, М. Кропивницький, М. Заньковецька, багато інших діячів культури. Слава осяює це місце. Схились до святині!".

Влітку 1902 року цій святині прийшов поклонитися двадцятирічний юнак Дмитро Дорошенко, майбутній український чільний громадсько-політичний діяч, історик, культуролог, публіцист, літературознавець, бібліограф, журналіст. Полтавщину він називає серцем України, бо тут, за його словами, "найбільше збереглися народна українська стихія, народний побут, мова, убрання"[1]. Д. Дорошенко згадує:

"З Сорочинців я поїхав до Полтави. Там я поклонився могилі Котляревського, на якій уже стояв гарний мармуровий пам'ятник. Оглянув місто, де був ряд пам'яток по нещасливій для нас битві 1709 року, але я не хотів на них дивитися. Пам'ятник Котляревському стояв ще загорнений на тім місці, де його від-

слонено рік пізніше. Подивився я ще на будиночок, де мешкав Котляревський, на горі над Ворсклою, але він був уже перебудований супроти того, в якому мешкав поет, і який так гарно змалював Шевченко, на бані собору, — прекрасної п'ятибанної в українськім бароковім стилю будови. Вона вже сьогодні, на жаль, не існує, зруйнована тою самою рукою, яка зруйнувала й церкву в Сорочинцях, де спочивав гетьман Апостол. У Полтаві в той час не було у мене нікого знайомого, і я, не затримуючись довго, помандрував далі на свій хутір на Чернігівщину, зупинившись по дорозі на один день у Харкові, щоб подивитись на цей тоді цілком зросійщений осередок Слобідської України. Так закінчилася моя перша більша подорож по лівобережній Україні"[2].

1898 року Україна відзначала столітній ювілей "Енеїди" І. Котляревського. Особливо пишно ці урочистості проходили у Львові. З промовами виступали такі відомі вчені, як Михайло Грушевський, Степан Смаль-Стоцький і Олександр Колесса. Шанували ім'я І. Котляревського і в Києві. Особливо його ювілей відзначили своїми цінними розвідками Іван Стешенко та Микола Дашкевич.

Полтава, де народився і жив І. Котляревський, теж відзначила це свято, але пишні урочистості припадають аж на 1903 рік, і пов'язані вони з відкриттям пам'ятника авторові української "Енеїди", "Наталки Полтавки" й "Москаля-чарівника", який планувалося відкрити ще в 1898 році, та через перешкоду реакційних сил, довелося полтавцям втілити свій задум у життя аж через п'ять років.

"Іван Котляревський перший з'єднав українське слово, яко вираз діяльности духу свого народу з духовною ж діяльністю народів культурного світу. Зробивши це, він розпочав діло оновлення разом з літературою і всеї духовної діяльности свого народу — і цим для рідного народу одкрив шлях до кращої долі, до життя його, яко нації. За це став славен Котляревський, за це шанують і будуть шанувати його пам'ять, доки живе Україна", — писав Панас Мирний на сторінках часопису "Рідний край" (1906. — № 36. — С. 3). У цьому ж номері надруковано і поезію М. Вороного, присвячену І. Котляревському.

На відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві зібрався весь цвіт тодішньої української інтелігенції. Тут зустрілися, а багато хто і особисто познайомилися, чільні представники науки й культури з Наддніпрянської України, Галичини й Буковини. Серед них був і юний Дмитро Дорошенко.

Народився Дмитро Дорошенко 26 березня (7 квітня н. с.) 1882 року в м. Вільно, де його батько працював ветеринарним лікарем у військовій частині.

Дорошенки походять із старовинного українського козацького роду. Серед предків Дмитра Дорошенка — гетьман Михайло Дорошенко, а знаменитий гетьман Петро Дорошенко, оспіваний в українських народних піснях, був рідним братом його прапрадіда — Никона Дорошенка. Син Никона, сотник Василь, в 1696 році одержав у дар від гетьмана Івана Мазепи хутір у Глухівському районі на Чернігівщині, який став згодом родинним гніздом Дорошенків (т. зв. "Хутір Дорошенків"). У вітальні будинку на хуторі висів великий портрет Івана Мазепи, мальований олійними фарбами, а поруч — портрет Тараса Шевченка роботи І. Рєпіна. Яків Дорошенко (дід Дмитра) зібрав чималу бібліотеку українських видань з історії, культури та літератури нашого краю. Батько Дмитра — Іван — також збирав українські книжки і часописи, любив українські пісні, українську мову, український театр. До речі, першою виставою, яку побачив малий Дмитро, була "Наталка Полтавка" І. Котляревського, що стала праматір'ю української драматургії.

У всіх поколіннях роду Дорошенків шанували і любили рідне українське слово. Згадаймо ще й деяких дядьків Дмитра Дорошенка (братів батька). Так, Василь Дорошенко (юрист за освітою) написав і надрукував 1863 року українською мовою роман "На Україні". Замолоду він був "хлопоманом", як тоді говорили, ходив завжди в українському вбранні. А коли 1861 року через Глухів, де він працював суддею, везли труну з тілом Тараса Шевченка із Санкт-Петербурга в Україну, В. Дорошенко організував урочисту зустріч похоронної процесії.

Дядько Петро Дорошенко — за фахом лікар-хірург, кохався в історії і мистецтві рідного краю, зібрав прекрасну українську бібліотеку, колекцію автографів українських історичних діячів, малюнки Т. Шевченка. 1917 року в Чернігові він відкрив українську гімназію. За

гетьманування Павла Скоропадського, з яким він дружив багато років, працював заступником міністра освіти і організував Українську академію мистецтв, Українську національну бібліотеку, Український державний архів, Українську національну оперу та багато інших установ.

Дитячі роки Дмитро Дорошенко провів у Вільно, де навчався в гімназії. Та на канікули їздив на "Хутір Дорошенків", де зачитувався книжками та періодикою зібраної тут бібліотеки. Все це формувало світогляд юнака — і він став щирим українським патріотом.

У Вільно Дмитро Дорошенко познайомився з видатним білоруським поетом-патріотом Францішком Богушевичем. Якось Ф. Богушевич застав малого Дмитрика за читанням львівської "Зорі", яка була заборонена в Росії. Поет поцілував хлопчика в голівоньку і сказав йому такі промовисті слова, які той запам'ятав на все життя: "Добре, хлопче, що ви любите свою мову і все своє рідне! Любіть завжди і зоставайтесь своєму народу вірні". Свої спогади про білоруського поета Д. Дорошенко надрукував на сторінках "Запісов Беларускага Навуковага Таварыства" (Вільно, 1938, т. 1).

1901 року Д. Дорошенко вступив на історико-філологічний факультет Варшавського університету. Разом з іншими українцями, що жили у Варшаві, створив українську студентську громаду, яка збирала гроші та посилала до Львова, за допомогою яких вони підтримували львівських студентів, котрі домагалися створення у Львові українського університету. Певну суму грошей для цього дала і славетна українська співачка-патріотка Соломія Крушельницька, яка гастролювала тоді у Варшаві, а також поставила свій підпис під заявою на підтримку львівських патріотів. На жаль, керівництво Львівського університету відкинуло ці домагання. На знак протесту чимало студентів покинуло навчання тут і виїхало до Праги, щоб там продовжити свої студії.

На початку 1902 року Д. Дорошенко — вже студент Петербурзького університету, де навчання стояло на високому рівні. З тим містом пов'язані сумні і радісні сторінки нашої історії і культури. Радісним було те, що в Петербурзі 1798 року вийшла "Енеїда" І. Котляревського, а 1840 року — "Кобзар" Т. Шевченка. Тут проживало багато українців. У столичному місті з 1899 року існували легальні товариства — "Товариство ім. Т. Г. Шевченка" і "Благотворительное общество издания общеполезных книг для малорусского народа". У Петербурзі в 1861—1862 роках виходив відомий український журнал "Основа".

У Петербурзі Д. Дорошенко (1903) був головою української студентської громади, секретарем редакції "Украинского вестника" (1906).

З 1896 по 1909 рік навчався в Київському університеті ім. св. Володимира. В 1906 році разом з іншими активістами студентської громади університету Дорошенко домагається від керівництва університету відкриття в ньому чотирьох українознавчих кафедр — історії України, історії української літератури, української мови та історії українського права. У Києві Дорошенко був секретарем редакції журналу "Україна" (1907) — нова назва "Киевской старины", членом редколегії газети "Рада" (1907—1909).

Закінчивши університет, Дорошенко влаштувався на посаду вчителя історії в комерційній школі Катеринослава, директором якої був учень В. Антоновича і друг М. Грушевського А. Синявський. Тут він був разом зі своєю дружиною — артисткою Наталією — активним членом "Просвіти", і їздив разом з нею по селах, відкриваючи там осередки "Просвіти". У Катеринославі був редактором тижневика "Дніпрові хвилі" (1910—1913), секретарем Катеринославської архівної комісії та редактором її літописів (1909—1913).

У 1913 році Д. Дорошенко повертається до Києва, де працює бібліотекарем в Історичному музеї (директором його був відомий археолог М. Біляшівський) і редагує педагогічний журнал "Світло".

В 1914 році в Катеринославі за редакцією Д. Дорошенка вийшов "Повний збірник творів Т. Г. Шевченка". В Києві Д. Дорошенко одночасно активно працює у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка та Українському науковому товаристві. В останньому був його секретарем.

В період змагань за українську державність Д. Дорошенко — член Центральної Ради, голова її Генерального секретаріату, а згодом (1916) — міністр закордоних справ в уряді П. Скоропадського. 1919 року — він

професор історії України в Кам'янець-Подільському університеті. Того ж року емігрував за кордон. Жив і працював у багатьох містах Західної Європи і Канади. З 1926 по 1931 рік — директор Українського наукового інституту в Берліні. Викладав історію України в Українському вільному університеті у Відні, Празі, Мюнхені (1921—1951) і Празькому університеті (1926—1936), на факультеті православної теології Варшавського університету (1936—1939), в колегії св. Андрія у Вінніпегу (1947—1950). В 1945 році в Західній Німеччині була заснована Українська вільна академія наук, і її першим президентом був Дмитро Дорошенко. Помер вчений у Мюнхені 19 березня 1951 року.

Дмитро Дорошенко залишив велику і цінну наукову спадщину. Більшість його наукових праць написані в еміграції. Він — представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Серед його великого наукового доробку назвемо деякі праці: "Указатель источников для ознакомления с Южной Русью", "Народная украинская литература" (обидві вийшли в 1904 році на кошти його батька); "Як відкрито новий світ" (про Христофора Колумба), "На громадській роботі" (про П. Куліша) — обидві видрукувані в 1906 році; "Пантелеймон Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність" (1918); "Адам Міцкевич. Його життя й твори", "Шевченко як живописець і гравер" (обидві опубліковані 1919 року); "По рідному краю" (1919, 1930); "Слов'янський світ в його минулому і сучасному" (1922, т. 1—3); "Огляд української історіографії" (1923); "Микола Іванович Костомаров" (1924); "Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 рр." (1925); "Академік Микола Сумцов. Його життя і діяльність" (1925); "Історія України. 1917—1923 рр." (1930—1932); "Нарис історії України" (1932—1933, т. 1—2); "Василь Горленко" (1934); "З історії української політичної думки за часів світової війни" (1936); "Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу" (1940); "Володимир Антонович" (1942).

Дмитро Дорошенко — автор науково-популярного нарису "Історія України для шкіл, який неодноразово видавався (1921, 1923, 1942, 1947, 1957). Вчений залишив нам цікаві й цінні мемуари: "Мої спомини про недавнє минуле. 1914—1920" (1923—1924, т. 1—4", "Мої спомини про давнє минуле. 1901—1914" (1949). Написав велику монографію про гетьмана Петра Дорошенка.

Спогади Д. Дорошенка про відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві влітку 1903 року друкуємо за його вищезгаданою книжкою, що вийшла 1949 року.

м. Київ

1 *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). — Вінніпег, Манітоба, 1949. — С. 25.
2 Там само. — С. 26.
3 *Жук А.* На відкритті пам'ятника І. Котляревському: Спогад у 60-ліття події // Молода нація. — К., 2002.

СВЯТО ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА І. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ В ПОЛТАВІ ВЛІТКУ 1903 РОКУ

Дмитро ДОРОШЕНКО

У кінці літа 1903 року сталася подія, певною мірою переломна для українського руху в Росії: це було урочисте відкриття у Полтаві пам'ятника батькові нової української літератури Івану Котляревському. Ця подія несподівано для усіх обернулася на величаву національну маніфестацію, зробилася справжнім „святом української інтелігенції", як влучно назвав його Сергій Єфремов, подаючи звіт зі свята на сторінках „Киевской старины", одинокого в тих часах українського органу в Росії. Столітній ювілей „Енеїди" було дуже урочисто відсвятковано в кінці 1898 року у Львові. Відбулася величава ака-

демія, концерт, „Літературно-науковий вісник" надрукував три промови на тій академії, виголошені трьома видатними професорами українознавства: Михайлом Грушевським, Олександром Колессою зі Львова і Стефаном Смаль-Стоцьким з Чернівців. В пам'ять ювілею було закладено „Українсько-руську видавничу спілку" у Львові, яка так багато зробила для розвитку українського видавництва. Далеко скромніше святковано ювілей „Енеїди" в Україні російській. Здається, у Києві відбувся літературний вечір у російському „Літературно-Артистичному Товаристві" (про українське товариство тоді ще не сміли й думати!), та „Киевская старина" присвятила одне своє число Котляревському, де були надруковані дуже цінні розвідки Івана Тешенка і проф. Миколи Шашкевича про творчість Котляревського. Оце і все. Недурно петербурзька газета „Новости", що прихильно ставилася до українства, писала про „Замовчаний ювілей", маючи на увазі ювілей Котляревського. Ще раніше перед тим з ініціативи Полтавського Губеріального Земства поставлено питання про пам'ятник Котляревському в Полтаві. Адже творець „Енеїди" був полтавець, він жив, писав і помер у Полтаві. Кілька років тяглася справа, поки російський уряд дав дозвіл на той пам'ятник, поки збирано гроші, поки сперечалися, на якій вулиці чи площі у Полтаві монумент поставити, поки самий монумент опрацьовувався, — минуло кілька років. Громадянство вже трохи призабуло про пам'ятник, коли на початку літа 1903 року полтавська міська управа почала розсилати запрошення на святкове відкриття пам'ятника різним громадським установам і окремим особам. Відкриття призначено на 30 серпня.

Іван Котляревський

Влітку 1903 року я, як звичайно, поїхав до себе на Чернігівщину. Я умовився з товаришами, що приїду до них до Ніжина. Тоді Ніжин був осередком доволі розвиненого українського руху, і з Ніжина було чимало студентів і студенток в Петербурзі. Цікаво було мені подивитися на це місто, що в XVII–XVIII століттях було осередком української торгівлі, де в 1663 році відбулася „Чорна Рада", де вибрано гетьманом Брюховецького, де з початком XIX століття князь Безбородько заклав ліцей, в якому навчалися Гоголь, Гребінка, Глібов, де інспекторами були Морачевський, перекладач Св. Письма українською мовою, і Чалий, біограф Шевченка... Ніжин розкинувся серед рівного степу і весь потонув у садах, нагадуючи з цього погляду Полтаву. На окраїні міста серед густого парку величезна будова Безбородькового ліцею, що був російським урядом перетворений 1875 року на Історично-філологічний інститут, який випускав учителів грецької й латинської мов на цілу Росію (другий такий інститут був у Петербурзі), але втратив усяке значення для України, яка потребувала не класиків, а техніків, агрономів, природознавців. Ніжин мав ще з часів Богдана Хмельницького велику колонію греків, у яких був навіть свій власний окремий магістрат; але з плином часу греки так асимілювалися з українцями, що забули зовсім свою мову і зберегли лишень свої грецькі прізвища, по яких тільки можна було пізнати, якого вони роду.

Я застав у Ніжині чимало моїх петербурзьких товаришів і товаришок. Ми збиралися вечорами в тінистому інститутському парку, серед якого вирізнялася величезна будова інституту, виставлена ще з тих часів, як у ньому

навчався Гоголь; співали хором українських пісень, згадували наше петербурзьке життя, і тут хтось сказав, що в Полтаві проектується з'їзд української молоді та що слід, щоб і від нас хтось туди поїхав. Урадили, щоб поїхав я і ще один товариш. Не можна було гаяти часу, наближалося святочне відкриття, і ми вирушили через Київ до Полтави.

У Києві ми довідалися, що на полтавське свято їде багато народу. Весь поїзд у напрямку до Полтави розмовляв українською мовою. У Полтаві на двірці вказували мені то на одного, то на другого українського письменника чи діяча: це приїхав Коцюбинський, казали, а це Чикаленко, а це Єфремов. Ми пройшли пішки з двірця на т. зв. Архієрейську вулицю, де стояла дерев'яна церква, збудована останнім кошовим Запорозької Січі Калнишевським, перевезена недавно з Ромен; я ще бачив її в Ромнах, де вона стояла на передмісті Засилля. Тут, на краю великого яру, що весь поріс деревами, у садибі родини Комличенків знайшли ми пристановище й прожили там цілий тиждень. Не було й гадки, щоб знайти кімнату десь в готелі: все було переповнене. Казали, що Полтава ще ніколи не бачила такого великого з'їзду. Крім нас, замешкало у Комличенків ще кілька приїжджих, серед них ми стріли і наших петербурзьких громадян — Назарієва та інших. Родина Комличенків була чисто українська: син Павло був студентом Одеського університету, дочка навчалася у Петербурзі на курсах; двоє менших хлопчиків, що навчалися в гімназії, розмовляли між собою українською, що мене дуже приємно здивувало, я ще не бачив таких гімназистів. Садиба була дуже затишна, кругом густий сад, з-поза дерев видно по той бік яру Хрестовоздвиженський монастир. Я скоро зорієнтувався в полтавських урочистостях. З'їзд був справді небувалий, можна сказати, з'їхалася уся свідома національна Україна з усіх частин нашої землі; оповідали, що приїхали гості з Галичини, називали всім відомі імена.

Панував якийсь веселий, радісний настрій, люди легко знайомились між собою, сходились мов близькі приятелі, і я за короткий час пізнав чи побачив силу людей, про яких доти знав хіба з літератури або з часописів. Полтава, в якій українська стихія була помітніша, ніж в якомусь іншому більшому місті, відразу вся заговорила українською мовою, іншої на вулицях не було чути. Казали, що розклад свята має бути такий: 30 серпня відкриття пам'ятника, увечері урочиста академія. Другого дня, 31 серпня вранці, панахида на могилі Котляревського; увечері концерт. На третій день, перед полуднем, літературний ранок, увечері вистава „Наталка Полтавка". У перерві — виставка українського мистецтва. Мене попередили, що треба заздалегідь дістати карту вступу на академію, бо вже всі місця розкуплені або роздані. Я пішов до канцелярії міської управи, де мені сказали, що вже справді вільних місць немає, що можна тільки дістати карту вступу як кореспонденту якоїсь газети. Я заявив, що зголошуюсь як кореспондент однієї російської газети у Вільні і дістав місце на сцені, що, як виявилося, було дуже зручно, бо я все міг бачити й чути.

Було 29-е серпня, переддень головного свята. Товариші сказали мені, що увечері має бути за містом таємне віче української молоді, влаштоване проводом Української Революційної Партії, щоб обговорити становище у зв'язку з забороною українських промов і привітань на святі. Надвечір вибрався я з невеликою компанією товаришів над річку Ворсклу. Ми мали плисти човном до якогось лісу, далеко вже поза містом. Задля конспірації не віталися з іншими компаніями, що так само пливли до означеної місцевості. Дуже швидко ціла Ворскла вкрилася флотилією човнів, що пливли на захід за водою. Мало виглядати, мов якась прогулянка на лоно природи. А день був чудовий! Кінець літа на Україні завжди буває дуже гарний, вже нема великої спеки, природа ще в повнім розквіті. Отак доплили ми до вказаного кожній групі місця і висадилися в різних пунктах, де вже чекали вартові і вказували, куди маємо йти далі. На широкій поляні серед дубового лісу зібралося понад сотню людей. Тут були представники українських студентських громад, мабуть, з цілої Росії. Були й члени Української Революційної Партії, — їх не кожен з нас мав знати, тим більше, що дехто з них виступав не під своїм власним ім'ям. Декілька товаришів мусили пожертвувати собою, щоб виконувати обов'язок вартових і повідо-

мити нас на випадок небезпеки, себто якби наскочила поліція. Але все обійшлося гаразд.

Головою віча обрали Федора Матушевського, вже давно небіжчика, тоді — студента університету в Дорпаті. Він повідомив, що прийшла телеграма від міністра внутрішніх справ Плеве на ім'я міського голови Трегубова, яка забороняла промови і привітання українською мовою. Отже, треба вирішити, як має поставитися до цього факту українська молодь. Першим зголосився до слова Андрій Жук. В гарячій промові він заявив, що ми мусимо зробити збройну демонстрацію під червоним прапором. Те саме радив зробити і другий промовець Олекса Назаріїв. Але дальші промовці виступили проти такої пропозиції. Вони казали, що уряд стягнув і тримає напоготові військову силу, і кожна спроба зробити якусь демонстрацію, та ще збройну, буде зразу ж приборкана і приведе до даремного пролиття крові; крім того, вона призведе до арештів і взагалі до тяжких жертв з боку нашої, ще такої нечисленної інтелігенції. Якщо заборона буде здійснена, то ми маємо запротестувати в іншій формі: закликати публіку, щоб вона покинула зал. Ця мовчазна маніфестація також справить враження. У такому дусі й було винесено ухвалу. Вже зовсім стемніло, коли ми всі поверталися назад до Полтави, вже не дотримуючись попередньої конспірації. Настрій був піднесений, і далеко понад тихою Ворсклою розлягалися наші співи. Пам'ятаю, співали ми пісню на мотив „Ой у лузі, та й при березі", а слова були: „Встане знову мати — Україна, вільна, самостійна, від Кавказу аж до Сяну-річки одна, нероздільна!". Мені припало їхати в одному човні з Василем Сімовичем, головою чернівецької „Січі", якого ми вважали спеціально за нашого гостя. Він був захоплений усім, що бачив і чув, радів, що перебуває серед української молоді, яка бореться за будучність нашого народу, і вірив, так само як і ми всі, що виборемо Україні цю будучність, та що Україна стане вільна й самостійна не тільки в словах пісні!

Другого дня почалися свята. Бульвар, на якому стояв пам'ятник, був з двох боків оточений лавами кінного війська, але всіх вільно пропускали. Оповідали, що малі військові відділи були сховані в кількох дворах поблизу. Монумент — мідний бюст поета на високому мармуровому постаменті, прикрашений з трьох боків барельєфами-сценами з „Енеїди", „Наталки Полтавки" і „Москаля-Чарівника", — був дуже гарний. Напис простий: „Іван Котляревський. 1769—1838". На другому боці слова з „Наталки Полтавки": „Де згода в сімействі, де мир-тишина, щасливі там люде, блаженна сторона". Первісний напис мав звучати інакше: „Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському", але уряд такого напису не дозволив. Увесь пам'ятник, виконаний полтавським різьбарем Л. Позеном, був дуже зграбний і робив надзвичайно приємне враження. Я трохи спізнився на момент відкриття, але, здається, воно відбулося мовчки: просто було знято запону, яка обгортала бюст. Я застав лише, як Борис Грінченко складав вінки до підніжжя монумента і відчитував голосно написи. Публіка вітала кожен вінок голосними оплесками. От і все. Церемонія відбулася просто і спокійно. Військо могло сміливо залишатись у своїх касарнях! Населення Полтави брало участь у святі: було видно силу міщанської молоді, хлопців і дівчат, у мальовничому національному вбранні, і це надавало веселого, святочного вигляду цілому натовпові.

Та „головний бій" мав бути даний увечері на академії. Вже перед самими зборами розійшлася чутка, що гостям з Галичини та Буковини дозволено виголосити привіти українською мовою, та більше — нікому. Академія відбулася у великому гарному „Просвітному будинкові ім. М. Гоголя". Це властиво був великий театр з партером, галереями, ложами і великою сценою. Зала була вщерть заповнена публікою, так що справді „не було де впасти яблукові". В одній з лож сидів віце-губернатор, в другій — архієрей. На сцені за великим столом засідала президія міської ради з „міським головою" Трегубовим на чолі. Я примостився на сцені збоку разом з кореспондентами. Академія складалася з двох доповідей про Котляревського: одна — відомої дослідниці історії України Олександри Єфименкової, друга — Івана Тешенка. Обидві виголошувалися російською мовою. По тому були привітання, спершу — від закордонних гостей, себто від Юліяна

Романчика, голови української парламентарної репрезентації й віце-голови віденського парламенту; Кирила Студинського, проф. університету у Львові; письменника Василя Стефаника; Євгена Левицького, редактора „Діла"; Мирона Кордуби, історика; Лева Лопатинського, директора українського театру; Миколи Губчака, театрального діяча; Леся Кульчицького, редактора одного українського часопису на провінції (забув його назву); лікаря д-ра Теофіла Грушкевича; Василя Сімовича, делегата „Січі".

Тільки-но з'явився на сцені Романчик, залунали такі овації, що він довго не міг говорити. Коли ж промовив перші слова: „честь тобі, славний городе..." — знову овації струсонули залу, й по скінченні привіту — знову буря оплесків. Здавалося, що від гуркоту заваляться стіни! Безкінечні овації супроводили слова кожного промовця. Вся зала злилася в одному пориві, люди впадали в екстаз, звуки рідної мови електризували публіку, і тяжко передати словами той настрій, який опанував усіх нас. Та ось з'являється ще один промовець, він говорить від імені „Зеленої Буковини" і кінчає своє слово енергійним віршем: „Мусить щиро наше серце за народ свій битись! Будь що буде, грім чи пекло — не будем журитись!" Хто ж це такий? — питаємо один одного, коли трохи стихли оплески. Та це, кажуть, доктор Немоловський з Хотина, з північної Бессарабії, що прилягає до Буковини. Це спантеличило голову зборів, що мав нещасливий обов'язок не допустити до слова українських промовців з Росії: він порахував Немоловського за гостя з-за кордону і тому не перепинив його. Наближається, одначе, черга на „своїх" промовців. Вони мають говорити за азбучним порядком, отже, першою говорить Ольга Андрієвська, делегатка від чернігівського літературно-театрального товариства. Говорить тихим голосом, але українською мовою. Тільки-но це розібрав Трегубов, підводиться з свого крісла, перебиває Андрієвську, сам блідий, і заявляє, що має наказ від міністра не допускати українських привітів. В залі констернація. Не всі ще розуміють, що сталося. Тоді встає і наближається до столу президії Микола Міхновський. Серед мертвої тиші він заявляє, що прибув як делегат від харківської адвокатури, що привіз привіт українською мовою, але тому, що українські привіти не допущені, він передає одну тільки обкладинку, а текст привіту повезе назад до Харкова. З цими словами він кидає свою обкладинку на стіл*. Серед мертвої тиші підходить Михайло Коцюбинський і робить те саме, віддаючи саму обкладинку без адреси. Трегубов, мов у якомусь півсні, мовчки приймає обкладинки, і їх скоро набралася ціла гора на столі. В цей час з галереї чуємо голос: „Виходьте всі з зали". І вся публіка, як один муж, підводиться з своїх місць, і протягом короткого часу театр спорожнів. Все сталося так швидко, що я, наприклад, лише то-

Пам'ятник Івану Котляревському в Полтаві

* Полтавська міська Дума (управа) подала до сенату скаргу на міністра за заборону українських привітів. Лише за три роки сенат виніс рішення: заборону „скасувати" (?!) і звернути увагу міністрові на його „неправильний вчинок". Але сталося це вже по революції 1905 року при змінених політичних обставинах, а головне — Плеве вже не було в живих: він упав жертвою атестату.

ді отямився, як опинився на чистому повітрі, на площі перед театром.

Такою ж мірою святом українського мистецтва була вистава „Наталки Полтавки", що відбулася в тім же гоголівськім будинку на третій день. Вже сама участь у виставі чотирьох корифеїв нашого театру: Карпенка-Карого, Садовського, Саксаганського і Затиркевич-Карпинської — може дати уявлення, що це була за вистава. За диригентським пюпітром сидів Лисенко, автор музики до „Наталки Полтавки". Сміливо скажу, що це була одинока і неповторна вистава, бо тих корифеїв уже давно немає на світі... Ще мушу згадати про літературний ранок перед полуднем 1 серпня. В залі гоголівського будинку (бо це була найбільша зала в Полтаві) показували чарівним ліхтарем сцени з „Енеїди" — на малюнках відомого українського артиста маляра й етнографа Порфира Мартиновича. До кожної картини текст з „Енеїди" виголошував Микола Сахаров, студент з Петербурга. Згадаю також про виставку українського мистецтва, що відбулася в тих днях. Тут загальну увагу викликав проект будинку Полтавського Губерніального Земства, зроблений в українському стилі Василем Кричевським і ним же виконаний кілька років згодом. Це була прекрасна пам'ятка українського мистецтва, де все репрезентувало те мистецтво, кінчаючи колосальними плафонами в залі засідань, мальованими славним харківським малярем С. Васильківським (малюнки „Полтавський степ", „Полтавське село" й історична сцена „Вибір Мартина Пушкара на полтавського полковника"), і меблями в українському стилі. Цей будинок, в якому містився в останніх роках історично-етнографічний музей, вже не існує: його висадили в повітря німецькі варвари, відступаючи в 1944 році з Полтави.

Цілий тиждень пробув я у Полтаві, і цей тиждень зробив на мене на віки незабутнє враження. Мушу щиро сказати, що такого піднесення духа, такого одушевлення, я не пережив навіть в момент відродження української державності в 1917—1918 роках: дні полтавських свят показали всім, хто був на них присутній, що ми — не купка якихось колоністів на рідній землі, які живуть відокремленими гуртками, а що ми — громадянство, що нас цілі тисячі, що у нас усіх б'ється в грудях одне серце, що всі ми одушевлені однією думкою, однією ідеєю, незважаючи на всі кордони, якими нас переділили чужі держави. Полтавські дні звістили, що вже наступає справжнє національне відродження. І це була не тільки моя думка, мабуть, це відчував кожен, хто пережив ці ясні сонячні дні у Полтаві. Вже одне те, що я побачив стільки наших славних діячів, які вже увійшли до історії рідного краю! Частина учасників свята сфотографувалася тоді в Полтаві однією спільною групою. Ця група не раз уже була репродукована по різних виданнях, бо вона дійсно має історичний інтерес. Кого тільки не бачимо на ній! Це справжній український іконостас: ось в центрі сидить старенька Ганна Барвінок (Олександра Кулішева), біля неї Олена Пчілка, а там далі — професор Студинський, Михайло Старицький, Міхновський, Чикаленко, Леся Українка, Хоткевич, Коцюбинський, Стефаник, Самійленко, Аркас, Леонтович, Тешенко, Єфремов, Микола Левитський, Шраг — і цілий ряд старших та молодших діячів. Де б можна було їх усіх вкупі побачити? На полтавські свята, як я вже казав, прибула значніша група українців з Галичини, дехто приїхав разом з дружиною. Це вперше наші люди познайомилися зблизька з своїми галицькими братами. І я також тоді вперше у своїм житті побачив галицьких земляків і познайомився де з ким із них...

СПІВЕЦЬ ЛЮДИНИ, ВОЛІ Й УКРАЇНИ
(До 125-річчя українського народознавця і педагога Григорія Ващенка)

Василь ГЕРАСИМЕНКО

Видатний український педагог і психолог зі світовим ім'ям Григорій Ващенко залишив нащадкам велику духовну спадщину. За кордоном, де вчений прожив двадцять два роки, його наукові твори добре відомі, а от на Батьківщині їх почали відкривати лише останніми роками. В 1994 р. у видавництві "Полтавський вісник" 50-тисячним накладом вийшов один з найвідоміших творів Г. Ващенка "Виховний ідеал", у 1997 р. Львівська організація Всеукраїнського педагогічного товариства ім. Г. Ващенка випустила його "Вибрані педагогічні твори", куди увійшли такі праці, як "Мораль християнська і комуністична", "Виховання любові до Батьківщини", "Виховання статевої чистоти і стриманости", "Виховання чесности й принциповости", "Виховання пошани до батьків і старих", "Роля релігії в житті людства і релігійне виховання молоді", "Проект системи освіти в самостійній Україні", "Педагогічна наука в СРСР". У 1997 р. в "Українській Видавничій Спілці" вийшли його "Загальні методи навчання". Поверненню великого доробку вченого на Батьківщину сприяє створене у 1995 р. Всеукраїнське педагогічне товариство, що назване його ім'ям. З ініціативи товариства 1998 р. в Україні було відзначено 120 років від дня народження Г. Ващенка — перше ювілейне пошанування педагога в Україні і, зокрема, в с. Богданівка Прилуцького району на Чернігівщині, де він народився 23 квітня 1878 р.

Мати майбутнього видатного педагога хотіла, аби її син став священнослужителем. Хлопець закінчив Роменську духовну школу та Полтавську семінарію. Згодом, трохи повчителювавши, Г. Ващенко вступив до Московської духовної академії — це було в 1899 р. Однак, закінчивши навчання в академії, на священика не висвятився. Вже тоді він побачив, що поведінка, спосіб життя духовних наставників, викладачів та й більшості студентів не відповідали нормам християнської моралі.

Г. Ващенко повернувся в Україну і взявся за педагогічну роботу. Паралельно з учителюванням глибоко вивчав наукові теорії відомого лікаря-психолога Петра Лесгафта. Досвід педагога-практика, його наукові набутки Г. Ващенко поставив на службу молодій Українській Народній Республіці в 1917—1920 рр. В часи розбудови незалежної держави бере активну участь у створенні вчительських курсів і шкіл, самовіддано пропагує серед населення національні ідеї.

Нині педагогічна спадщина Г. Ващенка повертається на рідну землю, а ще не так давно — за більшовицько-тоталітарного режиму — і його твори, і саме його ім'я були під забороною. Власне, остання з його капітальних праць, що побачила світ в Україні, — це видана 1928 року книга "Загальні методи навчання", яка вже тоді правила за підручник для студентів педагогічних інститутів України. Г. Ващенко на той час був професором Полтавського педінституту, очолював кафедру педагогіки і водночас керував щойно створеною аспірантською групою. Однак "пильне" око влади не дрімало: невдовзі його оголосили (а на той час це широко практикувалося) буржуазним націоналістом. Негайно увільнили з посади, а "Загальні методи навчання" вилучили з усіх книгарень, вузівських бібліотек, оголосили шкідливими і знищили.

Врятувався Г. Ващенко тим, що разом зі своєю родиною залишив Батьківщину. Деякий час він очолював кафедру педагогіки в Сталінградському педагогічному інституті, а в роки війни доля привела його до Німеччини. Там очолив кафедру педагогіки Українського Вільного Університету, деякий час був ректором Української богословської академії у Мюнхені — місті, де й судилося йому 2 травня 1967 р. знайти вічний спокій.

Перебуваючи в еміграції, дуже багато зробив учений для української педагогіки. Одне з підтверджень цього — ґрунтовна праця "Виховання волі і характеру" в двох частинах, яка вперше приходить до українського читача. Видання надзвичайно актуальне сьогодні, хоча написане понад чотири десятиліття тому. Воно нічого не нав'язує нам — лише пропонує ознайомитися з численними історич-

ними подіями, фактами, філософськими, релігійними, психологічними і педагогічними течіями. А ознайомившись з усім цим, осмисливши його і, так би мовити, приклавши до себе, пропонує приєднатися до позиції автора.

Перша частина праці "Виховання волі і характеру" (вперше видана в Лондоні у 1952 р.) — це глибокий філософсько-психологічний аналіз вольових процесів людини і комплексу психологічних рис, що йменується характером. Другу частину (перше видання з'явилося у 1957 р. у Мюнхені) можна визначити як педагогіко-технічну або педагогіко-прикладну. В ній Григорій Ващенко вчить, як на практиці наставникові досягти мети, тобто виховати волю і характер в української молоді, реалізувати відому педагогічну формулу вченого "Служіння Богові й Україні".

Виховання і самовиховання, свобода волі, проблема особи і суспільства, інші складові виховання молоді, формування релігійності, виховання любові до Батьківщини, здорового патріотизму, чесності й принциповості, мужності та героїзму, дисциплінованості й організованості, пошани до батьків і старших — ці та чимало інших важливих і актуальних питань ґрунтовно висвітлюються у книжці.

А це означає, що вона служитиме активним і дієвим помічником сьогоднішньому педагогові, який формує молоде покоління нашої незалежної держави. Надто ж видання допоможе йому швидше й ефективніше виконувати Державну національну програму "Освіта. Україна XXI століття". "Головна мета національного виховання, — підкреслюється у цьому документі, — набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури". Практичні шляхи реалізації цих завдань саме і пропонує праця "Виховання волі і характеру".

Служити Богу й Батьківщині — основна мета, яку поставив собі український народ тисячу років тому. Стоїть вона перед ним і нині, і стоятиме ще багато віків по тому. Інша справа, що ця мета набуває різних форм і забарвлень у різні історичні періоди. Особливий характер вона має й нині, коли нарешті Україна стала незалежною державою. Тому-то так на часі ця праця.

Вчений застерігає: завоювавши державну незалежність, її можна легко втратити. Щоб не сталося цього, мусимо наполегливо, самовіддано і цілеспрямовано виховувати нашу молодь. І всі ми ще з більшою віддачею це робитимемо. Іншого нам просто не дано — адже живемо на благодатній українській землі, Землі, обраній Богом.

Ясна річ, не все ще вдається сьогодні, є труднощі й проблеми у роботі з підростаючим поколінням. Саме тому воно повинно знати, що на нашій землі творилися прадавні трипільська й зарубинецька культури, тут, так би мовити, виварювався етнічний котел Європи, формувалися й майбутні народи. Та й, власне, сама Європа сформувалася завдяки Київській Русі, тобто Україні. Бо завжди на цій землі було багато високих талантів. І завжди тут приділялася значна увага освіті й вихованню. У нас була вищою, ніж в інших народів, виховна планка.

Не було, приміром, в Україні такого ганебного й потворного явища, як рабство. А це означає, що ми обійшли цілу епоху в історії людства. Тож цілком закономірно, що тільки українська земля могла породити таку чудову й самобутню плеяду видатних педагогів: Володимир Мономах і Ярослав Мудрий, Данило Галицький і Григорій Сковорода, Тарас Шевченко і Костянтин Ушинський, Софія Русова й Іван Огієнко, Іван Стешенко й Степан Сірополко, Олександр Духнович й Августин Волошин, Антон Макаренко (хоча ми не сприймаємо космополітичних позицій, на яких він перебував) і Василь Сухомлинський. Ми по праву пишаємося своєю найдавнішою народною педагогікою, що в ній є і такий змістовний та привабливий "підрозділ", як козацька педагогіка.

Тобто виховання, наставництво — це глибинна традиція в Україні, дарма що наукове осмислення її припадає здебільшого на XIX та XX століття. І в тому, що не десь, а на нашій землі з'явилося таке сузір'я обдарованих Богом педагогів, жодної випадковості не-

ма. Є всі підстави стверджувати, що в цьому глибинна логіка генези нашого народу.

І одна з найяскравіших зірок — Григорій Ващенко. Він і його колеги-сподвижники не лише виховували молодь (відомо, що Ващенко був наставником Спілки української молоді, власне, на її замовлення і написав ряд праць), а й ставили перед генерацією непрості запитання: чому ми так живемо, як нам краще жити? Вони бачили недоліки і сильні сторони свого народу. Вади прагнули усунути, а позитив — розвинути. Якраз особливу увагу розвитку здібностей у молоді приділяв Григорій Ващенко. Ця засаднича ідея дуже чітко проходить через усі його наукові праці. Тобто все краще треба розвивати в людині, а отже — й у суспільстві. Гірші ж риси, можливо, й не вдасться ліквідувати цілком, бо вони теж генетично закладені — а от зменшити їх вплив на людину, а отже і на суспільство, обов'язково треба.

"Виховання мусить бути органічно зв'язане із самовихованням. Батьки і школа, керуючи процесом формування особистості дитини, мусять розвивати в неї активність і почуття відповідальності не тільки за свою працю, а й за поведінку взагалі. З кожним роком перебування дитини в школі ініціатива та активність її мають поширюватися і поглиблюватися так, щоб учень, кінчаючи школу, виходив з неї коли не сформованою особистістю, то, принаймні, людиною з виробленими основними позитивними рисами вдачі та знаннями й навичками, потрібними для дальшої праці над собою", — підкреслює Г. Ващенко. Він, як і інші українські філософи та педагоги, добре усвідомлював, що коли людина самовдосконалюється, вона цим самим вдосконалює світ, який її оточує. Тут і закладено філософський девіз: від розвитку одиниці до розвитку загального. Тому завдання кожної людини, яка творчо мислить, — піднімати навколишнє середовище до свого рівня свідомості. Для вчителя фактично це найперше завдання. Ця лінія також простежується у "Вихованні волі і характеру" Григорія Ващенка.

Починаючи з народної педагогіки, українці розуміли у цій сфері головне: треба шукати відповідь на одвічне запитання: для чого людина живе на світі? Вже у народних піснях, билинах, легендах, першовитоках усної народної творчості проходить думка про те, що перебування людини на світі, її земне житіє — це, так би мовити, перехідний етап від біологічного до енергетичного рівня розвитку.

На біологічному рівні є ієрархія в суспільстві — так воно структурно побудоване. Те саме відбувається й на енергетичному рівні. Пригадаймо, приміром, "Енеїду" І. Котляревського — тут чітко змальовано ієрархію серед богів. Тобто йдеться про безперервність процесу вдосконалення. Таку світобудову, її єдність добре розуміли українці. Так само, як і те, що постійно вдосконалюватися людина зможе лише тоді, коли долатиме труднощі, тобто коли загартовуватиме волю і характер.

Про те, як цього досягти, якраз і говорить Григорій Ващенко у своїй книзі. А що таке, зрештою, воля? Це логічний контроль над принципами. Якщо в людини є певні принципи, то логічний контроль над ними, власне, і є воля. А що таке логіка? Найкоротший шлях до досягнення певної мети за допомогою думки. Людина — лаконічна. Найдосконаліша форма лаконізму — мовчання. Ми живемо в певних рамках: частотних, температурних тощо. Дії людини, дії суспільства ми оцінюємо з історичного погляду. Взяти, приміром, розбудову України, творення її державності. Доба Богдана Хмельницького. Так званий варіант "якби": якби тоді гетьман так вчинив, то було б інакше... Але ж на той момент це було неможливим. Тобто мудрість, висловлена невчасно, безсила. Навіть через півсекунди, півгодини, не кажучи вже про століття. Якраз про це і дбають педагоги.

Вчений, зокрема, зазначає, що "характерною ознакою волі є активність. Найтиповішою формою мислення є споглядання, найтиповішою формою волі є дія. Коли через мислення ми сприймаємо дію на нас об'єктивного світу й усвідомлюємо її, коли в процесі почуття ми виявляємо те чи інше ставлення наше до цієї дії, то у волевому процесі ми самі діємо на об'єктивний світ, вносимо в нього певні зміни".

Ми постійно вчимо дітей умінню володіти собою. Вмінню створити в собі такий внутрішній стан, який би давав можливість дитині чи дорослому приймати нормальні рішення за будь-яких дій ззовні. Інакше кажу-

чи, людина мусить контролювати себе. Ця лінія простежується у народній педагогіці, традиціях родинного виховання, працях наших видатних педагогів: що б не сталося у житті, мусиш залишатися людиною.

Григорій Ващенко як людина релігійна усвідомлює, що всім, що досягнуто, треба завдячувати Богові. Це особливо підкреслюється в мудрості нашого народу. Приміром, щось гарне зробили — засіяли ниву чи збудували хату — і кажемо: "Слава Богу!". Або щось неприємне трапилося, знову говоримо: "Слава Богу, що не гірше!" Українцеві притаманна скромність. Це тому, що він ніколи не приписував собі заслугу в якійсь добрій справі. Адже успіху досягти йому допомогли Бог, родина, вчитель. Пам'ятаєте притчу про те, як Бог роздавав різним народам землю. Українець нічого не просив, скромно собі стояв і мовчав. І одержав за це найкращу в світі землю.

"Християнське смиренство, — пише Г. Ващенко, — базується на вірі в Абсолютну Величність і Премудрість Божу, перед якою людина з її чеснотами й ділами є безмежно мала. Разом з тим християнське смиренство базується на свідомості своєї й чужої людської гідності, бо всяка людина, яка б вона не була, є образ і подоба Божа".

Стверджують: у кожної людини є ангел-хранитель. Можна його ще назвати космічним проводирем. Скажімо, в якійсь екстремальній ситуації один гине, а інший — ні. Чому? Відповідь та сама. Поєднання духовного земного з духовним космічним, певно, і є гармонія розвитку людини. Очевидно, гармонія базується на гуманній основі. Не може гармонійно розвиватися людина, якщо в неї немає гуманних принципів. Уся українська педагогіка перейнята гуманізмом.

Бог готував наш народ для того, аби від нього сформувалася нова людина, яка поклала б початок новій ері на планеті. Візьмімо, наприклад, історію. Що здебільшого ми в ній вивчаємо? Боротьбу народів за знищення один одного. Хоча знаємо, що була тоді людина розумна — homo sapiens, а вдавалася до таких дій і вчинків. Тож нам треба рішуче змінити філософію людини і від поняття "людина розумна" перейти до іншого — "людина культурна, з високими моральними якостями". Отож, нині мусимо активно формувати людину нової ери.

Як сьогодні звучить у світі латиною homo sapiens, так у майбутньому на планеті звучатиме українською мовою горде й величне — людина культурна. Ще древні передбачали, що з берегів Борисфена піде така досконала особистість, якої ще не було на Землі. Недарма ж Бог послав нам яскраву плеяду педагогів наприкінці цієї ери. Тим самим він підготував і готує наше суспільство, Україну й українців до переходу у подвійний золотий вік.

Прогрес цивілізації завжди був на зламі епох — коли змінювалася мораль, що еволюційно ставала більш гуманною. Потім ця мораль входила в маси, оволодівала ними. Кожна людина переймалася нею. Зростала міра відповідальності особи перед собою й суспільством. Будь-який поступ ґрунтується на гуманнішій основі. Ще ж не так давно існувала торгівля людьми, рабство сприймалося як норма. Тепер — ні. Зараз маємо, скажімо, рекет. Але за норму ми, сучасники, цього явища не сприймаємо. Засуджуємо його, тавруємо, боремося з ним. Ми не помічаємо, але злам у змінах на краще у нашій моралі відбувається.

Григорій Ващенко з'явився наприкінці так званого шаленого залізного віку, у той історичний період, який знищує стару мораль, відкриває горизонти досконалішої, якіснішої. Живемо у бажанні та передчутті переходу від страждéнного до радісного етапу свого розвитку, розвитку всієї цивілізації. Допомогти справдити це сподівання може й повинна наша національна педагогіка, а зосібно — глибоко проникліва, гуманістична, вищою мірою людяна педагогіка Г. Ващенка.

м. Київ

ЛЕМКІВСЬКА ПІСНЯ У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ БАРВІНСЬКОГО

Олександра НІМИЛОВИЧ

За свою багатовікову історію український народ створив високу мистецьку культуру. У невичерпній скарбниці музичної України — могутня сила дум та історичних пісень, чистота і ніжна краса ліричних, безжальна викривальність сатиричних, життєлюбність жартівливих пісень, мистецька довершеність поліфонічного народного багатоголосся, розмаїта інструментальна культура, що корінням своїм сягає вглиб століть. Розмаїття пісенних форм, широка палітра музичних діалектів української народної музики, пов'язаних з тією чи іншою етнографічною групою, — всі ці надбання народу пройшли крізь серце і душу В. Барвінського і стали основою його композиторської спадщини, зокрема фортепіанної.

Походив композитор із відомого старовинного галицького роду Барвінських, представники якого ставили собі в житті єдину мету — щире служіння українству на ниві освіти, культури, літератури та науки. Здобував музичну освіту В. Барвінський спочатку у своєї матері, згодом — у чеського педагога В. Курца у Львові, а в професора В. Новака та І. Гольтфельда — у Празі. В. Новак завжди заохочував В. Барвінського до вивчення українського фольклору. В листі з Праги до матері композитор писав: "Руські пісні, зібрані П. Бажанським, опісля спроваджу собі Лисенка і ті мелодії буду гармонізувати для вправи" (1). Новак спрямовував талант молодого композитора на шлях реалістичної музики з опорою на використання мелодичної основи української народної пісні.

Василь Барвінський

Національний елемент завжди присутній у творчій спадщині В. Барвінського. Це яскраво можна простежити на прикладі його фортепіанних композицій, переважна більшість яких базується на використанні та переосмисленні фольклорних джерел. До таких творів належать "Шість мініатюр на українські народні теми", "Українські народні пісні для фортепіано зі словесним текстом", "Колядки і щедрівки", "Наше сонечко грає на фортеп'яні", "Пісня. Серенада. Імпровізація", "Мініатюри на лемківські теми", "Варіації-мініатюри G-dur на тему української народної пісні", "Українська сюїта". Тут композитор з великою любов'ю, шаною та зачаруванням використовує надбання різних етнографічних груп: західної (гуцули, лемки, бойки) та східної, придніпрянської, які міцно зберігали певні відмінності музичної культури і мови, та розмаїтими індивідуальними композиторськими штрихами підкреслює їх колорит, особливості і красу.

Досить часто у фортепіанній творчості В. Барвінського зустрічаються лемківські пісні, які за змістом і формою подібні до творів з інших регіонів України, але їм властивий своєрідний неповторний характер.

Основним джерелом лемківських пісень, з якого черпав музичний матеріал для своїх фортепіанних творів В. Барвінський, була праця Ф. Колесси "Народні пісні з Галицької Лемківщини" (2), а також робота С. Людкевича "Галицько-руські народні мелодії" (3).

Наукова праця Ф. Колесси з'явилася друком у Львові в 1929 році, і це видання було на той час дуже популярним. Пісенний матеріал записав Ф. Колесса під час трьох поїздок на Лемківщину: в 1911 році в селах Долішня Волтошова, Яслиська Воля Нижня, Шкляри; в 1912 році — в Маластові Горлицького повіту, Ропиці, Пантні, Усті Руському, Ганчові й Висові, що відзначились надзвичайною живучістю народної поезії та музики; в 1913 році — в Новосандецькому повіті в селах Андріївка і Поворозник. Вчений-фольклорист записував мелодії переважно від селян-хліборобів та вчителів, а також кілька десятків пісень — від вихованців гре-

ко-католицької духовної семінарії у Львові, вихідців із Лемківщини. Так виникла збірка, що налічує 820 мелодій (разом з варіантами), де вперше музичний фольклор Лемківського краю постав у великому розмаїтті.

З цієї фольклорної скарбниці набирали музичний матеріал та наснажувались львівські композитори В. Барвінський, Н. Нижанківський, С. Людкевич, В. Витвицький, З. Лисько, Б. Кудрик, а згодом — М. Колесса, Б. Фільц та ін. Тут представлені обрядові пісні (колядки, щедрівки, гаївки, обжинкові, весільні, собіткові — які календарно відповідають купальським, а під такою назвою відомі у лемків та західних слов'ян), духовного змісту, балади, колискові, парубоцькі, про кохання, про родинне життя, емігрантські, жартівливі, вояцькі та ін.

Стосовно специфіки лемківського діалекту, Ф. Колесса писав: "Лемківський музичний діалект виявляє в своїх основах і типових формах безсумнівну приналежність до українського матірного пня й нерозривну спільність із іншими українськими діалектами музичними, відбігаючи від них головно лиш у своїй надбудові, у новіших верствах пісенних, які носять на собі помітні признаки впливу західних і південних сусідів" (4).

Специфічною рисою лемківських пісень є речитативне інтонування, тобто відсутня вокалізація складів. На західних теренах України розспів не встиг розвинутись у самостійне русло, як на сході та півдні, де століттями домінувало вокальне хорове мистецтво. Традиції сольного співу в побуті лемків спричинилися до поширення одноголосого співу з незначними розходженнями на два голоси.

У своїй ритмічній будові лемківські пісні багаті і своєрідні. Їм притаманний синкопований ритм, що часто виступає важливим формотворчим моментом.

Мелізми і прикраси збагачують мелодичну лінію лемківських пісень. Переважну більшість цього різновиду фольклору становлять мелодії з невеликим об'ємом звукоряду, а саме — квінтового, секстового складу, нерідко з ввідним тоном, незаповненою квартою знизу. Головний тип лемківських мелодій виявляє таку будову, коли тоніка займає місце посередині звукоряду, стає віссю, навколо якої обертається мелодія. Такі самобутні риси лемківського фольклору не знівелювалися під впливом сусідніх народнопісенних пластів (словацьких, польських, угорських), а їх елементи, нашаровуючись на корінну українську основу, цілком творчо трансформувалися.

Сьогодні із вдячністю згадуємо імена тих, хто зберіг від забуття численні українські народнопісенні шедеври, записав їх з уст народу і зробив надбанням світової спільноти. Вивчаючи пісенне багатство України, І. Франко стверджував: "Се одно з найцінніших наших національних надбань і один із предметів нашої гордості" (5).

Яскравим прикладом глибокого проникнення фольклору у творчість В. Барвінського є збірочка "Українські народні пісні для фортепіано зі словесним текстом". Ці обробки, що мали на меті широко популяризувати народну пісню, стали добротним дидактичним матеріалом для початкового етапу гри на фортепіано.

До збірки, написаної в 1930-х роках, увійшло 38 мініатюр на українські народні теми, які знайомлять юних музикантів із яскравими зразками народної творчості, різноманітними пісенними жанрами.

Є тут і лемківські пісні, гармонізацією яких композитор сприяв їх поширенню та вивченню: весільна пісня "Кед я младу чепила" (6), жартівлива "Янчік, Янчік, що бись робив", пісня про родинне життя і жіночу долю "Боже, Боже, што ж мі з того". Лемківська пісня лаконічна, виразна і винахідлива у формах. Такою подає її В. Барвінський у цьому циклі.

Мініатюра В. Барвінського на основі лемківської весільної пісні "Кед я младу чепила" написана в чотириголосому фактурному викладі:

35. КЕД Я МЛАДУ ЧЕПИЛА

(весільна)

Andante non troppo

Кед я мла - ду че - пи - ла, кед я мла - ду че - пи - ла, кур - ка з по - ду ле - ті - ла, кур - ка з по - ду ле - ті - ла.

Лемківська пісня характеризується коротким чотирискладовим та довшим шестискладовим нецезурованим колінами, їй властивий a-moll з підвищеними 4, 6, 7 ступенями, що спостерігаємо і в мініатюрі В. Барвінського, яка звучить наспівно, спокійно, в притишеній динамічній сфері (p, pp). Мелодична лінія проводиться у верхньому голосі правої руки, підтримана акордовими звуками в широкому розташуванні, що дозволяє яскравіше виділяти і прослуховувати її під час виконання.

Пісня "Боже, Боже, што ж мі з того" належить до фольклорних зразків про жіночу долю. В ній молода жінка оспівує своє життя біля нелюбого старого чоловіка:

Боже, Боже, што ж мі з того,
Гей, же я вийшла за старого?
У старого сива брода,
Гей, я дівчатко, як ягода.
Боже, Боже, што ти мі дав,
Гей, до серденька великий жаль,
До серденька, до мойого
Ой не вийде мі нигди з нього.

Пісня записана у селі Висова від о. Мартиновича і подана у збірці Ф. Колесси під номером 405:

A A.B C̣ A A.B C 2(4 + 4, +4 + 4) Висова.

Andantino.

405.

Бо- же, Бо-же, што мі з то- го, Гей што я ви-шла за ста- ро- го? У ста-ро- го си- ва бро- да, Гей я дів- чат- ко, як я- го- да.

Сп. о. Мартинович

Мелодія пісні вирізняється характерною лемківською синкопою, наявністю форшлагів, мажорним ладом, який переважає у більшості лемківських пісень, але в першому ж такті з'являється підвищений четвертий ступінь, що створює з початковим квінтовим тоном інтервал малої секунди, вносячи жалібні нотки у мажорну канву пісні. В гармонізації В. Барвінського зустрічається підвищений шостий ступінь. Композитор обирає в цій мініатюрі поліфонічний тип фактурного викладу, але залишає початкову низхідну малу секунду в сольному проведенні, далі з'являється чотириголосся. Друге речення мініатюри (форма періоду) починається одноголосим викладом теми пісні в правій руці, а ліва вступає у другому такті теж з проведенням теми. Таким чином, композитор використав тут імітаційний тип поліфонії. Завдяки поліфонізації фортепіанної фактури, автор намагається підкреслити характерну синкопу, вводячи її в середніх голосах, навіть у тих тактах мелодії, де вона відсутня. Мініатюра написана в помірному темпі Moderato ben ritmico.

36. БОЖЕ, БОЖЕ, ШТО Ж МІ З ТОГО

Moderato ben ritmico

Бо-же, Бо-же, што ж мі з то-го, гей, же я вий-шла за ста-ро-го? У ста-ро-го си-ва бра-да, гей, я дів-чат-ко, як я-го-да.

Лемківські пісні небагатослівні, але їх тривалість у часі пояснюється тим, що співаки любувались у повтореннях, переважно другої частини строфи, що помічаємо і в обробці В. Барвінського. Всі засоби виразності, використані тут композитором, звернені на збереження характерних лемківських ознак та підкреслення сумовитого характеру і змісту пісні про долю жінки. Як писав І. Франко: "А прецінь же між жіночими піснями руського народу стрічаємо дуже багато так сумовитих, так жалібно болющих, розкриваючих нам таку многоту недолі, що, вдумавшися в ті пісні і в те життя, котре їх викликало, ми не можемо не вжахнутись... Особливо замужня жінка винаходить у своїй жизні чимраз нові рани і недогоди, на котрі нарікає в піснях.

Кожний, хто звик пильно придивлятися життю народному і особливо слідити його безмірно цікаві духовні прояви, мусить звернути увагу на ті пісні, на ті, сказати по правді, жіночі невольничі псалми" (7).

В. Барвінського теж захоплювали пісні з такою тематикою, одну з яких він і викорис-

тав у циклі "Українські пісні для фортепіано зі словесним текстом".

У наступній мініатюрі з цієї збірки в основу покладена жартівлива лемківська пісня про кохання "Янчік, Янчік, що бись робив". Знаходимо її в праці "Руські народні пісні з Підкарпатської Руси", зібрані, укладені на мішаний хор Ф. Колессою:

2. Янчик (IV)

Пісні властивий мінорний лад (d-moll), два короткі трискладові пісенні коліна, притаманні жартівливим лемківським пісням, синкопований ритм, який підкреслюється композитором акцентуванням на синкопі. Фортепіанна фактура гомофонно-гармонічного плану із проведенням мелодії пісні в партії правої руки створює враження інструментального акомпанементу і виконується arpeggiato. Кожна нота мелодії виділена штрихом tenuto, що надає їй значущості та гумористичного характеру.

37. ЯНЧІК, ЯНЧІК, ЩО БИСЬ РОБИВ

При написанні творів різних жанрів В. Барвінський неодноразово звертався до музики календарно-обрядового циклу, зокрема зимового. Так, 1935 року з'явилася фортепіанна збірка "Колядки і щедрівки".

Завдання обробок колядок і щедрівок В. Барвінський вбачав у популяризації урочистих коляд та "щоби той збірничок міг зацікавити своїм змістом не тільки пересічного грача на фортеп'яні, але кожного музично школеного, а то й фахового музиканта, п'яніста" (8).

Як зазначав І. Франко, "колядка наша черпала зміст прямо з оповідання євангельського, а форму з пісні народної і де надто правдиво релігійний настрій і глибоке чуття автора здужали перетопити ті далекі від себе елементи в одну органічну цілість, там тільки ми одержали пісні справді взірцеві, твори високої поетичної стійкості, яких не постидалась би жодна література на світі, і котрі сміло можуть видержати порівняння з найкращим, що тільки є на полі християнської гімнології..." (9). У збірці, поряд із колядками і щедрівками з Галичини, Закарпаття, Великої України, за К. Стеценком та К. Квіткою, композитор створив обробки двох лемківських колядок "Був Святий Вечер" та "Пішла дівчина".

Колядку "Пішла дівчина" композитор використав зі збірника Ф. Колесси (10), де вона вміщена під номером 346 і була записана в селі Волтошова від родини Драгузів.
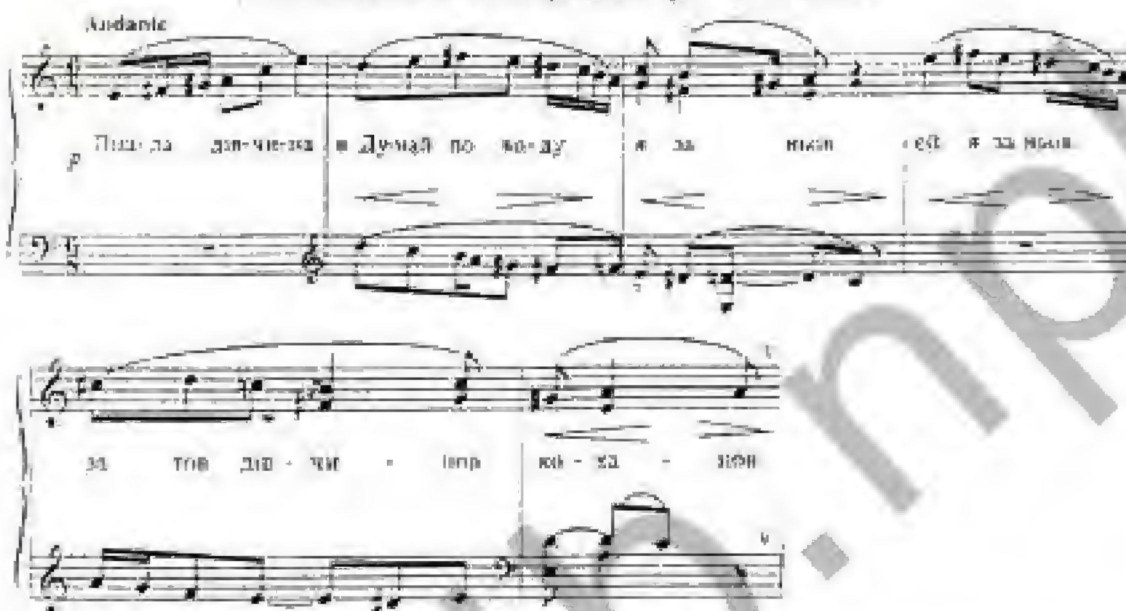
Пішла дівчина в Дунай по воду, я за ньов,
Ей я за ньов, за тов дівчинов коханов.
На ті дівчині красни скореньки, хто ж то дав?
Ей я то дав, бо-м ся з ньов вірні, вірні,
вірненько розкохав.
Вийшла дівчина, і т. д.
На ті дівчині красний фартушок, і т. д.
На ті дівчині красний горсетик і т. д.
На ті дівчині красни коралі і т. д.

На ті дівчині красна хусточка і т. д.
Єден дарував вінок трепінок,
Ней ся тріпоче, за кого хоче, ней буде.
Я молоденький, дуб зелененький, ней буде.

Ця колядка належить до таких, що співалися дівчині, з оспівуванням дівочої краси, одягу, різних прикрас. Тут наявні архаїчні ознаки народних мелодій: мелізматичне мереживо, що збагачує мелодичну лінію колядки, заповнюючи інтервали проміжними звуками, додаючи музичної виразності; характерна лемківська синкопа; наявність підвищеного четвертого ступеня та ввідного тону.

В. Барвінський створив фортепіанну обробку цієї колядки, використавши її у первісному вигляді. Починається мініатюра одноголосим викладом теми колядки, а вже у другому такті з'являється мелодизований середній голос у лівій руці.
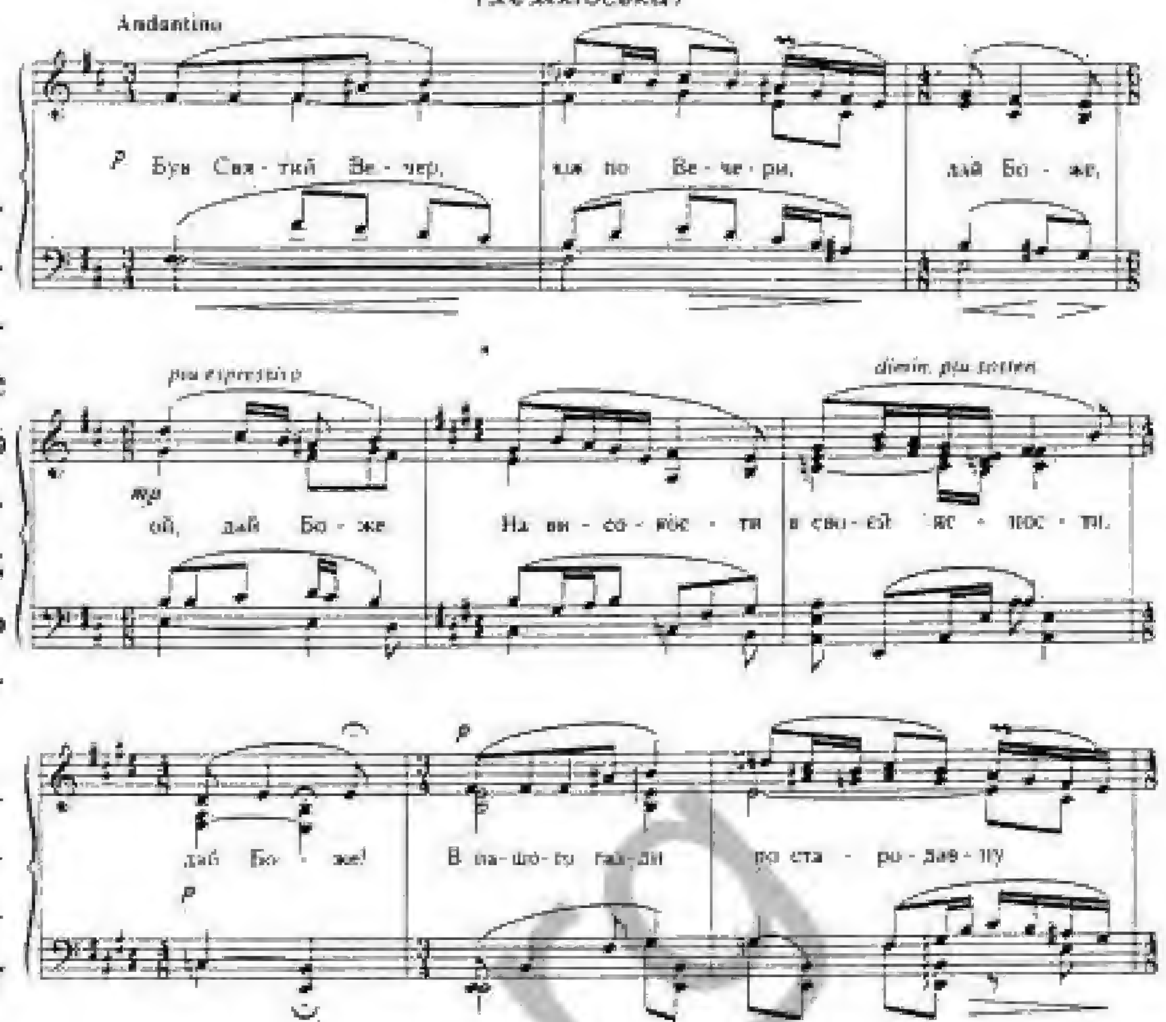
21. Пішла дівчина
(лемківська із збірника Ф. Колесси)

У другому куплеті фактура збагачується елементами імітаційної поліфонії та подається у чотириголосому викладі. Композитор максимально намагався передати основні ознаки цієї мелодії, підкреслити синкопу акцентами, залишаючи ладотональну будову теми пісні, зберігаючи мелізматичні прикраси і в інших лініях чотириголосої фортепіанної фактури.

Колядка "Був Святий Вечер" характерна своєрідною тональною основою: перша строфа в h-moll модулює в мажорну субдомінантову тональність E-dur; наявністю великої кількості прикрас та вільною тактовою будовою із поєднанням різних розмірів: 3/4 + 4/8 + 6/8.

22. Був Святий Вечер
(лемківська)

У фортепіанній версії В. Барвінський подає її в чотириголосому фактурному викладі із проведенням теми колядки в партії правої руки, мелодизуючи один із середніх голосів у лівій. Перші два голоси викладені переважно в терцію, що притаманне лемківському співу. Композитор проставляє фразову хвилеподібну динаміку, темп Andantino, а кінцеві такти кожного з двох куплетів завершуються стриманіше та з ферматою на останньому звуці. Глибокі баси додають фактурі об'ємності та насиченості.

Збірка "Колядки і щедрівки" В. Барвінського, яка вміщує обрядові пісні різних регіонів України, написана з думкою про збагачення дидактичної фортепіанної літератури, якої було обмаль, та "репрезентує прагнення автора поповнити коло уявлень молодих музикантів про власні культурні надбання та мистецькі традиції" (11).

Цикл "Мініатюри на лемківські теми" написаний у 1932 році до 60-річчя від дня народження вчителя В. Барвінського, професора В. Курца. На жаль, друком вийшла тільки остання п'єса циклу — "Марш", видана дослідницею творчості В. Барвінського, проф. С. Павлишин у 1988 році. Перші дві п'єси "Пісня без слів" та "Колискова" — в рукописному варіанті (рукопис копіїста панни Юзькевич (Львів, 1930-ті рр.) із колекції Р. Савицького) були люб'язно надані ав-

торці відомим бібліографом-музикознавцем зі США Р. Савицьким-молодшим, сином славного львівського піаніста Романа Савицького. Вищевказані п'еси супроводжувалися рукописним коментарем одного з кращих українських музикознавців В. Витвицького, який, зокрема, зазначав: "До постання цього циклу міг причинитися незвичайний успіх, яким втішалися давніше написані "Мініатюри на українські народні пісні". Їх виконували численні піяністи, їх включено в педагогічний репертуар, вони появлялися різними виданнями..." (12).

Якщо цикл "Шість мініатюр на українські народні теми" був написаний здебільшого з метою збагачення педагогічного репертуару, то "Мініатюри на лемківські теми" — це фактурно багатші, технічно складніші та розгорненіші твори.

Одна з п'ес циклу — "Колискова" — на думку В. Витвицького "... перекликається з "Колисковою" піснею з першого циклу ("Заколисна пісня" з циклу "Шість мініатюр" — *О. Н.*), тільки що тут вона набагато ширша й багатша засобами" (13).

Написана мініатюра на тему лемківської колискової пісні "Люляй, люляй, колишу тя" (14), перейнятої духом української мелодики. В тексті проглядається любов матері до дитини, але відчутні соціальні мотиви:

Люляй, люляй, колишу тя,
Скоро йуснеш, зохаблю (16) тя;
Прикрию тя пеленами,
Сама піду долинами.

Записана колискова Ф. Колессою в с. Ганчова від Теодори Вандзіляк та використана В. Барвінським у фортепіанному творі в первісному вигляді.

А В, А В, А В, А В — 4 (4 + 4) — *Ганчова.*

Andantino.

454. Люляй, люляй, ко-ли-шу тя, Ско-ро й у-снеш, зо-ха-блю тя, Прикри-ю тя пе-ле-на-ми, Са-ма пі-ду до-ли-на-ми.

Приколискова ... — Сп. Теодора Вандзіляк.

Мініатюра написана в тричастинній формі, тема пісні проводиться тут тричі. Короткий чотиритактовий вступ одразу вводить в чотириголосе плетиво мелодичних ліній, яке зберігається впродовж усієї п'еси. В першому проведенні теми пісні (a-moll) автор подає характер твору (cantando — співуче, розспівуючи). Мелодія лемківської колискової завжди звучить у верхньому голосі правої руки. Перша частина твору з'єднується з середньою музичним матеріалом, спорідненим зі вступом.

КОЛИСКОВА

andante semplice — В. Барвінський.

Тема в середній частині зазнає ладовотональних змін і, модулюючи, переходить до репризи, яка нагадує перше проведення. В цьому творі простежується тематична арка між вступом та невеликою кодою, що зберігає цілісність твору. Для лемківських пісень притаманне виконання головної мелодії із підголосками, коли вони то вторують головній мелодії у терцію, то зливаються в унісон. Таке поліфонічне мереживо голосів в терцію до основної теми, або терцеве проведення середніх голосів чотириголосої фактури п'еси застосовує В. Барвінський у "Колисковій". Композитор, підкреслюючи архаїчні ознаки лемківської мелодії, вводить в текст також чимало агогічних відхилень, rubato, залишає властиві темі форшлаги. У другій частині твору В. Барвінський застосовує змішування розмірів 3/4 + 2/4. Хвилеподібна динамічна шкала твору від pp до mp підтримує заколисуючий характер пісні, хоча у двох останніх тактах коди відчувається стрімке динамічне наростання від pp до ff на останньому звуку, що власне і підкреслює драматизм соціальних ноток, які звучать у тексті лемківської колискової пісні "Люляй, люляй, колишу тя".

Завершується цикл "Мініатюр на лемківські теми" "Маршем". І це, напевно, не випадково, бо композитор намагався показати нам не тільки красу народної пісні, глибину її змісту, але й життєрадісність, бадьорість, гумор. Саме таким є "Лемківський марш", який був одним з улюблених творів композитора. Ця п'єса неодноразово виконувалася у концертних програмах львівськими піаністами. Цікавими є спогади композитора (16) про перебування Б. Бартока у Львові у грудні 1936 року. На запрошення В. Барвінського Барток оглянув Музичний інститут ім. М. Лисенка, де відбувся імпровізований концерт. Угорський композитор мав нагоду почути виїмки з "Гуцульської сюїти" М. Колесси у виконанні Г. Левицької, "Малу сюїту" Н. Нижанківського, Прелюдію e-moll та "Лемківський марш" В. Барвінського у виконанні Р. Савицького. Б. Барток як фольклорист-збирач та композитор, захоплюючись прослуханими творами та їх виконанням, зазначив, що лемківська пісня, яка лежить в основі "Маршу", дуже подібна своєю інтонаційною будовою та ритмічною структурою з мелодією мадярської народної пісні.

"Лемківський марш" — мініатюра яскравого характеру, заснована на жартівливому лемківському мотиві "Не било то яко влони, били ябка на яблони":

Не било то яко влони,
Били ябка на яблони.
Били вельки, били мали,
Горішняньски дівки стари.
А нижняньски молодиці,
Мают гемби солодисі.
Як паробок поцілує,
До тижня ся облизує.

Знаходимо її мелодію та слова у збірнику пісень майже невідомого збирача лемківського фольклору, священика Никифора Лещишака із с. Білична Грибівського повіту на західній Лемківщині, записаному понад сто років тому і тоді ж підготованому до друку І. Франком (17). Згодом у цьому регіоні мелодії народних пісень записував Ф. Колесса і ця лемківська пісня з незначними текстовими змінами є і у праці "Народні пісні з Галицької Лемківщини":

Андрїевка.
Andantino.
566.
1. Не би-ло то, я- ко в ло-ни Би-ли яб-ка на я-бло-ни, ля-ля-ля, ля-ля-ля, ля-ля-ля, ля-ля-ля, ля-ля-ля!
Сп. М. Головач з дівчатами.

Не било то, яко влони (18),
Били ябка на яблони,
Ля-ля-ля, ля-ля-ля, ля-ля-ля,
Ля-ля-ля, ля-ля-ля!

Били ябка і ябчата,
Били дівки і дівчата.
Били велки, били мали,
На Милику дівки стари.
А в Андрівці молодіцьки,
Мають гемби солоденьки.
Як їх хлопці поцілуют,
До тижня ша облизуют.
Сене еден поціловал,
До тижня ша облизовал.

Записана вона у с. Андріївка від М. Головач та місцевих дівчат.

Композиція В. Барвінського, написана у тричастинній формі, має підкреслений народний характер, що найбільше виявляється у ритмі. Початковому мотиву теми притаманний пружний, урочистий, маршовий характер з низхідним і висхідним квартовим ходом, а в заключній частині наспіву (poco più leggiero) з'являється типова "лемківська" синкопа, вносячи жартівливі нотки у маршовий поступ. Цей повторюваний мотив проходить через увесь твір. Два такти теми звучать в унісон, далі вона збагачується акордовими звуками і вже друге проведення теми у першій частині насичується альтерованими акордами та збільшеними тризвуками:

МАРШ
з «Лемківської сюїти»
МАРШ
из «Лемковской сюиты»
Marciale
poco più leggiero
più leggiero

Тема середньої частини мініатюри стає наспівнішою і протяжнішою. Поступово фактура ускладнюється, і важливим засобом розвитку стає гармонія — постійні альтерації, модуляційні відхилення. Кульмінаційні квартові ходи, що охоплюють майже весь діапазон фортепіано на тлі глибоких басів, доповнені педаллю, проводять розвиток до початкової теми в акордовому викладі. У третій частині твору основна мелодична лінія носить енергійний, бадьорий характер (vigoroso), композитор виділяє акцентами "лемківську" синкопу, а повнозвучні тризвуки та їх обернення звучать marcatissimo. Вся ця безупинна акордова хвиля (ff) переростає у невелику коду, де початковий мотив основної теми у швидкому темпі (piu mosso) завершується збільшеним тризвуком, а стрімкий рух у правій і лівій руці розкладеними тризвуками завершує композицію. "Лемківський марш" є дуже важким для виконання у плані технічної складності та досить швидкого темпу.

П'єса привертає увагу чіткістю і карбованою означеністю маршу. Поряд із пружним і організуючим ритмом велике значення має мелодико-інтонаційна будова лемківської пісні, що нагадує кепкування. Навіть мінорна тональність (d-moll) звучить впевнено і, водночас, проникливо. Все це творить урочистий, бадьорий настрій мініатюри.

В. Витвицький, характеризуючи даний цикл, писав: "Як одне ціле "Мініатюри на лемківські теми" займають доволі важливе місце у спадщині Василя Барвінського. Вони — один з прикладів органічного проникнення композитора у багатий світ народної творчости. Вони показують його вміння продовжувати і збагачувати думки і почуття, закладені в народній музиці" (19).

* * *

Василь Барвінський у своїй композиторській діяльності не уявляв професійної музики, відірваної від фольклорних джерел. Національний український елемент присутній у його творчій спадщині не тільки узагальненим характером, але й частим використанням народнопісенних зразків. Закоханість композитора у народну пісню якнайширше передана в його словах із листа до матері, коли він працював у Празі над створенням рапсодії для симфонічного оркестру на українські народні теми: "...народні мотиви мушу вибирати, бо деякі суть досить прості, але зате деякі такі гарні, що чоловік стоїть впрост перед загадкою, звідки у такої, здавалобся, простої душі стільки шляхотного чуття" (20).

Важливе місце у творчій спадщині Василя Барвінського займає лемківський фольклор. Композитор створив обробки народних пісень з Лемківщини для голосу з фортепіано: "По садочку ходжу", "Ой на горі два дубики", "Колишися, колисочко"; для голосу, скрипки і фортепіано: "Полетів би-м на край світа", "Не піду я за Яська". У фортепіанних творах автор використав широку жанрову палітру лемківських мелодій, а саме: старовинні колядки "Був Святий Вечер", "Пішла дівчина", весільну пісню "Кед я младу чепила", про родинне життя "Боже, Боже, што ж мі з того", жартівливі "Янчік, Янчік, що бись робив", "Не било то яко влони, били ябка на яблони", баладову пісню "Широкая доріженька", колискову "Люляй, люляй, колишу тя".

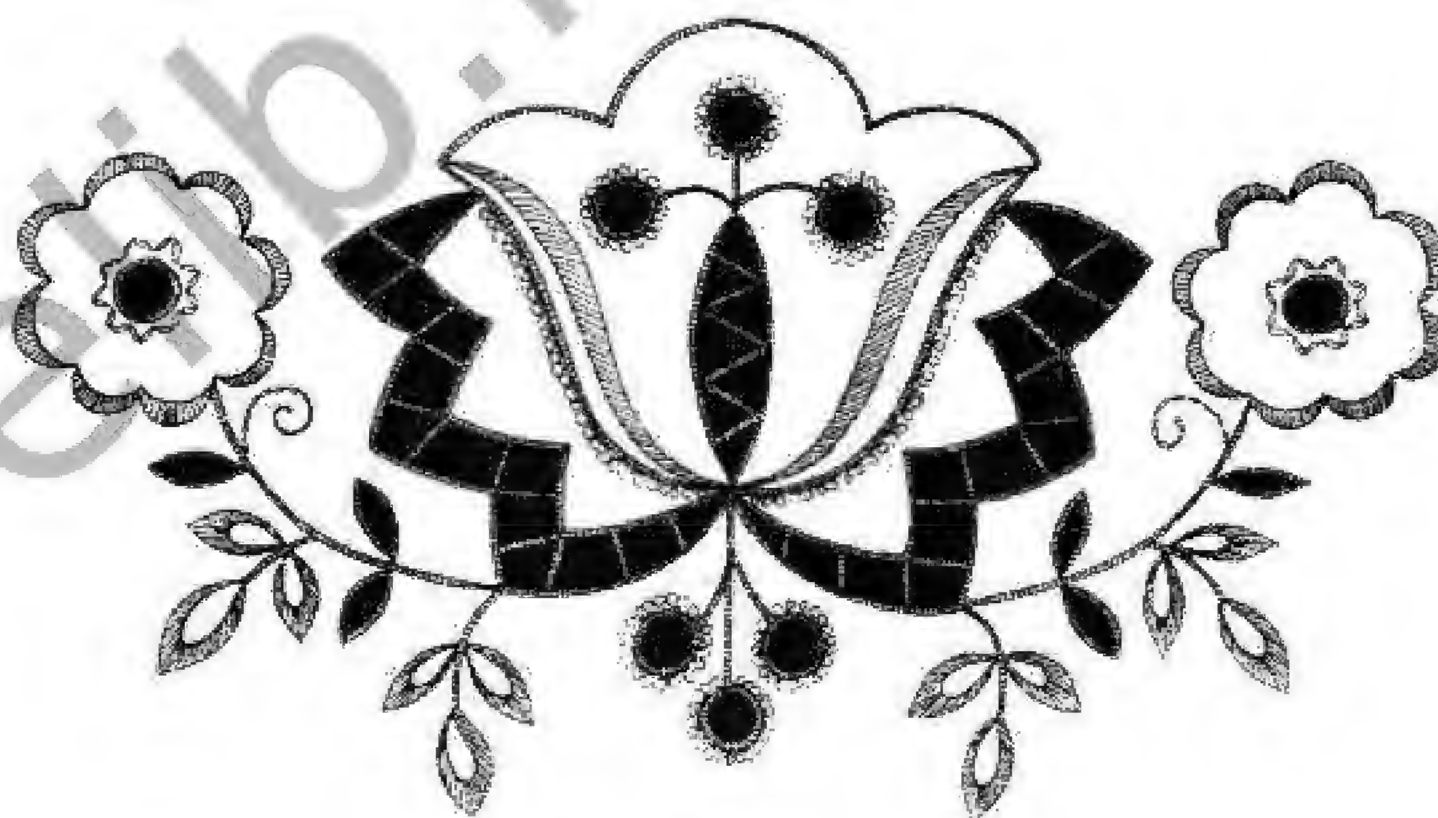
Всі ці пісні використані у фортепіанних творах методом прямого цитування, майстерно оправлені декоративно багатою поліфонічною фактурою, колористичною гармонією, з дотриманням ладотональних властивостей лемківського фольклору. Створення таких та інших композицій сприяло збереженню цікавого і самобутнього пласту української пісенної культури, а також збагаченню української музики непересічними висохудожніми творами.

Про Василя Барвінського-композитора З. Лисько писав: "Перший повновартісний фортепіанний композитор у Галичині — це В. Барвінський. Його фортепіанна творчість оригінальна, наскрізь проникнута українськими народними елементами, а фортепіанна фактура Барвінського, що тісно в'яжеться з його неоромантичним композиційним стилем, належить до кращих зразків європейської літератури" (21).

Примітки

1. *Барвінський В.* Листи до матері від 2. 12. 1908 р. Прага // Рукописний відділ ЛНБ ім. В. Стефаника, Барв. 93, п. 14.
2. *Колесса Ф.* Народні пісні з Галицької Лемківщини // Етнографічний збірник. – Т. XXXIX–XL. – Львів, 1929.
3. *Людкевич С.* Галицько-руські народні мелодії // Етнографічний збірник. – Т. XXI–XXII. – Львів, 1906, 1908.
4. *Колесса Ф.* Названа праця. – С. 55.
5. *Франко І.* Студії над українськими народними піснями // Франко І. Зібрання творів у 50 тт. – Т. 42. – К., 1980.
6. Кед – лемк.: коли, як.
7. *Франко І.* Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко І. Зібрання творів у 50 тт. – Т. 26. – К., 1980. – С. 211.
8. *Барвінський В.* Колядки і щедрівки для фортепіано зі словесним текстом // Упорядник О. Смоляк. – Тернопіль, 1997.
9. *Франко І.* Наші коляди // Франко І. Зібрання творів у 50 тт. – Т. 28. – К., 1980. – С. 22.
10. *Колесса Ф.* Названа праця. – С. 132, 356.
11. *Кияновська Л.* Стильова еволюція галицької музичної культури XIX–XX ст. – Тернопіль, 2000. – С. 195.
12. *Витвицький В.* Мініатюри на лемківські теми Василя Барвінського. – Рукопис.
13. *Там само.*
14. *Колесса Ф.* Названа праця. – С. 189, 389.
15. Зохабити – лемк.: залишити.
16. *Барвінський В.* Беля Барток у Львові // Українська музика, 1937. – №5–6.
17. *Лещишак Н.* Стоїть липка в полі / Упорядкування М. Мушинки. – Едмонтон (Канада), 1992.
18. Влони – лемк.: торік.
19. *Витвицький В.* Названа праця.
20. *Барвінський В.* Листи до матері від 29. 02. 1912 р. // Рукописний відділ ЛНБ ім. В. Стефаника, Барв. 90, п. 14.
21. *Лисько З.* Українська новітня фортепіанна творчість // Діло. – 1935. – 18 жовтня.

м. Дрогобич

УКРАЇНІКА ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВА

Тетяна ШЕВЧУК

2004 року минає сторіччя збірнику пісень, упорядкованих В. В. Даниловим ("Песни села Андреевки Нежинского уезда"). Етнічний росіянин, В. Данилов, потрапивши до Ніжина, так захопився вивченням українського фольклору, що згодом цілком заслужено називав себе "українським фольклористом".

"Як я став українським фольклористом" — така назва його автобіографічного нарису, надісланого на прохання "Етнографічної комісії" ВУАН (1930 року В. Данилов одержав листа за підписом голови комісії А. Лободи та секретаря О. Андрієвського з проханням надіслати фото, біографічні відомості та список публікацій для покажчика праць етнографів, зв'язаних науковою діяльністю з Україною)[1]. Відомий на той час ленінградський учений, що у 1920-х роках активно працював у Товаристві дослідників української історії, письменства і літератури (Ленінград), друкувався в українських часописах "Україна" та "Етнографічний вісник", одразу надіслав до Києва автобіографію і список наукових праць, а 1931 р. — і фото, яке й публікуємо в цьому номері "Народної творчості та етнографії".

1966 року відділ фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР організував кілька експедицій до с. Андріївки (тоді і тепер — Ічнянського р-ну на Чернігівщині). Її керівник — Олексій Іванович Дей — активно листувався з Володимиром Даниловим (листування почалося зі Львова, тривало і в Києві, де з 1963 р. О. І. Дей очолював відділ фольклористики). Двічі побувавши в Андріївці (у травні та у серпні-вересні 1966 р.), О. І. Дей писав В. Данилову: "Сучасна Андріївка не знала про існування Вашої книги, і коли я її привіз, книжка пішла по руках, завдяки їй нам охоче співали"[2*].

О. І. Дей просить В. Данилова описати атмосферу, в якій здійснювалися записи 1902 р. і надіслати фото записувача тих далеких часів. У наступному листі він дякує В. Данилову за надіслані відповіді і ділиться планом видання майбутньої книжки: 1) передмова наукового характеру; 2) повний передрук видання В. В. Данилова; 3) сучасні записи (з мелодіями).

У листі від 17. 06. 1966 р. О. І. Дей бідкається, що так і не зміг розшукати у фондах ІМФЕ матеріал В. Данилова "Як я став українським фольклористом". Мені пощастило натрапити на них лише у травні 2003 р. і запропонувати увазі читачів "Народної творчості та етнографії".

У листі від 17. 10. 1977 р. О. І. Дей скаржиться на брак часу через часті засідання Вчених рад, що не приносять йому задоволення. Щоправда, одне засідання він виділив як дуже цікаве: 16. 10. 1966 р. вчений побував на захисті докторської дисертації Віктора Петрова "Мова. Фольклор. Етнос" і назвав цей захист блискучим. Далі знову пише про книжку, назва якої на той час викристалізувалась: "Пісні села Андріївки в записах 1902 і 1966 років". "Можливо, що і в 2000 році хто-небудь зробить таку експедицію", — завершує О. І. Дей[3].

26 травня 1967 р. Олексій Іванович радісно повідомляє В. Данилову: книжка по суті готова (ця робота так і не була надрукована і знайти її поки ще не вдалося. — *Т. Ш.*). В. Данилову на той час було 85 років, і його інколи огортав сум, що тонко відчували його адресати. "Ваш лист, — пише О. І. Дей, — вразив мене якоюсь ледве відчутною, але глибокою людською печаллю... Ваш життєвий шлях не дає приводу для такої печалі"[4].

Ніжин, Катеринослав, Одеса, Львів, Київ — знакові українські міста в біографії Володимира Данилова. У Ніжині він навчався у відомого вченого Михайла Несторовича Сперанського (1895—1906 рр. — професор російської словесності Ніжинського історико-філологічного інституту ім. князя Безбородька, з 1906 р. — професор Московського університету). Фотографії свого вчителя В. Данилов любовно зберіг і в кінці 1960-х років, разом з частиною архіву передав до Києва, у центральний Державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР, де вони зберігаються й досі.

Всесвітньовідомий фольклорист Володимир Якович Пропп у листах до В. Данило-

* Лист написано російською мовою — *Т. Ш.*, текст подаємо у власному перекладі.

ва, що також зберігаються в Києві, неодноразово згадував М. Сперанського і те враження, яке на нього справило читання його курсу лекцій з народної російської словесності: "Від Вашого листа повіяло "живою старовиною". Ви мали щастя вчитися у М. Н. Сперанського — зараз таких учителів-учених нема. Колись я ґрунтовно опрацював його курс лекцій, і вперше відчув всю значимість цього предмета, який тоді викладали в університетах дуже погано.

Всього того, що Ви пишете про експедиції слідами Ваших маршрутів, я не знав. Все це дуже цікаво і говорить про те, що Вас і Вашу роботу на Україні не забувають, і значить Ви потрібні"[5]*. Лист датовано 31. I. 1967 року.

Вражає кількість листів, написаних В. Даниловим до більш як 200 адресатів, серед яких чимало імен, значних для української фольклористики: Олексій Іванович Дей, Іван Павлович Березовський, Василь Микитович Скрипка, Марія Митрофанівна Олійник (Шубравська), Олександр Андрійович Правдюк... Всі ці вчені працювали над різними темами і всі зверталися за порадами і матеріалами до Володимира Данилова. З листів Василя Скрипки довідуємося про цікаві деталі експедиції в с. Андріївку: "Коли ми вдруге побували в Андріївці (25. VIII — 6. IX), то мені пощастило знайти старого Й. М. Дяченка, якого вчила Ваша мама"[6]. У цьому листі, що написаний 16. IX. 1966 року, В. Скрипка повідомляє що підібрав для В. Данилова і вислав вірші Василя Симоненка, бо дістати сам збірник — проблема. Іван Павлович Березовський звернувся до В. Данилова як автор монографічного дослідження "Українська радянська фольклористика". Він надіслав ученому анкету, яку просить заповнити (він мав намір готувати і видавати бібліографічний покажчик українських фольклористів)[7].

В. В. Данилов

Марія Митрофанівна Олійник (у заміжжі — Шубравська) у 1966—1967 роках працювала над кандидатською дисертацією про фольклористично-етнографічну діяльність Д. І. Яворницького, з яким свого часу контактував В. Данилов (в архіві В. Данилова в УДАМЛМ збережено машинописні копії листів Д. І. Яворницького). Марія Митрофанівна цікавилася, як писалася рецензія В. Данилова на збірник пісень Д. І. Яворницького "Малороссийские народные песни", що була опублікована в № 7—8 "Киевской старовины" за 1906 рік.[8]

Олександр Андрійович Правдюк, що на початку 1960-х років працював над темою "Шевченко і народна пісня", звернувся до В. Данилова з приводу рукописного щоденника М. Маркевича, що зберігався в Ленінграді: чи є там відомості про 40—50-і роки XIX ст., зокрема про Т. Шевченка?[9]

Усі названі факти й імена, що з ними пов'язані, вже стали частиною історії української фольклористики. Багато з названих тут учених я знала особисто, але саме крізь призму їхніх наукових контактів з Володими-

* Подаємо нижче цю ж цитату з листа В. Я. Проппа мовою оригіналу:

"От Вашего письма повеяло «живою стариной». Вы имели счастье учиться у М. Н. Сперанского — сейчас таких учителей-ученых уже нет. Когда-то я основательно проработал его курс лекций и тут я впервые почувствовал всю значительность этого предмета, который тогда преподавали в университетах очень плохо.

Всього того, что Вы пишете об экскурсиях по следам Ваших маршрутов, я не знал. Все это очень интересно и говорит о том, что Вас и Вашу работу на Украине не забывают, и значит Вы нужны".

ром Даниловим, через неофіційне спілкування в листах, по-новому оцінюю їхню людську і наукову сутність. Як дослідниця історії української фольклористики 1920-х років, без перебільшення можу сказати, що 1960-і роки були для фольклористики по-своєму плідні і по-своєму драматичні (цінна робота О. І. Дея (монографічне обстеження українського села) так і не була надрукована, а "Українська радянська фольклористика" І. П. Березовського не стала віддзеркаленням того потужного наукового заряду, яким володів учений). Це була драма цілого покоління українських фольклористів, які, на відміну від учених 1920-х років, не могли бути самими собою.

Мене вразили слова Володимира Проппа з листа до Володимира Данилова 8. V. 1965: "Чим старшим я стаю, тим більше я починаю розуміти, що наука поза якимись людськими стосунками і зв'язками — порожній звук. У Вашому листі я відчув привіт від вченого і людини до такої ж людини"[10*].

Серед адресатів В. Данилова — улюблениця студентів-філологів кінця 1970 — початку 1982 років — викладачка російської літератури Зінаїда Василівна Кирилюк. Їхнє листування тривало майже 10 років (у ЦДАЛМ збережено 22 листи 1958–1967 рр.).

З 1948 року В. Данилов працював старшим науковим співробітником Інституту російської літератури (Пушкінський Дім АН СРСР). Саме завдяки праці в цьому науковому центрі В. Данилов увійшов в історію культури як дослідник класичної російської літератури (XVIII–XIX ст.). 1958 року молода київська дослідниця Зінаїда Кирилюк, працюючи над дослідженням творчості Ореста Михайловича Сомова (цей теоретик романтизму свого часу полемізував з першим видавцем українських народних дум М. Цертлєвим), звернулася за порадами до Володимира Данилова. Після данилівських перипетій з присудженням йому ступеня доктора наук Зінаїда Василівна писала В. Данилову: "Вас і без того знають і шанують далеко за межами того міста, де Ви трудитесь. А цього досягнути значно важче, ніж написати й захистити докторську дисертацію"[11].

Зінаїда Василівна розповідала мені про останню зустріч з тяжко хворим Даниловим, яка відбулася незадовго до його смерті (помер учений 24. 04. 1970 р. у Ленінграді).

Листи — відповіді В. Данилова З. В. Кирилюк зберігає у своєму домашньому архіві (м. Київ).

... Далекого 1895 року Володимир Данилов розпочав відкривати для себе Україну, а відкривши, не поривав з нею все своє життя. Сьогодні Україна заново відкриває для себе Володимира Данилова, в особі якого українські фольклористи мали авторитетного й неупередженого дослідника-порадника.

м. Київ

1 Центральний Державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ), фонд 134, од. зб. 187, арк. 1.
2 ЦДАМЛМ, ф. 134, од. зб. 45, арк. 1.
3 Там само, арк. 5 (зв).
4 Там само, арк. 9.
5 Там само, од. зб. 133, арк. 3–3 (зв).
6 Там само, од. зб. 142, арк. 2–2 (зв).
7 Там само, од. зб. 18.
8 Там само, од. зб. 116.
9 Там само, од. зб. 131.
10 Там само, од. зб. 133, арк. 2–2 (зв).
11 Там само, од. зб. 70, арк. 4.

* "Чем старше я становлюсь, тем больше я начинаю понимать, что наука вне каких-то человеческих отношений и связей — пустой звук. В Вашем письме я почувствовал привет от ученого и человека к такому же человеку".

Фото 1. Опілля.
Святкове жіноче вбрання: сорочка, фартух, кептар з викінченням “лаптями”. Поч. XX ст. с.Пуків Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2003 р.

Фото 2. Покуття.
Жіноча сорочка “рукав’янка”. Вишивка технікою “позаглінною”. 1936р. с.Торговиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2002 р.

Фото 3. Бойківщина.
Вишита безрукавка “кожушє”. Поч. XX ст. с.Лецівка Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2003 р.

Фото 4. Бойківщина.
Жінка у вишитій безрукавці "кожушє".
Поч. XX ст. с.Лецівка Рожнятівського р-ну
Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2003 р.

Фото 5. Бойківщина.
Одяг молодої: вишита сорочка, пояс, спідниця, фартух "півка", вінок, жіночий головний убір "рантух". Поч. XX ст. с.Новоселиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2001 р.

Фото 6. Гуцульщина. ⟶
Жінка з дитиною у святковому вбранні: вишиті сорочки, двоплатові запаски, пояси, постоли, кептар, хустка. Початок - кінець XX ст. с.Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2002 р.

Фото 7. Бойківщина.
Вишита безрукавка "кожушє".
Поч. XX ст. с.Лецівка Рожнятівського р-ну
Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2003 р.

Фото 8. Покуття.
Жіночий одяг: сорочка "рукав'янка", горбатка, пояс. Поч. XX ст.
с.Видричів Снятинського р-ну
Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2003 р.

Фото 9. Покуття.
Жіноча сорочка "рукав'янка". Вишивка технікою "низь". Поч. XX ст.
с.Старий Гвіздець Коломийського р-ну
Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2003 р.

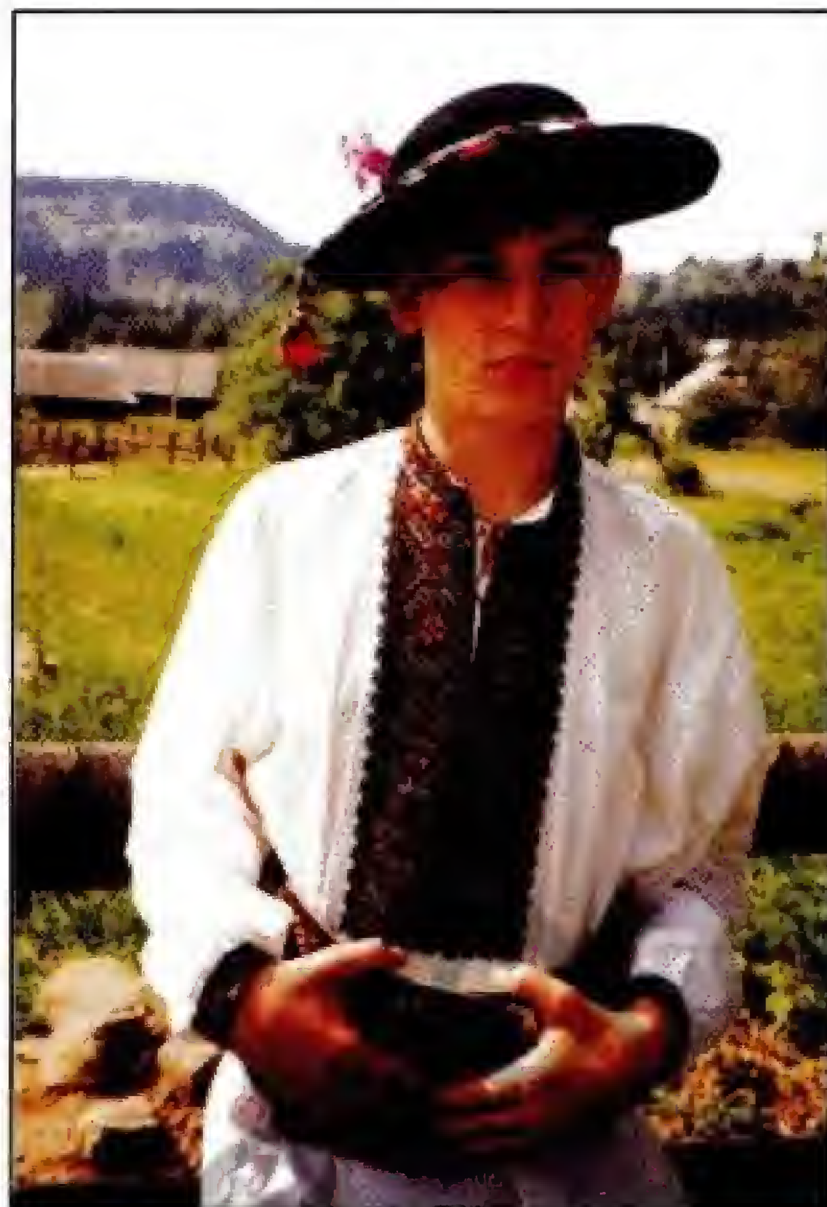
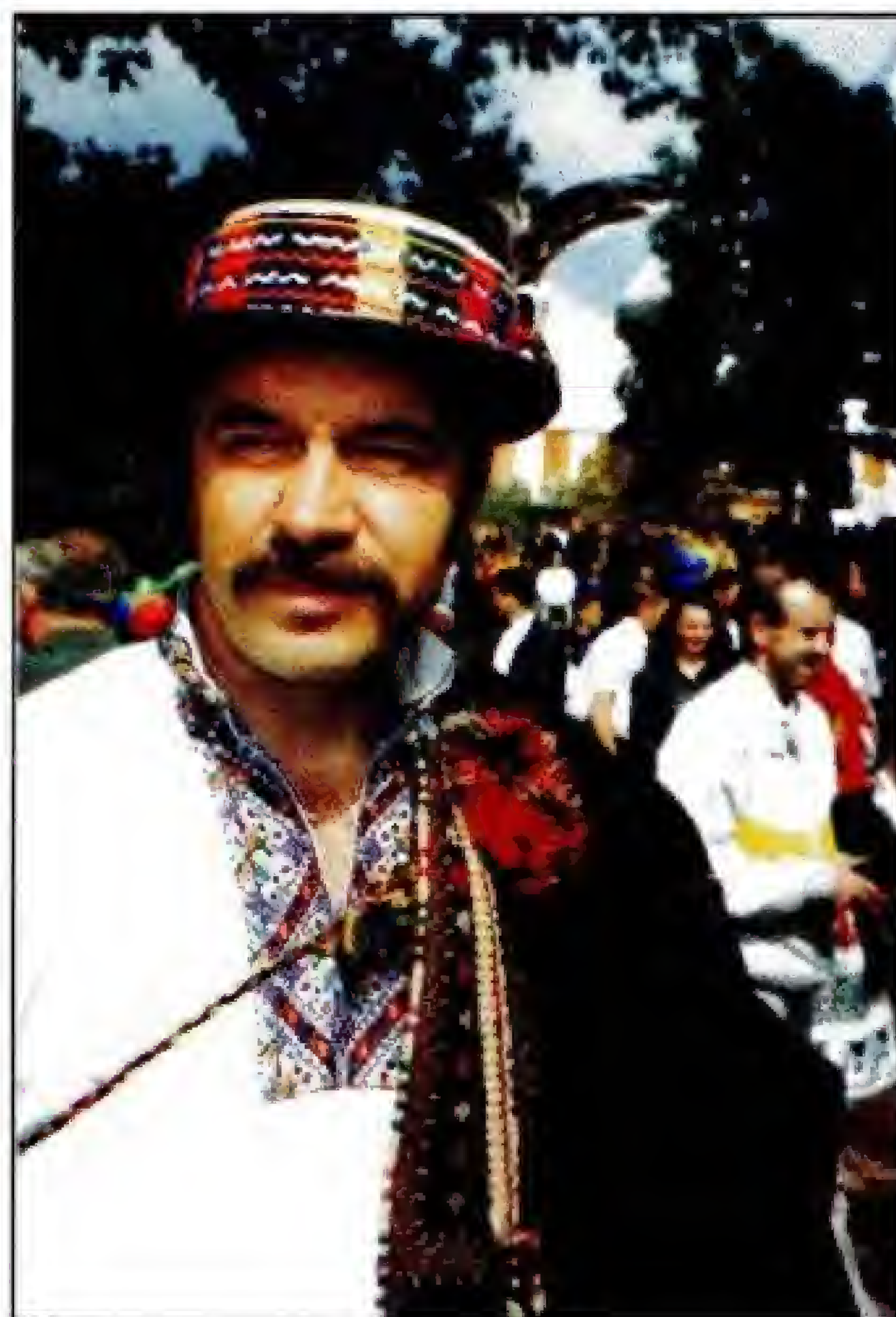

Фото 10. Гуцульщина.
Хлопець у святковому вбранні: вишита сорочка, шкіряний пояс "черес", капелюх. Поч. XX ст. с.Микуличин Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2002 р.

Фото 11. Гуцульщина.
Жінка у святковому вбранні: вишита сорочка, кептар, гердан. Поч. XX ст. с.Дземброня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2002 р.

Фото 12. Гуцульщина. →
Чоловіче святкове вбрання: вишита сорочка, сердак, капелюх. Поч. XX ст. с.Смодна Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Фото І.Свйонтек 2001 р.

КЕЛЬТСЬКІ НАЗВИ СЕЛИЩ НА ВИТОКАХ РІЧОК УКРАЇНИ

Костянтин **ТИЩЕНКО**

Розвиток кельтологічних студій в Україні пожвавився з часу відкриття проф. Л. Крушельницькою першого кельтського поселення в Галичині (1965)[1], появи змістовних оглядових праць О. Мачинського про кельтів на землях на схід від Карпат (1974) і О. Стрижака "Кельти й Україна"[2] та початку викладання практичного університетського курсу кімрської (валлійської) мови (1976). Згодом у Київському шевченковому університеті було започатковано перший в Україні теоретичний курс "Вступ до кельтології" (1994)[3] на основі відповідного розділу експозиції Лінгвістичного навчального музею[4]. За останні десятиріччя відчутно оновилася й сама інформаційна база кельтології завдяки створенню сучасних синтетичних праць як з кельтського мовознавства (етимології, діалектології, топоніміки)[5], так і з археології, історії, культурології, етнології кельтів[6].

Відомо, що в добу заліза кельтські суспільства досягли значного розвитку (гальштатська й латенська культури). У V ст. до н. е. племена кельтів (галлів, галатів) були поширені на величезних просторах — від Галісії і Галлії біля Атлантичного океану до Галичини й Галатії на сході Європи. З "Історій" Геродота відомо, що заселена кельтами-неврами область Неврида починалася в його часи за Скіфією, відразу за найвужчим межиріччям Тіраса (Дністра) й Гіпаніса (Південного Бугу)[7], де тоді жили алазони. Неабиякий подив викликають досі збережені тут кельтські назви населених пунктів: *Бар, Чемериси* (двічі), *Немирів, Гайсин, Чемерпіль* тощо. Греки знали про кельтів, зокрема, тому, що в гирлі тієї ж річки Гіпаніс — на теперішньому Бузькому лимані біля села Парутине — в античні часи існувало квітуче грецьке місто Ольвія. У знайдених там декретах III ст. до н. е. згадується і про загрозу для міста з боку войовничих кельтських племен[8], що саме тоді "рухалися з Галичини на схід у доріччя Дніпра"[9]. Давню кельтську присутність над Дніпром підтверджують зроблені ще в XIX ст. знахідки голівки кельтської богині під Каневом і цілого кладу кельтських монет під Чорнобилем[10]. Про це ж говорять і виразні кельтські сліди в назвах річок Житомирського Полісся[11], і пам'ятки милоградської культури в Україні та Південній Білорусі[12]. Помічено також фольклорні й антропологічні наддніпрянсько-кельтські аналогії[13] — див., напр., іл. 2, де молодики нагадують подолянина й карпатця, а молодиця — поліщанку з Житомирщини.

На вже згаданому побузькому Поділлі західні етнографи достерегли пережитки давніх кельтських звичаїв: "У Вінниці на Україні було *священне джерело*, після купання в якому хворі люди залишали на гілках дерев як вотивні дари хусточки й сорочки"[14]. Справді, прямі відповідники цього звичаю (і дещо відмінних на Волині й Підляшші) відомі таки в кельтів.

Відправним пунктом описуваних далі у статті топонімічних студій стали історичні відомості про обставини й подробиці вшанування кельтами своїх місцевих і загальних божеств: "Ритуали відбувалися у природних святилищах, як правило, *біля джерел*, річок, озер і в гаях... У Британії... *гарячі джерела* в Бакстоні (Дербішир) у римські часи були відомі як Aquae Arnemetiae "води богині священного гаю". "Своїх" божеств із збереженими *кельтськими іменами* мали й деякі річки. (...) Тут виникали святилища, які, за повір'ям, виліковували від хвороб. У Британії особливо популярні були Суль, божество *гарячих джерел* у Баті... і Ноденс, якому вклонялися у храмі в Лідні (Глостершир)"[15]. До нового часу водні джерела посідали важливе місце в кельтській побутовій обрядовості. Дж. Андерсон писав у 1792 р., що у день врожаю всі мешканці певного шотландського села співали й танцювали, змагалися, бенкетували, "*пили чисту воду з джерела, біля якого* й намагалися завжди накривати стіл"[16]. Навіть у наш час хворі п'ють воду з джерела Мадрони (Корнуел, Англія) "і розвішують довкола по деревах вотивні клаптики тканини"[17], — пор. згаданий звичай з Вінниччини.

Здавалося б, давні традиції шанування джерел засвідчені тепер лише на крайньому заході й сході Європи. Однак, за правилом периферійних архаїзмів можна чекати, що в минулому такі самі звичаї були й у центральних землях континенту. Справді, відомо, що в давнині "*богиню джерела* Сирону в Німеччині шанували у Пфорц-

гаймі"[18], у Франції теж "головні храми божеств води знаходилися, як правило, *біля джерел річок*, наприклад, Сени"[19]. Ці відомості Н. Пенника й П. Джонса підтверджує Н. Широкова: "Численні жіночі божества були захисницями *річок і джерел води* в Галлії. Богинею Сени була dea Sequana ..., що мала храм **біля витоків річки** (див. іл. 1. — *К. Т.)*, богинею Марни — dea Matrona ..., богинею р. Йони — також dea Matrona, якій вклонялися в Оксері"[20]. На всіх цих теренах археологами знайдено безліч зображень місцевих богинь "*біля кельтських лікувальних джерел*"[21].

Під впливом наведених відомостей виникла думка дослідити географічні назви на відповідних тополандшафтах в Україні. Попри все, науковий пошук мав на меті залучити якісь об'єктивні наочні аргументи проти некельтської інтерпретації маловідомих для широкого загалу, але очевидних для фахівця кельтських фактів української лексики й топонімії[22]. Із змінним успіхом були розглянуті різні екстралінгвістичні характеристики нашого предмета. Один з найпереконливіших результатів вдалося одержати, дослідивши назви селищ на витоках річок України.

1. Загальну й адекватну картину поселень на витоках річок можна було відтворити шляхом пошуку відповідних місць за детальними картами. Це стало технічно можливим після публікації топокарт областей України в масштабі 1:200 000 і 1:100 000.

Спочатку було вирішено скласти пробний список назв найвідоміших річок України з суто формальним обмеженням: до нього могли бути заведені назви лише великих річок, що впадають у море, їхніх безпосередніх приток і приток цих приток. У такий спосіб ми прагнули уникнути на початковому кроці завеликої деталізації, але водночас забезпечити виділення достатньо різноманітного масиву топонімів. Виявилося, що критеріям пробного списку відповідають близько ста назв (див. табл. 1). Рядки списку організовані за типовою схемою: капітальним шрифтом вказано назву основної річки, що впадає у море; нижче неї щоразу після тире подано назви приток першого порядку, а після двох тире — назви приток цих приток. Скороченням *бн* позначено річки, вказані на карті без назви, *ббн* — балки і яри без назви. Праворуч від кожного гідроніма після двокрапки записано знайдену нами за картою назву найвищого на річці селища, тобто найпершого після місця її витоку. Поруч додано позначку області. Для повноти картини в 4 випадках вказано не ойконім, а оронім кельтського походження.

Іл. 1. Секвана, божество річки Сени, Франція. Скульптура зі святилища на витоку річки

Вже перше ознайомлення з одержаною таблицею показало, що отримані результати мають першорядне наукове значення, адже багатократно засвідчують **цілком новий, досі невідомий історичний феномен**: з'ясувалося, що на витоках десятків річок України розміщені селища з *повторюваними* назвами, утвореними від кельтських лексичних основ. На початковому етапі дослідження нами був виявлений **кельтський характер назв поселень на витоках 53 відомих річок України**, таких як: Прут, Сірет (бас. Дунаю), Ріка, Тересва, *Уж* (бас. Дунаю), Сірет (бас. Дністра), Смотрич, Сквила, Свіча, Лімниця, Стрипа, Мурафа, Білуга (бас. Дністра), Сорока, *Синиця*, Згар, *Бритавка*, Прип'ять, Стохід, Стир, Случ, Горинь, *Уша*, Тетерів, Жерев, Здвиж, Гуйва, Гнилоп'ять, Кодра, *Барахтянка*, Рось, Роставиця, Білуга (бас. Дніпра), Тясмин, Базавлук, Свеса, *Снов*, Убідь, Мена, Замглай, *Носівка*, Варва, Супій, *Трубіж*, Золотоношка, *Іква* (прит. Сули), Грунь, Ташань, Середня Говтва, Грайворонка, *Тетліга*, *Бритай*, *Волоська* Балаклійка. До речі, 12 з

Іл. 2. Сучасна кімрська (валлійська) фольклорна група "Plethyn" ("Плетінка")

Табл. 1. Пробний список річок України з селищами на витоках

1. ЗАХІДНИЙ БУГ	Черемошня Лв
- Неретва	Чмикос Вл
- Солотвина	Теребежі Лв
- Рати	
- - бн	Гіркани Лв
2. ВІСЛИ	
- Сяну	
- - Ретичин	Семирівка Лв
3. ДУНАЮ	
- Сірет	(хр. Чимирна Чв)
- - Мал. Сірет	Банилів-Підгірний Чв
- Прут	(г. Кукуль Чв)
- - бн	Сербичани Чв
- - Чернява	Коршів ІФ
- Тиси	
- - Ріка	Ізки Зк
- - Тересва	Лопухів Зк
- - Уж	Волосянка Зк
4. ДНІСТЕР	Вовче Лв
- Лехнева	
- - бн	Лопушанка Лв
- Свіржа.	
- - бн	Тучне Лв
- Сірет	Теребежі Лв
- бн	Чуква Лв
- бн	
- - ббн	Лопатів Чв
- бн	Сновид Тр
- Смотрич	Немичинці Хм
- - Сквила	Немиринці Хм
- Свіча	(хр. Ґорґани ІФ)
- Лімниця	(г. Кінець Ґорґану ІФ)
- Стрипа	Вовчківці Тр
- Ясениці	
- - Волосянка	Волосянка Лв
- Мурафа	Кудіївці Вн
	Мальчівці Вн
- - Бушанка	Рожнятівка Вн
- Білуга	Серби Од
- Ушиці	
- - Ушка	Глушківці Хм
- Серебрії	
- - бн	Кукавка Вн
- - бн	Серебринці Вн
- Гнилої Липи	
- - бн	Кимир Лв
- Золотої Липи	
- - бн	Сновичі Лв
- - бн	Носів Тр
- Горожанки	
- - бн	Сеньків Тр
- Збручу	
- - бн	Чабарівка Тр
- - бн	Чагарівка Хм
5. ПІВДЕННОГО БУГУ	
- Собу	
- - Сорока	Нараївка Вн
- Рову	
- - бн	Сербинівці Вн
- Ікви	
- - бн	Семеренки Кг
- - бн верх	Чернява Хм
- Синиця	Синька Кг
- бн	Черепова Хм
- Згар	Вовковинці Хм
- Вовчок	Чуків Вн
- Савранки	
- - Бритавка	Бритавка Вн
- бн	Бритівка Од
- Десни	
- - бн	Лопатин Вн
- Інгулу	
- - Кандаурові Води	Плішки Кг
6. ДНІПРА	
- Прип'ять	(Положеве Вл)
- - Стохід	Семеринське Вл
- - Стир	Орані Вл
- - Случ	Чухелі Хм
- - Горинь	Кинахівці Тр
- - Уша	Бобрицька Болярка Жт
- Тетерів	Носівка Жт
- - Жерев	(Жміївка Кв)
- - Здвиж	Биків Жт
- - Гуйва	Козятин Вн
- - Гнилоп'ять	Туча Вн
- - Кодра	Ніжиловичі Кв
- Ірпеня	
- - Жарка	Дивин Жт
- Бобриці	
- - бн	Черняхів Кв
- Стугни	
- - Барахтянка	Барахти Кв.
- Рось	Черемошне Вн
- - Роставиця	Козятин Вн
- - Білуга	Немиринці Вн
- - Тарган	Кривець Чк
- Тясмин	Бовтишка Кг
- Базавлук	Кудашівка Дп
- - ббн	Болтишка Дп
- Інгульця	
- - бн	Чутівка Кг
- Пакулька	Пльохів Чг
- Десни	
- - Свеса	Баранівка См
- - Снов	Брахлов Брянс.
- - Убідь	Орлівка Чг
- - Мена	Щокіть Чг
- - Замглай	Чуднівка Чг
- Остра	
- - Носовочка	Носівка Чг
- Удаю	
- - Варва	Боханів Чг
- Супій	Черевки Кв
- Трубіж	Коношівка Чг
- Золотоношка	Черняхівка Кв
- Сули	
- - бн	Грамине См
- - бн	Волошнівка См
- - Іква	Рожнівка Чг
- Псла	
- - Грунь	Бойки См
- - Ташань	Черемухівка См
- - бн	Куданівка См
- Кобелячка	
- - ббн	Черемушки Пл
- Ворскли	
- - Середня Говтва	Бухалівка Пл
- - Грайворонка	Лютівка Пл
7. ДОНУ	
- Сіверського Дінця	
- - Тетліга	Тетліга Хк
- - Бритай	Морокине Хк
- - Волоська Балаклійка	Волоська Балаклія Хк

наведених назв (виділені курсивом) самі є гідронімами кельтського походження.

Для зручності дальшого опрацювання етимологій 93 ойконіми і 4 ороніми табл. 1 були об'єднані за спільними основами і розподілені (без залишку) між 5 тематичними групами. При цьому стає помітним, що:

1) 35 назв селищ на витоках, тобто третина списку — це **етнофорні** назви (їх основи несуть вказівку на певний етнонім):

— Кимир, (пор. хр. Чимирна), Семирівка, Семиринське, Семиренки, Чабарівка, Чагарівка, Чмикос, Черемошне, Черемошня, Черевки, Черемухівка, Черемушки, Черепова — 14;

— Куданівка, Кудашівка, Кудіївці, Чутівка, Чуднівка, Чуків, Чуква, Чухелі — 8;

— Волошнівка, Волосянка 2, Волоська Балаклія — 4;

— Немиринці 2, Немичинці — 3;

— (Вовче, Вовчківці, Вовковинці) — 3;

— Бритавка, Бритівка — 2;

— Бойки — 1;

2) 18 назв селищ на витоках — **ойкофорні** назви (їхні основи вказують на певні реалії господарчої діяльності):

— Теребежі 2, Серебринці, Сербинівці, Сербичани, Серби — 6;

— Синька, Сеньків, Сновичі, Сновид — 4;

— Пльохів, Плішки — 2;

— Глушківці, Биків, Коршів, Брахлов, Кривець, Банилів-Підгірний — 6;

3) 17 назв селищ на витоках — **топофорні** назви (їхні основи дають ландшафтно-топографічну характеристику об'єкта):

— Лопухів, Лопушанка, Лопатів, Лопатин — 4;

— Гіркани, (пор. хр. Ґорґани), (г. Кінець Ґорґану) — 3;

— Носівка 2, Носів — 3;

— Рожнівка, Рожнятівка — 2;

— Барахти, Баранівка — 2;

— Боханів, Грамине, Лютівка — 3;

4) 17 назв селищ на витоках — **політофорні** назви (їхні основи вказують на певні прояви тодішньої влади):

— Чернява, Черняхів, Черняхівка — 3;

— (Положеве, Щокіть, Жміївка) — 3;

— Бовтишка, Болтишка, Бухалівка — 3;

— Орані, Орлівка — 2;

— Козятин — 2;

— Морокине, Нараївка, Мальчівці, Бобрицька Болярка — 4;

5) 10 назв селищ на витоках — **теофорні** назви (їхні основи несуть вказівку на певне ім'я кельтського божества):

— Тетліга, Туча, Тучне — 3;

— Кинахівці, Коношівка — 2;

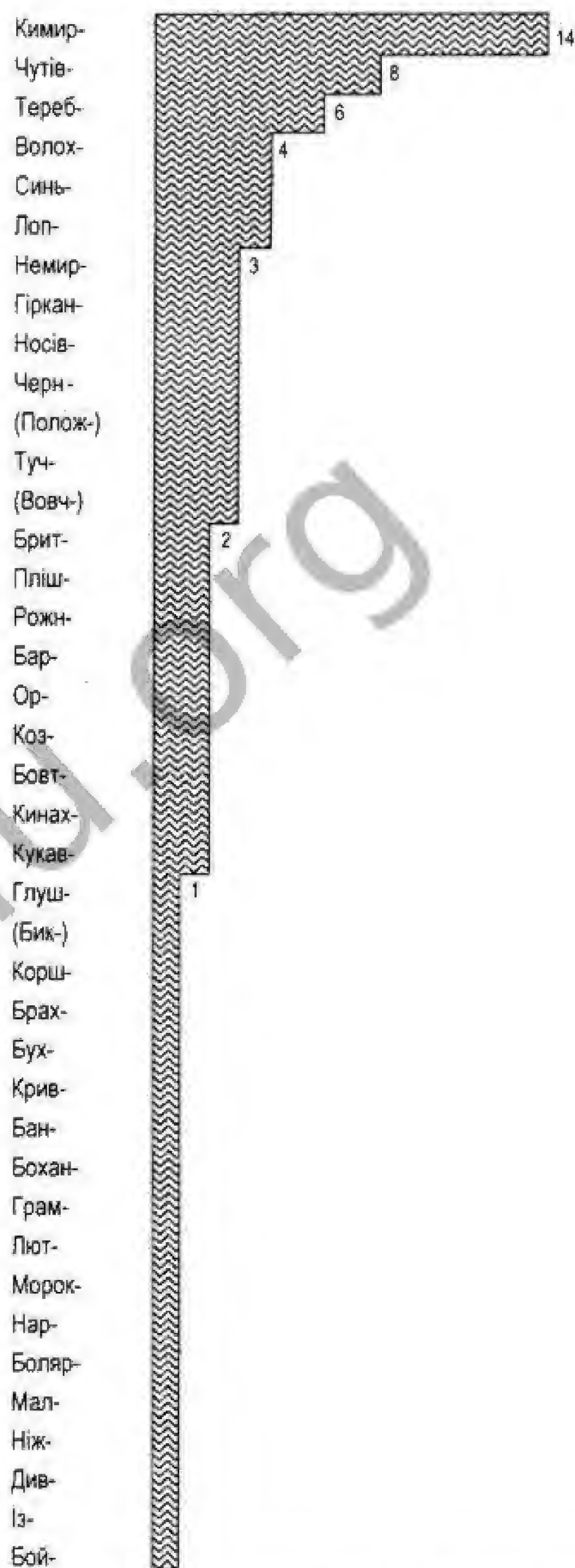
— Кукавка, (пор. г. Кукуль) — 2;

— Ніжиловичі, Дивин, Ізки — 3.

Безсумнівно кельтський характер переважної більшості засвідчених тут назв дає підстави і для окремих на перший погляд формально вразливих об'єднань, — проте, вони ілюструють не довільність дослідника, а діапазон народної етимології (подробиці та обґрунтування нижче, в етимологічній частині). Серед 97 назв *різних* основ виявилося тільки 37, причому по одному разу зустрілися лише 18; решта повторюється, часом із значними відхиленнями, зумовленими завжди наявною тенденцією осмислити чужомовну назву в українському середовищі; найбільше — 14 назв — засвідчено для основи *Кимир-/Чимир-*. Далі йдуть 8 назв від основи *Куд-/Чуд-* і 6 назв від основи *Т(е)реб-/Сер(е)б-*.

З унаочнення кількісного розподілу назв за основами (див. табл. 2) випливає, що вже навіть ця невелика пробна підмножина топонімів демонструє у своїй тематичній структурі явні ознаки закономірностей розподілу Есту-Зіпфа[23], — отже, природа виділеної

Табл. 2. Кількісний розподіл назв селищ на витоках 97 річок України за лексичними основами

підмножини — не стохастична і не гетерогенна, а органічна, історично зумовлена: це очевидний наслідок одного етапу історичного процесу, що добре корелює, з одномовним — бо кельтським — її характером.

2. Переконавшись в органічності віднайденого пласту ойконімів на витоках річок,

можна було приступити до розширення пробного списку шляхом нового пошуку за картою і включення до нього назв селищ на витоках дрібніших річок. Методом суцільного обстеження річкової системи Лісостепу України кількість ойконімів з потрібною характеристикою було доведено до 230 (див. табл. 3). При цьому кількість нових основ виросла лише на 17 одиниць, — тобто, понад 110 назв виявили свою приналежність до вже відомих раніше 37 основ (!). Серед цих 17 нових основ майже половина (8) топофорних: *Корсун-*, *Чорториг-*, *Єсмань-*, *Радоробель-*, *Кунч-*, *Ял-*, *Конюш-*, *Артюх-*; 5 ойкофорних: *Кальн-*, *Лідих-*, *Лелюх-*, *Кивач-*, *Буд-*; 2 теофорні: *Таран-*, *Білас-*; 2політофорні: *Чорн-*, *Диканьк-*; нових етнофорних основ немає. Коли став очевидним масовий характер цих назв, їх дальший пошук було призупинено лише через його трудомісткість. Частина назв табл. 3 представлена на карті 1, мета якої — унаявнити цю масовість і повсюдність кельтських назв поселень на витоках річок, їхнє розміщення практично по всій лісостеповій області України.

Кількісні результати другого етапу дослідження відображені у табл. 4 і 5. Табл. 4 унаочнює кількісний розподіл 230 назв поселень на витоках річок між 54 кельтськими лексич-

Табл.3. Назви 230 селищ біля витоків річок України

СЕЛИЩЕ	БІЛЯ ВИТОКУ ЯКОЇ РІЧКИ
1. ЕТНОФОРНІ НАЗВИ	
1.1 Нири Вл	бн, л бн, л Стоходу (верх)
Понирі Бєлг	бн, л Ворскли
Нурове Хк	б. Суха Віднога та яр Сиракузи, л *Волоської Балаклійки*
Понуровка Брян.	Ревна п Снову п Десни
Понорница Чг	Богачка л Убеді п Десни
Naroi Pl	Tanew, p Sanu
Нараїв Тр	*Нараївка* л. Дністра
Нараївка Вн	СОРОКА л Собу л Пд. Бугу
Нараївка Жт	бн п. Уборті верх
Неровнине См	бн, л бн, л Реті п Десни
Немирів Лв	бн п Бронки п Завадівки п Дігтярки л Гнилої Липи п Дністра
Немиринці Вн	Білуга п Росі...
Немиринці Хм	Сквила п Смотрича л Дністра
Немиринці Хм	СМОТРИЧ п Дністра
Niemirówek Pl	Wieprz p Wisły
Niemirków Pl	*Siniocha* l Huczwy l Bugu
1.2. Кимир Лв	бн п Гнилої Липи л Дністра
Гмирянка Чг	бн п Сможа л Удаю п Сули л Дніпра
Ст. Хмерин Жт	бн п Гаті п Случі п Прип'яті п Дніпра
Чемір Чг	*Чемірка* п Остра п Десни л Дніпра
(хр. Чимирна Чв)	СІРЕТ, л Дунаю
Семирівка Лв	Ретичин п Сяну п Вісли
Семеринське Вл	СТОХІД п Прип'яті...
Семеренки Кг	бн п ІКВИ л Пд. Бугу
Чабарівка Тр	бн п Збручу п Дністра
Чагарівка Хм	бн л Збручу п Дністра
Чмирівка Чк	бн, л бн п Тясмину п Дніпра
Шмирки Хм	бн п Случі (верх)...
Чмихалове Пл	бн п Гнилої Оржиці п Сули
Чмикос Вл	НЕРЕТВА п Зах. Бугу
Черемхів ІФ	ОТИНЯ п Ворони п Бистриці Надвірнянської п Дністра
Черемухівка См	ТАШАНЬ л Псла п Дніпра
Черемушки См	бн п Пожні п Ворсклиці п Ворскли л Дніпра
Черемушки Пл	ббн, п Кобелячка л Дніпра
Черемушка Хк	*Черемушна* л Мжі л Сів. Дінця
Черемошня Лв	ЗАХІДНИЙ БУГ
Черемоше Вн	РОСЬ п Дніпра
Черемоше Вл	*Черемошна* п Стобихівки л Стоходу п Прип'яті..
Черевки Кв	СУПІЙ п Дніпра
Черевахa Вл	*Черевaха* п Стоходу п Прип'яті...
Черепова Хм	бн п Пд. Бугу
Черепівка См	бн п Терна л Сули.
1.3.Волфине См	*Волфа* п Сейму л Десни
г. Волхвений Чв	Фундоя п Мал. Сірету п Сірету п Дунаю
Волошкове Пл	бн п Грунь л Ташань п Псла
Волошнівка См	бн п Сули л Дніпра
Волосянка Лв	*Волосянка* п Ясениці п Дністра (верх)
Волосянка Зк	Уж п Тиси
Волосянка Лв	бн л Славської п Опиру п Стрия п Дністра
Волоська Балаклія Хк	*Волоська Балаклійка* п Сів. Дінця
Улашівка Кв	бн л Тарасці п Росі...
Лахнівщина См	бн п Хоролу (верх) п Псла п Дніпра
Łaszczów Pl	Huczwa l Bugu
Вовче Лв	ДНІСТЕР
Вовковинці Хм	ЗГАР п Пд. Бугу
Вовчківці Тр	СТРИПА п Дністра
Вовківське Пл	бн л Бодакви п Сули л Дніпра
1.4.Тетліга Хк	*Тетліга* п Сів. Дінця
Тележинці Хм	бн п Горині
Кудинів Ліс Кг	Руда п Гірського Тікича
Куданівка См	бн л Псла п Дніпра
Кудашівка Дп	БАЗАВЛУК п Дніпра
Кудіївці Вн	МУРАФА п Дністра
Чудніцвці Пл	бн п бн п Сули...
Чудівка Чг	ЗАМГЛАЙ п Десни...
Чутівка Кг	бн п ІНГУЛЬЦЯ (верх) п Дніпра
Чунишине Дц	бн п бн п Солоної п Вовчої п Самари л Дніпра
Чуква Лв	бн л Дністра (верх)
Чуків Вн	Вовчок л Пд. Бугу
Чухелі Хм	СЛУЧ п Прип'яті...
хр. Чохелька Чв	Чимирна л Сучави...
хр. Чохелька Чв	Черепанка л Бискова п. Біл. Черемошу п Пруту
Чижі Пл	бн п Артополоту л Сули п Дніпра
Чижеве См	бн л Лозової п Груні п Псла л Дніпра
Чижівка Хм	бн п Горині п Прип'яті
1.5. Бригавка Вн	*Бригавка* п Савранки п Пд. Бугу
Бритівка Од	бн п Дністерського лиману
Бойки См	ГРУНЬ п Псла
Бойкове См	бн л Хоролу п Псла
II. СОЦІОФОРНІ НАЗВИ	
2.1. Теребежі Лв	Солотвинка п Зах.Бугу
Теребежі Лв	СІРЕТ л Дністра
Требухів Кв	бн п Красилівки п Трубежу
Теребище Чг	*Передівка* п Турії п Турчанки л Снову п Десни
Теребрено Бєлг.	бн л Санка п Ворсклиці п Ворскли л Дніпра
Серебряне Кг	ббн л бн л Інгульця п Дніпра
Серебряниця Вл	*Серебряниця* п Турії л Прип'яті п Дніпра
Серебринці Вн	бн п *Серебрії* л Дністра
Серебрія Вн	бн л бн п Удича л Пд. Бугу
Срібне Дц	ббн л б. *Оріховатої* (верх) л Вовчої л Самари л Дніпра
Срібне Рв	бн л Ситеньки п Стира...
Сріброщина См	бн п бн л Реті л Десни
Серби Жт	Гать п Случі п Прип'яті
Серби Од	Білуга л Дністра
Н., Ст. Серби Жт	Бересток п Уборті (верх)
Осерби Вл	Плиска л Вижівки п Прип'яті
Сербанівка Вн	бн л Фоси л *Синоводи* п Пд. Бугу
Сербинів Хм	бн л Бовенця л Збручу..
Сербинівці Вн	бн л Рову п Пд. Бугу
Сербичани Чв	бн л Пруту
Сиберож Чг	бн л Білоуса л Десни
Будище Чг	СМЯЧ п Снову п Десни...
Банилів-Підгірний Чв	Мал. Сірет п Сірету п Дунаю
Банилів-Підгірний Чв	*Гальча* п Мал. Сірету п Сірету п Дунаю
Плішки Кг	Кандаурові Води л Інгулу
Пільохів Чг	Пакулька л Дніпра
Попюхи і Плетеничі Лв	бн л Тури л Дністра
Лідихів Тр	Слонівка п Стиру п Прип'яті
Лидихівка Хм	Уліяни п Полкви п Горині...
Лелюхівка Хк	ббн л бн л Сів. Дінця
Глухове Пл	бн л Мал. Говтви п Ворскли
Глушківці Хм	Ушка п Ушиці п Дністра
Бикiв Жт	ЗДВИЖ п Тетерева
Коршів ІФ	ЧЕРНЯВА п Пруту
Кальне Лв	бн л Плави л Головчанки п Опиру п Стрия п Дністра
Кальницьке Пл	ббн п Кобелячки п Ворскли
Кривець Кв	*Тарган* л Росі
Кивачівка Вн	Кіблич л Кубличу п Пд. Бугу
Булахи Пл	бн п Кобелячка л Дніпра
Болгівка Хк	ббн п бн п Осколу л Сів. Дінця
Болтишка Дп	ббн л Базавлука п Дніпра
Бовтишка Кг	ТЯСМИН п Дніпра
Бухалівка Пл	Серед. Говтва п Ворскли
Бухалівщина Жт	бн п Крив'янки п Ірпеня п Дніпра

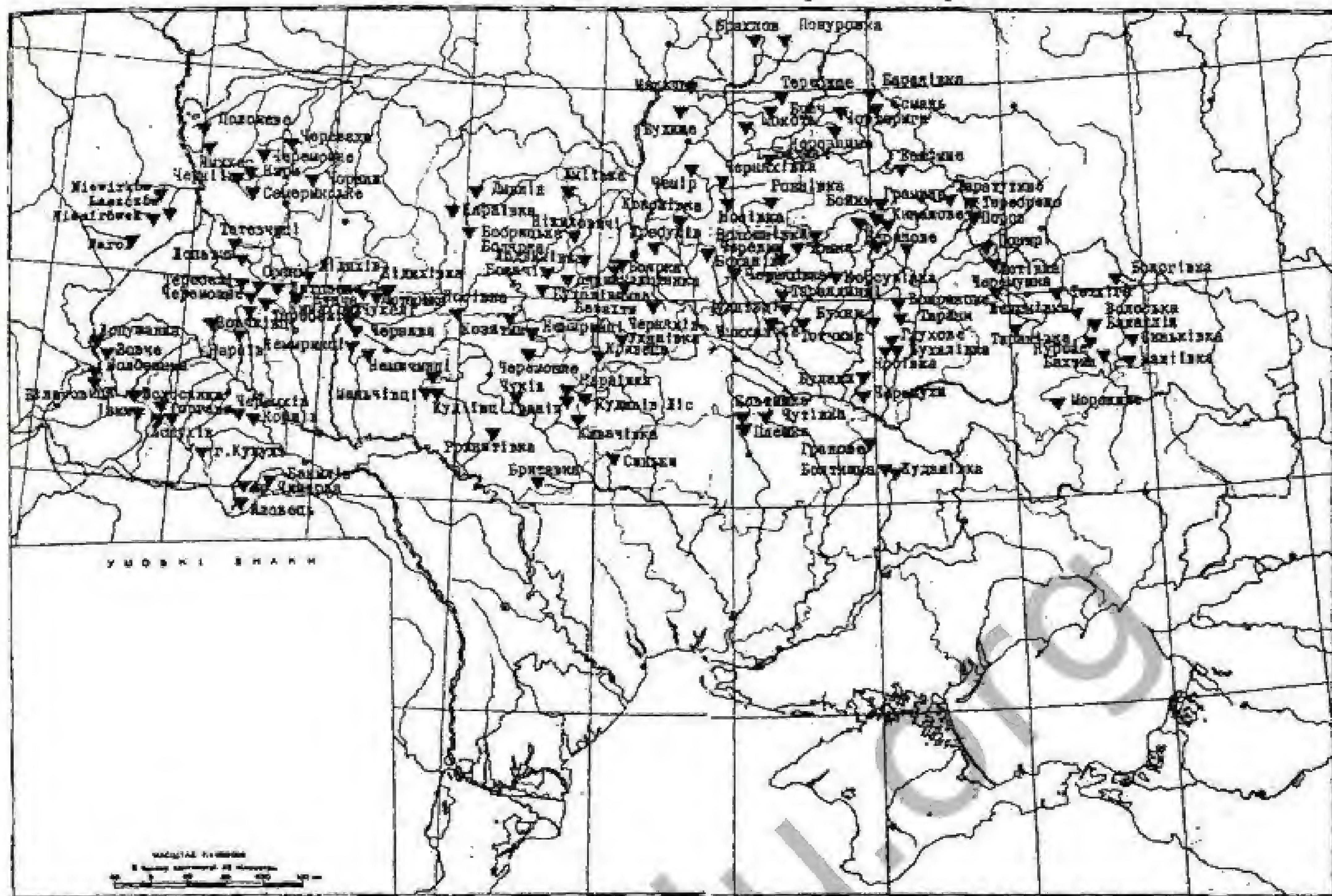
ними основами. Одержані дані досконало відповідають закономірності Бредфорда[24], що знову свідчить про об'єктивну, дійсну (а не надуману, штучну) внутрішню структурну організованість цього масиву топонімів. Справді, 18 найчастотніших основ (це третина загального їх числа) мають по декілька варіантів основи, і сумарна кількість утворених від них назв (158) виносить до 70% цілого масиву топонімів. Друга третина основ (18) не мають варіантів, але представлені кожна в 5—2 назвах, разом — 55 назв (це ще 22% назв масиву). Насамкінець, 18 основ останньої за частотністю третини вжиті по разу, разом — 18 назв, або останні 8% масиву. Різна кількість варіантів основи проливає світло на відносну хронологію побутування цих назв у середовищі наддніпрянських слов'ян: найдовшу історію має, очевидно, основа *Кимир-*, дещо меншу — *Чуд-* і *Нур-*, лише після них іде *Волох-*. У табл. 5 подано кількісний розподіл 230 топонімів за основами кожної з 5 тематичних груп.

3. Нарешті, на третьому етапі дослідження було простежено поширеність усіх 54 основ з назв селищ на витоках річок у цілому масиві ойконімів України, утворених від кельтських лексичних основ. З загальної кіль-

Табл. 3. Продовження

Черняки Пл	бн л бн п Псла
Чернява Хм	бн л ПД. БУГУ (верх)
Черняхів Кв	бн п Бобриці п Дніпра
Чорнахів Жт	Очеретянка п Тростяниці п Ірші л Тетерева...
Черняхівка Кв	ЗОЛОТОНОШКА л Дніпра
Черняхівка Чн	бн п Остра п Десни
Синявка Чн	Дедігва п Мени л Десни
Синьки Кг	*СИНИЦЯ* л Пд. Бугу
Синьківка Хк	6бн п Осколу л Сів. Дінця
Синиха Хк	бн п Осколу д Сів. Дінця
Сновичі Лв	бн п Золотої Липи (верх) л Дністра
Сеньків Тр	бн п Горожанки п Дністра
Сновид Тр	бн л Дністра
Сенек Хк	6бн п *Синихи* п Осколу л Сів. Дінця
2.2. (Положеве) Вл	ПРИП'ЯТЬ п Дніпра
(Пороз) Бслг.	Порозок п Пожні п Ворсклиці л Ворскли л Дніпра
(Жміївка) Кв	Жерев 2 л Тетерева...
(Щокіть)Чг	*МЕНА* п Десни
Козятин Вн	ГУЙВА п Тетерева...
Козятин Вн	РОСТАВИЦЯ л Росі
Орані Вл	СТИР п Прип'яті
Орлівка Чг	УБІДЬ п Десни
Чорниж Вл	*Гран* л *Кормина* п Стиру...
Чорнотичі Чг	бн п Убеді п Десни
Чорніїв Вл	бн л бн п Стоходу (верх)
Морокине Хк	*Бригай* п Сів. Дінця
Брахлов Брянс.	*СНОВ* п Десни
2.3. Тонка Чк	бн п Сухої Ложиці п Сули л Дніпра
Тотчене Пл	бн п Багачки л Сули.
Тотевичі Лв	Небіжка п Судилівки п Стира п Прип'яті
Тучне См	бн п Боромлі л Ворскли
Тучне См	Вир л Сейму п Десни
Тучі См	6бн л Ровків л Псла
Тучне Лв	бн п Саїржа л Дністра
Тучапи Лв	Гличець п Вишні п Сяну
Туча Вн	ГНИЛОП'ЯТЬ п Тетерева
Тарани Пл	6бн п Серед. Говтви п Ворскли
Таранівка Хк	*Таранівка* п Мжі п Сів. Дінця
Тарандинці Пл	бн п *Удаю* п Сули
Тарашани Чв	бн л Мал. Котовця л Сірету л Дунаю
Таратутине См	бн п Сироватки (верх) л Псла л Дніпра
Кинахівці Тр	ГОРИНЬ п Прип'яті
Кинашове См	Вільшанка п Сули (верх)
Коношівка Чг	*ТРУБІЖ* л Дніпра
Кукавка Вн	бн п *Серебрії* л Дністра
(г. Кукуль Чв)	ПРУТ л Дунаю
Дивлин Жт	Жерів 1 л *Уші* п Прип'яті...
Дивин Жт	Жарка п Ірпеня л Дніпра
Ніжиловичі Кв	КОДРА п Тетерева
Ізки Зк	РІКА п Тиси
Іськів Яр Хк	6бн п *Таранівки* п Мжі п Сів. Дінця
Біласовиця Зк	ЛАТОРИЦЯ л Ужа п Тиси
2.4. Малківка Чг	Линовиця п Удаю п Сули
Малківка Пл	6бн п бн п Хоролу п Псла
Мальча Чг	Верчі п Тетевої л Снову п Десни п Дніпра
Мальчівці Вн	МУРАФА л Дністра
Маліївка Хк	бн л Осколу л Сів. Дінця
Малижин Хк	бн п Мерли л Ворскли...
Мальовниче Вн	бн л бн л Мурафи л Дністра
Малютянка Кв	бн п Бобриці п Ірпеня
Бобрицька Болярка Жт	УША п Прип'яті
Болячів Жт	Водотий л Здвижу п Тетерева
Боярка Кв	*Боярський струмок*, п Бобриці п Ірпеня
Диканька Пл	*Кудрина* п Середньої Говтви п Псла л Дніпра
III. ТОПОФОРНІ НАЗВИ	
3.1. Гранів Вн	бн л Собу л Пд. Бугу
Гранове Дп	бн л Саксагані (верх) л Інгульця п Дніпра
Грамине См	бн л СУЛИ (верх) п Дніпра
Лютівка Хк	Грайворонка л Ворскли...
Лютарка Хм	бн л Горині
Лютарівка Хм	бн п Полкви л Случі п Прип'яті
Лютіж Чг	*Лютіж* п Смячу п *Снову* п Десни
Людвинівка Кв	Фоса п Здвижу п Тетерева
Людвище Тр	бн л Вілії л Горині...
Литовище Лв	ІКВА п Стиру...
Рожнівка Чг	ІКВА п Сули п Дніпра
Рожнятівка Вн	Бушанка п Мурафи л Дністра
Чорторижи См	бн п Єсмань 2 л Десни...
Єсмань См	ЄСМАНЬ 1 п Клевені п Сейму п Десни...
Радоробель Жт (=Хмелівка)	Радоробель л Уборті п Прип'яті п Дніпра
Кунча Хм	бн л ПОЛКВИ (верх) п Горині...
Боханів Чг	ВАРВА л Удаю
Бухуни Пл	бн п бн л Псла...
Бахтин Хк	*Бахтин* п Осколу п Сів. Дінця
Бахмач Чг	Борзенка п Борзни л Дочі л Десни...
Яловець Ниж. Чв	БІЛИЙ ЧЕРЕМОШ п Черемошу л Пруту
3.2. Лопухів Зк	ТЕРЕСВА п Тиси
Лопушанка Лв	бн л Лехнева л Дністра
Лопатів Чв	6бн л бн п Дністра
Лопатин Вн	бн п Десни л Пд. Бугу
Лопатин Лв	бн л Острівки л Стира...
Бар Лв	бн п бн л Ракува л Вишні п Сяну
Барчани Хк	бн п Мерефи (верх) п Мжі п Сів. Дінця
Баранове См	бн л ХОРОЛУ (верх) п Псла
Баранівка См	СВЕСА л Десни л Дніпра
Барахти Кв	*Барахтянка* п Стугни п Дніпра
Носів Тр	бн п Золотої Липи л Дністра
Носівка Чг	*Носівка* п Остра л Дніпра
Носівка Жт	ТЕТЕРІВ п Дніпра
Носівка Пл	6бн п Мал. Говтви п Ворскли
Носенки Пл	6бн л бн п Хоролу п Псла
(хр. Ґорґани ІФ)	СВІЧА п Дністра
(г. Кінець Ґорґану ІФ)	ЛІМНИЦЯ п Дністра
Ґіркани Лв	бн п Рати л Зах. Бугу
Ґерґели Пл	бн п Полузір'я п Ворскли
Корсунове Хк	бн п Орчика п *Орелі*
Корсунівка Хк	6бн л Гонтова Яру п Мжі п Сів. Дінця
Корсунівка Пл	бн п Бодакви л Сули
Коноцеве Пл	бн п Хоролу п Псла
Артюхівка См	бн л Локні п Ромна п Сули л Дніпра

Карта 1. Селища на витоках річок України

кості у 32 тис. назв населених пунктів України[25] за нашими обчисленнями кельтську етимологію можуть мати до 1800 назв або близько 6% всіх ойконімів. З них 1394 або 77% утворені від виділених вище 54 основ, і це вказує на те, що в цих основах фактично зосереджено продуктивне ядро цілої місцевої кельтської топонімічної ситеми (див. табл. 6).

Таким чином, табл. 6 містить кількісні характеристики проекції 54 основ 230 назв селищ на витоках річок України, виділених на другому етапі дослідження, на максимально велику в масштабах України множину споріднених топонімів, — не виключено, що хронологічно вторинних щодо тих 230. Цілком можливо, що це певна частина сіл з цього вторинного масиву також розташована у верхів'ях річок, і з часом їхні назви розширять "список 230". Проте вже й на цьому етапі в пошуках релевантних кореляцій був сенс зіставити обидва списки, що й унаочнено у табл. 7.

230 назв поселень на витоках становлять заледве 16,5% від усього масиву з 1394 однокореневих ойконімів України. Однак виявляється, що частка окремих топонімічних основ серед ойконімів на витоках значно вища від середніх 16,5%. Так, з кореляційного зіставлення двох гістограм табл. 7 стає помітним, що на витоках річок знаходяться **78% всіх відомих в Україні сіл з основою *Т(е)реб-*** (кімр. tref "місто, поселення") (!). Крім того, на витоках зосереджено 50% назв з основами *Гран-*, *Кинах-*; 40 % назв з основою *Брит-*, *Бохн-*; 37% — *Кимир-/Чимир-*; 32% — *Туч-*; 29% — *Нур-*, *Нос-*; 27% — *Чуд-*, *Болох-*; 22% — *Лют-*; 19% — *Пліх-*; 17% — *Волох-*.

З огляду на прадавню традицію скотарів-кельтів цінувати джерела питної води як дар богів (і, звичайно, якісь їхні уявлення про санітарію) природно припустити, що поселення на витоках відповідають найдавнішому періоду появи кельтських груп на незнайомих для них землях у Подніпров'ї, а більше поширення назв, аналогічних до перших — пізнішому періоду. Виглядає вмотивованим надання кельтами частині цих найперших їхніх поселень на витоках назв від основи *Т(е)реб-* для позначення освоєного і окультуреного місця. Також не дивує і супутня суто людська риса — бажання зруйнувати, знищити таке впорядковане і окультурене місце: пор. назви з

Табл. 7. Кореляційне зіставлення кількісного розподілу топонімів за основами: в цілому по Україні (суцільна лінія) та серед назв селищ на витоках річок (гістограма із заповненням)

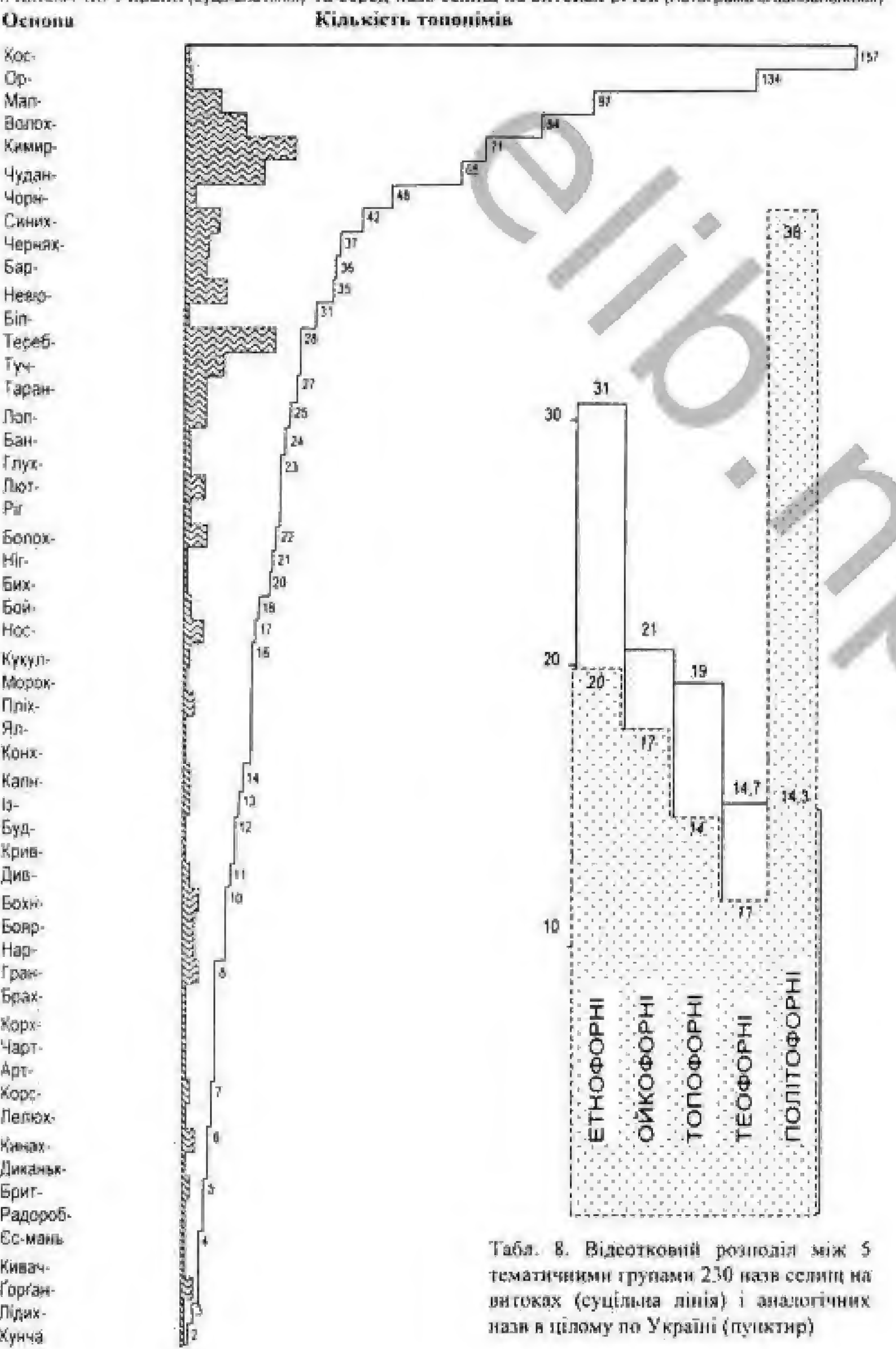

Табл. 8. Відсотковий розподіл між 5 тематичними групами 230 назв селищ на витоках (суцільна лінія) і аналогічних назв в цілому по Україні (пунктир)

Табл. 4. Кількісний розподіл назв селищ на витоках річок за основами

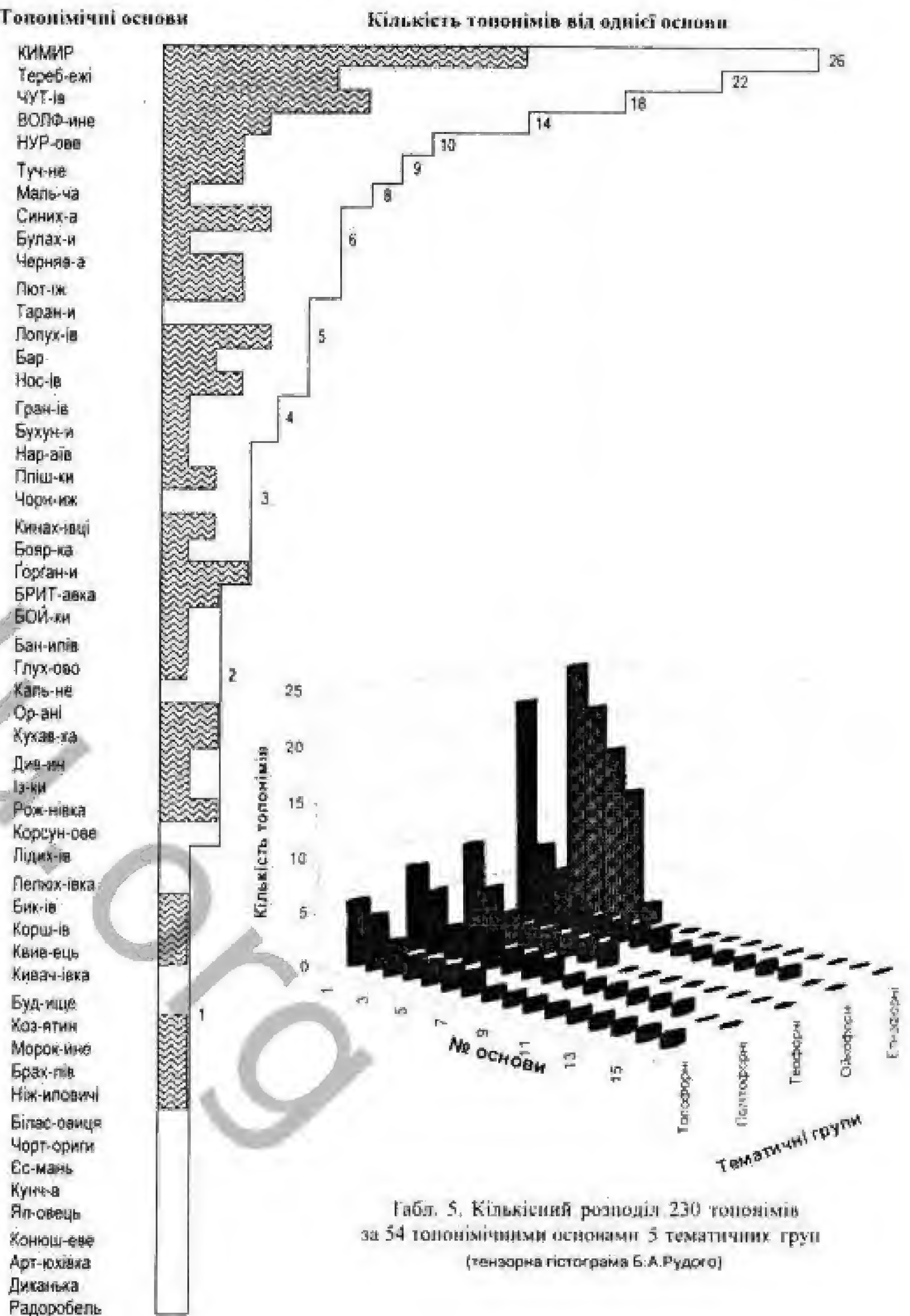

Табл. 5. Кількісний розподіл 230 топонімів за 54 топонімічними основами 5 тематичних груп (тензорна гістограма Б.А.Рудого)

Табл. 6. Поширеність в Україні топонімічних основ, відповідних назвам селищ біля витоків річок (за областями)

Основа	Вл	Лв	ІФ	Зк	Чв	Тр	Хм	Рв	Жт	Вн	Кв	Чк	Кг	Чг	См	Пл	Хк	Лг	Дц	Дп	Зп	Хс	Мк	Од	Сума
Арт-		2						1	1						3		1								*8*
Бан-		3	1		2	1			1	3			3		2	1		1	1		1		2	2	*24*
Бар-		4		2		2	1	3	4	3	2			2	2	3	3	4						1	*36*
Біл-	2	3	1	1		4	1	5	1	2				4	2	4	1								*31*
Бой-	2	4	2		3	1		1			1	1			1	1			1						*18*
Болох-		1	5			1	1	2	2				2	1		3	2	1		1					*22*
Бохн-						1				4				3		1	1								*10*
Бояр-		1							7		1	1			1										*11*
Брах-	1	1					2			1				1			2								*8*
Брит-										1						1	1							2	*5*
Буд-	1	1			1	1		1				1	1	5											*12*
Бух-	2	4	1						1	2	3		1	1	1	2	1						1		*20*
Волох-	7	18	4	2	4	5	9	6	6	1		1		5	6	3	4	1		1			1		*84*
Глух-	1	5	1				3		3	2		1		1	2	3	1								*23*
Ґорган		1	(2)													1									*4*
Гран-	1	1						2		1							2			1					*8*
Див-				1				1	5	1	1			2											*11*
Дикань-														2	1	1				1	1				*6*
Єс-мань								1				1			2										*4*
Із-	1	1	1	2		2					1		1			3	1								*13*
Кали-		2	2	3		2	2			1					1	1									*14*
Кивач-	1				1?											2?									*4*
Кимир	10	11	2	2		2	3	4	9	7	2	2	1	1	4	3	4	2		1			1		*71*
Кинах-			1			1				1				2	1										*6*
Конх-	2	5	1		1	1				3	1			1		1									*16*
Корс-	1	1										1				1	2	1							*7*
Корх-	3	1				2		1								1									*8*
Кос-	11	8	6	4	3	10	7	7	13	11	14	6	6	11	8	6	5	8		2	3	1		7	*157*
Крив-	1	3					3	1	1		1			1		1									*12*
Кукул-	1		3						1	4			2	1		3	1								*16*
Кунча-							1				1														*2*
Лелюх-		1									2					1	3								*7*
Лідих-						1	1	1																	*3*
Лоп-		7	2	3	2	2	1	1	1	3	1			2											*25*
Лют-	3	3	1	1		1	2	2		1	2			2	2	2	1								*23*
Мал -	1	9	1		3	3	9	8	7	5	1	3	2	5	4	8	6	3	3	6	3	1	2	3	*96*
Морок-							1	1	1		1	1	1	5	2		2		1						*16*
Нар-			1	1		1	1	1	3	1					1										*10*
Ніг-	3	3	2	1		3	1	1	1	1	1			2	1		1								*21*
Нос-	2					2		2	1	3		1		2		3				1					*17*
Нур-	1	1		1	1	2	8	2	2	4	2	3		3			2	1						2	*35*
Ор-	5	8	1	1	2	5	6	4	3	5	10	6	4	5	5	10	12	6	9	6	6		1	4	*124*
Пліх-	1	3				1	1	2	2	1			1	3		1									*16*
Радороб-								1	3						1										*5*
Ріг	1		2			2		1	5	1		2		1	2		4		2						*23*
Синих-	3	2	1	3	2	3	4	1	2	1		3	3	4	2	2	5						1		*42*
Таран-		2			1	1	1	1		3	1	1		1	1	2	3	1	2	4		1	1		*27*
Тереб-	3	2		1		3	2	1		6	2		2	1	3	1		1							*28*
Черпях-	1	1					3	1	8	6	3	1	1	2	3	2	2	1		1				1	*37*
Чорн-	2	6	5	3	1	4	6	1		1	2	2	1	3	2	4	1	1				1	2		*48*
Чорт-	1		1		1	1			2	1					1										*8*
Чудан-		10	2	2	1	4	3	8	3	6		4	1	4	5	5	3	1	1	4			1		*68*
Ял-		1		1				2	3	6						1	1		1						*16*
Сума	*75*	*143*	*53*	*39*	*29*	*77*	*85*	*82*	*102*	*105*	*57*	*42*	*33*	*90*	*72*	*91*	*80*	*35*	*21*	*29*	*14*	*4*	*13*	*23*	*1394*
Інші	*42*	*57*	*22*	*13*	*8*	*19*	*26*	*34*	*34*	*32*	*17*	*13*	*3*	*24*	*16*	*10*	*14*	*1*	*9*	*6*	*–*	*4*	*5*	*3*	*412*
Разом	*117*	*200*	*75*	*52*	*37*	*96*	*111*	*116*	*136*	*137*	*74*	*55*	*36*	*114*	*88*	*101*	*94*	*36*	*30*	*35*	*14*	*8*	*18*	*26*	*1806*

основою *Болох-* (кімр. boloch "руйнувати"). Назви з основою *Пліх-* (пор. корнс. *plechy "плетений дім") вказують на звичайний тодішній спосіб будівництва — плетені будівлі, обмазані глиною (пізніша мазанка).

Серед етнофорних назв ойконіми з основами *Брит-* і *Кимир-* виглядають як носії *найдавнішої* самоназви мешканців відповідних селищ (з огляду на зосередженість 40 і 37% їх у верхів'ях річок). В порядку спадання кореляційного відсотку, очевидно, згодом набули поширення топоніми з основами *Нур-* та *Чуд-* і лише значно пізніше *Волох-*. Те, що концентрація ойконімів від основи *Волох-* серед назв селищ на витоках річок і в цілому по Україні — практично однакова, говорить про час, коли ці поселення найдавнішої "групи селищ на витоках" вже перестали сприйматися як щось особливе серед інших кельтських поселень, — і це також вказує на пізнє поширення назв від основи *Волох-*. Крім того, привертає увагу нейтральність, безоцінковість в цілому численних топонімів від основи *Волох-* — на відміну від яскраво негативно конотованих давніших етнофорних назв: *Чмирівка, Чмикос, Немиринці, Невірків,* особливо — *Чуква, Чудля, Чучмани, Чухелі,* а серед апелятивної лексики — ще *бевзі, чмирі, недовірки* тощо. Найдавніші ж етнофорні топоніми від основи *Брит-* — знову нейтральні. Як імовірне пояснення можна висловити обережне припущення про те, що найдавніші назви від основи *Брит-* відповідають початковому періоду мирного співіснування слов'ян з кельтами у переважно слов'янському середовищі. Тоді пізніші назви від трьох основ *Кимир-, Невір-* і особливо *Чудан-* з багатьма негативно оцінковими похідними говорять про часи, коли слов'яни дедалі більше "поневірялися" під кельтським "чимисуванням" (гнобленням). Повсюдне ж поширення хронологічно найпізнішої основи *Волох-* (зауважимо: вона сама — германська за походженням!) мало б відповідати готським часам, коли кельти з колишніх володарів своїх слуг-слов'ян перетворилися також на гноблених у державі Германаріха (IV ст.) і вже не викликали до себе ненависті у колишніх своїх скривджених. Ця остання назва, ставши масовою в найпізнішу епоху розселення кельтських або кельтизованих груп, пережила кельтів як етнос у слов'янських землях — і хоча значення її врешті-решт стерлося в етнічній пам'яті слов'ян, саме вона була знову ідентифікована з кельтами наукою XIX століття: втрачений зв'язок поновив П. Шафарик[26].

Спираючись на окреслену в такий спосіб відносну хронологію поширення цієї групи назв, тепер можна запропонувати і його найзагальнішу абсолютну хронологічну прив'язку. Вважається, що германська назва **Walhôz* "кельти-вольки" з'явилася під час археологічно засвідченої експансії останніх до областей тодішнього проживання германців у середині I тис. до н. е.[27], але не виключено, що у Подніпров'я могла бути принесена як не скірами, то бастарнами, а масового поширення набула імовірно-таки за часів готів. З іншого боку, *неврів* Геродот згадує як *давніх,* звичайних сусідів скіфів у зв'язку з війною Дарія: тоді, наприкінці VI ст. до н. е. неври мешкали в країні між Південним Бугом і Дніпром[28]. Нарешті, як відомо, основи *Брит-* і *Кимир-* —*споконвічні* і досі є самоназвами відповідних груп кельтів. Назви з цими основами відповідали б ще давнішому часу першої появи кельтів у Наддніпрянщині, а це дозволяє висловити робочу гіпотезу про приблизне датування появи перших поселень біля витоків річок України часом до VI ст. до н. е. Тобто, виходило б, що під час війни Дарія принаймні деякі з них мали вже існувати.

Щодо наявних у кореляційному списку двох теонімічних основ, то тут не виключена якась особлива причетність до витоків річок давніх місць культу кельтського духа кохання Гана Кинаха[29], що пояснювало б непропорційно велику кількість ойконімів від цієї основи саме у списку селищ на витоках. В основі *Туч-* представлено, імовірно, ім'я Тевтата (Neur-: Nur-= Teut-: Tut-), племінного божества галлів, якого пов'язували зі сприянням у ремеслах, подорожах і торгівлі[30], і це проливає певне світло на обставини тодішнього кельтського життя.

Решта основ ойконімів з одержаного кореляційного списку належить до групи топофорних, цілковито вписуючись до місцевих географічних реалій: серед найменувань селищ на витоках виглядає справді мотивованим вищий відсоток назв з основами *Гран-* (granos "болото"), *Лют-* (lut "твань"), *Бохн-* (bochna "водойма"), *Нос-* (кімр. noeth "відкрите місце").

Певну цінність має і негативна кореляція: справді, очевидно, що на витоках цілком випадково могла опинитися броварня, село покаране або те, що давало заручників; там рідко було "розлоге" село або проходила межа. Важче пояснити майже повну відсутність на витоках святинь Беленуса, Кукула або Ніга: разом з тим відомо, що іменами перших двох божеств часом називали гори, а ім'ям Ніга — озера.

Найзагальніше кількісне зіставлення тематичного складу назв селищ на витоках та цілого масиву таких назв по Україні (можна припустити, що хронологічно пізніших) вказує (див. табл. 8) на помітне або й різке збільшення з часом "силової" тематики назв, навіть якщо брати до уваги далеко не всі назви від основ *Кос-* і *Ор-*. Цікаво, що при цьому досконало зберігається стара пропорційність інших тематичних груп.

Кілька міркувань стосуються давньої локалізації кельтів у Наддніпрянщині у світлі ще однієї групи даних табл. 6. Згадка у Геродота про неврів у верхів'ях Південного Бугу й на прилеглих землях несподівано добре відповідає теперішнім даним про загальну кількість імовірно кельтських топонімів за областями України: Житомирська область — 136 назв, Вінницька — 137, Хмельницька — 111. Історична пов'язаність неврів з Галичиною і Волинню[31] добре співвідноситься з теперішньою численністю кельтських топонімів Львівської, Волинської, Тернопільської та Рівненської областей (відповідно 200, 117, 96, 116). Майже таку саму високу щільність кельтської топонімії на Лівобережжі (114 назв у Чернігівській області, 88 у Сумській, 101 у Полтавській, 94 у Харківській) також можна пов'язати як з археологічними аргументами поширенням милоградської культури[32], так і з історичними свідченнями про перебування на цих землях будинів, серед яких ("разом з якими") неври мусили оселитися, покинувши свою країну на Правобережжі під тиском загадкових "змій" з півночі[33]. Як видно з обчислень, у вказаних 11 областях досі зосереджено понад 72% усіх кельтських ойконімів України. Цей збережений усною традицією масовий топонімічний матеріал, в разі прийняття наведених аргументів, дає змогу ставити питання про значно глибший вік даного пласту топонімічної системи України, аніж досі прийнято було вважати.

Примітки

1. *Крушельницкая Л. И.* Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения Института археологии. № 105. — М., 1965. — С. 119–122.
2. *Мачинский А. Д.* Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки. — М., 1974. — С. 31–34; *Стрижак О.* Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Вип. 23 — Київ, 1989. — С. 266–277.
3. *Тищенко К.* Про кельтську спадщину деревлян. Оглядова лекція з коментарем до авторського курсу 1994 р. "Вступ до кельтології" (у друці).
4. Міжфакультетський Лінгвістичний навчальний музей Київського університету (з офіційного звіту) // *Тищенко К.* Метатеорія мовознавства. — К., 2000. — С. 342–350.
5. GPC = Geiriadur Prifysgol Cymru. A Dictionary of the Welsh Language: In 4 vols. — Caerdydd, 1967–2002; *Thomas B., Thomas P. W.* Cymraeg, Cymrag, Cymreg... Cyflwyno'r tafodieithoedd. — Caerdydd, 1989; *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. — М., 2003; Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках — К., 1981; *Мартынов В. В.* Язык в пространстве и времени. — М., 1983.
6. Celtic chiefdom, Celtic state. New Directions in Archaeology / Ed. *B. Arnold, D. B. Gibson.* — Cambridge, 1999; *Гюйонварх К., Леру Ф.* Кельтская цивилизация. — СПб, 2001; *Диллон М., Чедвик Н. К.* Кельтские королевства. — СПб, 2002; Кельтская мифология. Энциклопедия. — М., 2002.
7. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. *А. О. Білецького.* — К., 1993. — С. 184, 472; пор. *Кобычев В. П.* В поисках прародины славян. — М., 1973. — С. 28.
8. Див.: *Мачинский А. Д.* Вказ. праця. — С. 32; *Стрижак О.* Вказ. праця. — С. 267.
9. *Пенник Н., Джонс П.* История языческой Европы. — СПб, 2000. — С. 325.
10. *Мачинский А. Д.* Вказ. праця. — С. 38–39.
11. *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968. — С. 279–281.
12. *Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967.
13. *Kiszely I.* A foldnepei. I. Europa nepei. — Budapest, 1979. — L. 473, 608.
14. *Пенник Н., Джонс П.* Вказ. праця. — С. 198.
15. *Там само.* — С. 153–154.
16. *Там само.* — С. 202.
17. Мифы и верования кельтов / Сост. Квантум букс, Лондон. — М., Сингапур, 2003. — С. 55.
18. *Пенник Н., Джонс П.* Вказ. праця. — С. 152.
19. *Там само.* — С. 153.
20. *Широкова Н. С.* Культура кельтов и нордическая традиция античности. — СПб, 2000. — С. 243.
21. *Пенник Н., Джонс П.* Вказ. праця. — С. 164.
22. Детальніше див.: *Тищенко К. М.* Кельтські етимології. I, II, III // "Мовознавство", 2003. № 4, 5, 6; *Він же.* До етимології етноніма кіммерійців // "Східний світ", № 2'96. 1998; *Він же.* Топонімічні сліди кельтських сусідів скіфів // VII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей. — К., 2003.
23. Див., напр.: *Чурсин Н. Н.* Популярная информатика. — К., 1982. — С. 91–101.
24. *Там само.* — С. 93–97.
25. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. — К., 1973. — С. 6.
26. *Трубачев О. Н.* Этногенез ... — С. 45.
27. *Там само.*
28. Див.: Геродот. Вказ. праця — С. 479.
29. Кельтская мифология ... — С. 488.
30. *Там само.* — С. 604.
31. *Кобычев В. П.* Вказ. праця. — С. 31, 37.
32. Див.: *Мельниковская О. М.* Вказ. праця. — С. 175–176.
33. Геродот. Вказ. праця. — С. 204.

Продовження в наступному номері

ISSN 0130-6936 • НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ • 5-6/2003

З ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННИХ РЕГІОНІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Сергій **ШВИДКИЙ**

Заселення Слобожанщини було продовженням великого колонізаційного руху українського народу на схід, що відбувався в XVI–XVII ст. на території майже всієї України.

На думку Д. І. Багалія, "...велика сила народу прийшла в Слобідчину із Гетьманщини, з Лівобережжя, але більша частина їх належала до тих, що прийшла в Лівобережжя з Правобережжя"[1]. Подібної думки дотримується В. Юркевич, який підкреслює, що "...природніш було б шукати джерела колонізаційного руху навіть за найраніших часів у властиво українських землях – західній Волині і Поділлю, почасти в Галичині"[2]. Вже на початку XVII століття великі загони українських селян і козаків оселилися вздовж перших укріплених ліній поблизу Орла, Єльця та інших поселень[3]. Таким чином, населення Слобожанщини формувалося з різних соціальних та етнографічних груп українського народу, що мало в майбутньому великий вплив на формування як матеріальної, так і духовної культури краю.

Отже, український елемент переважав у всіх регіонах Слобожанщини, зокрема у її південних землях.

З поселень, заснованих у так званому "дикому полі" наприкінці XVI ст., першим на півдні Слобожанщини було місто Цареборисів, яке будували за наказом Бориса Годунова від 5 липня 1600 року[4]. Порядкувати в новому місті залишився воєвода Семен Алфер'єв з військовою залогою. Спочатку його загін складався в основному з "...російських служилих людей, так званих дітей боярських, дворян та ін. Серед них було чимало охочих з донських і запорізьких козаків, з українських жителів Наддніпров'я, було навіть кілька литовців, поляків, німців"[5].

В кінці 1653 – початку 1654 рр. значна кількість населення південного Лівобережжя почала селитися в гирлі р. Оскола. Основу майбутнього міста складали 50 родин з Кременчука і Кобиляк, до яких приєдналися "уходники" з Тору[6]. Процес заселення міста продовжувався і надалі за рахунок переселенців "з різних черкаських народів"[7].

Основним заняттям царeборисівців було хліборобство. Однак швидкими темпами починають розвиватися різні промисли і торгівля. Вже з перших років після переселення місцеве населення починає вживати заходів, щоб здобути торговельні привілеї. Під час перебування в Москві отаман Іван Семенович Світличний (січень 1657 р.) та представники старшини просять дозволу вільно займатися промислами, торгувати вином, пивом "безпошлинно". Хоча дозволу на це не було дано, формально заборонено було тільки возити горілку на продаж до сусідніх міст. На цей фактичний дозвіл вільно гнати – "курити" горілку воєводи дивилися скоса і скаржилися, що служилі з Росії "у Черкас пропиваются, платье и лошади и служилую рухлядь пропивают многую, и под заклад пьют"[8]. Цікавою є інформація Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ під назвою "Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 года", де говориться: "Між тим в XVII ст. почався рух православних українців, які проживали в бувшому Київському князівстві і пригнічених Польшею. Незадоволені почали виселятися із-за Дніпра в степи, що складали окраїну Московської держави, і, створивши дружини, стали оплотом то проти ординців, то проти поляків. Московська влада заохочувала ці переселення різними правами і привілеями; переселенців виявилося так багато, що за царювання царя Олексія Михайловича у другій половині XVII ст. із них сформували чотири полки: Ахтирський, Ізюмський, Сумський і Харківський. Таким чином, першими колонізаторами краю були *малороси*... Ці служилі люди називались козаками і черкасами на відміну від неслужилих; велику частину поселень, заселених малоросами, в приходських списках, в графі про етнічний склад, позначено черкасами"[9]. Далі подано таблицю, яка показує "племінний" склад сільського населення по повітах, зокрема, Ізюмському, Куп'янському і Старобільському. Так, наприклад, в Ізюмському повіті проживало 142759 українців, 12686 росіян і 1980 білорусів; в Куп'янському – 119094

українців, 14916 росіян, жодного білоруса; Старобільському — 221220 українців, 29231 росіян і жодного білоруса[10].

Колонізація спинилася в 50-х роках XVII ст. в районі, що охоплював "уходи коло Ізюмської луки і долішньої Береки, гирла р. Осколу і район Торських солоних озер"[11]. В 1645 р. над Дінцем українськими переселенцями із Залуйок і Чугуєва (по 50 осіб), Салтова (25 осіб), Харкова (120 осіб) засновуються поселення Маяки (с. Маяки Слов'янського району Донецької області)[12].

В 40-х роках XVII ст. українські переселенці заклали слободу Ямпіль (с. Ямпіль Краснолиманського району Донецької області)[13].

Влітку 1676 року за розпорядженням царя білгородський воєвода відрядив на р. Тор загін Р. Маслова й наказав йому збудувати місто Солоне й закликати на проживання з малоросійських задніпрянських міст черкас. На початку 1677 р. в місті, що будувалося, було вже 245 "малоросійських" дворів. У 1676 р. фортеця Солоне в долині р. Тору (нинішній Казенний Торець) стає містом, названим дещо пізніше Тором, а з 1784 р. Слов'янським (офіційно Слов'янском). У 1683 р. тут проживало 151 українців та 50 росіян. Охороняли ж Торську фортецю вихідці з Чугуєва, Валуйок та Полтави[14].

Приблизно у той же час на берегах річки Сіверський Дінець виникає Св'ятогірський монастир. Перша документальна звістка про нього відноситься до 1624 р., коли ігумен Симеон з братією отримав царську грамоту і ругу[15]. Однак монастир, на думку істориків, мало впливав на хід української колонізації на півдні і в основному "...був опертям і для хорих чи поранених уходників, а головно — за перший притулок для полонених, що тікали з полону"[16].

З-поміж багатьох міст, заснованих українськими поселенцями в 70-х роках XVII ст., слід згадати Ізюм, який став центром одного з п'яти слобідсько-українських полків.

Біля Ізюмського броду ще з XVI ст. постійно несли варту служилі люди і станичники. В 60-х роках XVII ст. на лівому березі Сіверського Дінця було невеличке поселення звіроловів. В 70-х роках на цьому місці осіла група українських переселенців, які під керівництвом балаклійського полковника Якова Чернігівця збудували острог, назвавши його ім'ям місцевої річки та стародавнього броду — Ізюм.

За Я. Чернігівця починається і заселення всієї території Ізюмського полку.

Новий же Ізюм був збудований за ініціативою харківського полковника Григорія Донця на правому березі Дінця, там, де тепер центр міста. З 1668 року там, де раніше існувало невеличке укріплене селище, було збудовано нове місто. Його будували ізюмські жителі та закликані з різних поселень козаки Харківського полку загалом до 1500 чоловік[17]. Отримавши дозвіл, Г. Донець заселяє Ізюм "людьми захожими, з "черкаських" Слобідських полків"[18]. У 1682 році він дістав грамоту від московського царя Федора Олексійовича, в якій йому дозволялося жити в Ізюмі і закликати туди, в Співаківку і на Пришиб вільних українців на слободи із Харківського, Охтирського та Сумського полків.

Для посилення захисту південних кордонів від татар козаками Ізюмського полку на р. Бахмуті було засноване місто Бахмут (м. Артемівськ Донецької області). "Він був обнесений дубовими стояками, і стіни його мали 61 сажні довжиною і 17 шириною. Будинків у самому острожку не було, а населення жило у слободі, і там була церковка, таможня, ратуша, сараї та кузні, подвір'я ізюмських козаків..."[19].

Головним промислом населення міста стає солеваріння, оскільки навкруги не було ні лісів, ні придатної для хліборобства землі. Бахмут стає промисловим містом, де з'являються солеварні (колодязі), які належали поселенцям Тора, Цареборисова, Маяків та ін. Мешканці Тора, наприклад, приїздили туди цілими таборами для виварювання солі і стояли там куренями.

Окрім солеваріння, мисливства, рибальства, поселенці досить успішно займалися пасічництвом. На думку Д. І. Багалія, пасіки ізюмських козаків, як і перші поселення, були по р. Береці до будівництва Української лінії, були вони і по Дінцю нижче Маяк[20].

Важливого значення у процесі колонізації українським народом східних земель України набувають Торські соляні промисли, які перетворилися на осіле поселення досить пізно. Згодом через здирницьку політику московських воєвод, вони втрачають вплив на заселення Слобожанщини та розвиток її економіки.

Підсумовуючи, підкреслимо, що заселення півдня Слобідської України відбувалося

представниками українського етносу. Джерелами еміграційного руху на півдні Слобожанщини у першій половині XVII ст. стає південна частина центрального Лівобережжя.

Основними видами господарювання населення стають хліборобство (про що свідчить будівництво численних млинів і поширення гуральництва), пасічництво, випасання худоби і коней. Інтенсивно розвивається рибальство і полювання, а також солеваріння на торських озерах і Бахмуті. Переселенці принесли в Південну Слобожанщину разом із собою не лише матеріальну культуру, але й духовну, яка в нових історичних, політичних і соціальних умовах набула подальшого розвитку, ставши невід'ємною частиною української національної культури.

1. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. — Х.: Дельта, 1993. — С. 28
2. *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — К.: Друкарня Всеукр. Акад. наук, 1932. — С. 2.
3. *Заставний Ф. Д.* Українські етнічні землі. — Львів: Світ, 1993. — С. 109.
4. *Слюсаренко А. Г.* Заселення Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі // Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. — Харків, 1955. — Том. 3. — С. 74.
5. *Там само.* — С. 75.
6. *Юркевич В.* — Вказана праця. — С. 168.
7. *Там само.* — С. 168.
8. *Там само.* — С. 173.
9. Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 года. — СПб.: Издан центретат комитетом МВД, 1869. — С. 17.
10. *Там само.* — С. 18.
11. *Юркевич В.* — Вказана праця. — С. 164.
12. *Лаврів П. І.* Історія південно-східної України. — Львів: МП "Слово", 1992. — С. 62.
13. *Там само.* — С. 62.
14. *Голубицький В. О.* Економічна історія УРСР. — К., 1974. — С. 119.
15. *Багалій Д. І.* — Вказана праця. — С. 36.
16. *Юркевич В.* — Вказана праця. — С. 164–165.
17. *Слюсарський А. Г.* — Вказана праця. — С. 90.
18. *Багалій Д. І.* — Вказана праця. — С. 34.
19. *Там само* — С. 45.
20. *Там само* — С. 45.

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК "РИЗИК ШКОДИ": ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЕТИКИ ПОЛЬОВОЇ РОБОТИ

Олена **БОРЯК**

"Стала до півдня, уже всі пішли в поле, сама хазяйка дома — дала снідать — знов молоко. Біда, іти може по селі борщу просить? За дуже, проси шептанія, проси казки і проси їсти — уже їсти не буду просить ...По дорозі жалувала, що я не геольог, все таки лекше з мертвим мати діло, як із живим — побрала якого хочу каміння, порилась у землі до схочу і пішла мовчки, а в людських душах легко[не] порнешся. Та чи маємо право зазирать і порядкувати у тих душах? Менше з тим — а що важко в їх залазить, це факт".

З польового щоденника Л. Шевченко[1]

Офіційною політикою проведення польових дослідів у багатьох країнах світу стає принцип "захисту свого інформатора". Йдеться про розуміння відповідальності за людей, які пропонують нові знання, віддають свій час та сили, щоби допомогти провести дослідження. Про це зокрема, свідчить документ під назвою "Людина як об'єкт захисту" ("Human Subjects Protection")[2]. Одразу зазначу, що в ньому при визначенні основних етичних принципів проведення досліджень за участю людини, у переліку можливих дотичних сфер міститься й етнографія, яка визначається як наука, що вивчає людей та їхню культуру. Це обґрунтовується тим, що етнографічне дослідження, яке базується на польовій (у нашому розумінні й так званій експедиційній) роботі, передбачає саме дослідження поведінки, а також соціальних та антропологічних характеристик. Вона пов'язана зі спостереженням, і крім того — взаємодією з людьми або групою, які вивчаються у своєму власному середовищі, часто протягом тривалого часу. Окремо наголошується на неприпусти-

мості маніпуляцій із метою дослідження — саме це вирізняє польову роботу від лабораторної, або такої діяльності, де можливо контролювати поточну ситуацію. Власне, розгляд польової роботи етнографа у такому ключі виглядає цілком логічним, адже йдеться про роботу з індивідуумом, людиною (ще виразніше це звучить англійською мовою — "людськими предметами" — "human subjects")[3]. Йдеться про те, що на офіційному рівні державні установи виголошують своє розуміння відповідальності за людей, їхній фізіологічний та психологічний стан. І беруть їх під свій захист.

Історія захисту людини як об'єкту дослідження бере свій початок від військового трибуналу у Нюрберзі. Тоді людство вперше було поставлене перед фактом проведення жорстоких експериментів нацистів над людиною, і необхідністю кваліфікувати ці дії під час судового розгляду. Деякі розробки були взяті як базові при вироблені принципів етичної поведінки під час дослідження, що залучає людину[4]. Першою і абсолютною етичною умовою експериментування проголошувалася добровільна згода людини стати об'єктом дослідження. Серед інших статей — здатність людини давати згоду, заборона примусу, вводилися категорії ризику і вигоди, мінімізації ризику і шкоди, сприятливого співвідношення ризику/вигоди, професіоналізм дослідників, право вільно припиняти свою участь у експерименті у будь-який час. Подібні ж рекомендації були зроблені Світовою медичною Асоціацією при підготовці Декларації, що вироблялася у Гельсінки. Вона мала назву: "Гельсінська Декларація: рекомендації для медичних працівників при проведенні біомедичних досліджень, що передбачають участь людини" (*"Declaration of Helsinki: Recommendations Guiding Medical Doctors in Biomedical Research Involving Human Subjects)*. Частину з них вже було раніше апробовано на XVIII Світових Медичних Зборах, що проходили у Гельсінки у 1964 році, а згодом доповнені на наступних з'їздах цієї ж організації у 1979 та 1989 роках. Зазначу, що Декларація, вироблена у Гельсінки, розрізняла медичні і немедичні дослідження.

Так було вироблено три найсуттєвіших принципи етичної поведінки дослідника: повага до людини, добродійність та справедливість. Поважне ставлення до людини передбачало визнання "персональної" гідності та автономії індивідуумів, і спеціального захисту тих, хто не має, так би мовити, статусу недоторканості. В його основі — потреба отримати від респондента усвідомлену згоду на співробітництво.

Під добродійністю розуміється захист людини від шкоди — йдеться про максималізацію очікуваної вигоди при мінімізації можливої шкоди. Принцип справедливості вимагає, щоби зиск і збиток від проведеного дослідження були урівноваженими і, відповідно, це співвідношення — справедливе. Серед інших вимог — інформована згода респондента, усвідомлене розуміння ним мети і засобів дослідження і можливих його наслідків, повна добровільність участі, право ставити питання, а також самостійно визначати час для інтерв'ю. Окремо зазначається необхідність уникати упередженого ставлення до респондентів за соціальними, расовими, сексуальними і культурними ознаками. Окремо слід звернути увагу на впровадженні ще одного принципу, який є непорушним в інструкціях різних рівней — того, що передається одним словом, буквально — "таємниця" (privacy) — за визначенням: "право визначати те, що стане відомим стосовно себе". Безумовно, у повсякденному житті, а також у наукових дослідах експериментаторів-"польовиків" різного профілю це поняття набуло більш загального характеру. За великим рахунком, тут знову йдеться про повагу до особистості, її право на "таємницю" (в англійській мові, нагадаю, для цього використовується термін "privacy", який навіть не має точного аналогу в українській мові), її право недоторканості як у широкому, так у вузькому розумінні слова. Власне, воно є невід'ємним від вище згаданих постулатів. Можна лише додати наступне — там, де починається порушення цього принципу, "легальне", так би мовити, дослідження, закінчується. Очевидно, межа допустимого втручання в особисте є занадто невизначеною, а тому й легко проникненою.

Саме у такому ракурсі розглядаються різного роду анкети та опитувальні листи. Як інструментарій дослідження, до нього висуваються ті ж саме вимоги — запобігання двозначних, некоректних питань, таких, що можуть нанести шкоду (зокрема, йдеться про моральні збитки, шкоду фінансовому становищу, репутації тощо). Особливо прискіпливо ставляться до питальників, які розраховані на інтерв'ювання дітей — для них вимагається

отримати спеціальний дозвіл від спеціальної наглядацької ради.

Повага до людської гідності передбачає також дотримання принципу конфіденційності. У багатьох культурах секретність та конфіденційність є фундаментальними поняттями. Таким чином, стандарти секретності (і анонімності) передбачають контроль за доступом, а також розповсюдженням персональної інформації. Такі стандарти допомагають захищати розумову та психологічну цілісність індивіда[5].

Отже, головною вимогою є дотримання принципу: учасники дослідження не повинні наражатися на "ризики шкоди". Їх участь у дослідницькому проекті може бути виправдана лише з метою наукової і соціальної вагомості їхніх свідчень, якщо іншого шляху для його реалізації немає. Вимога зведення можливої шкоди до мінімуму припускає, що дослідник мусить залучити найменшу кількість учасників, поставити найменшу кількість питань до них — стільки, скільки гарантуватиме коректність отриманих результатів з наукової точки зору.

З позицій права, етика досліджень диктує необхідність застосування певних методів, стандартів і процедур при запровадженні дослідів, і цей процес має бути незалежним. З одного боку, як уже зазначалося, жодна з категорії населення не може бути незаконно обтяжена. Таким чином, це накладає на дослідника специфічні зобов'язання, особливо щодо тих, які, в силу тих чи інших причин, є вразливими і нездатними захистити свої власні інтереси настільки, щоби бути певними, що вони не стали об'єктом експлуатації з метою отримання нових знань. Отже, участь "людського предмета" у дослідженні вимагає зважати на можливе співвідношення між шкодою і користю, а саме — очікувана шкода не повинна перевищувати прогнозований зиск. Баланс між шкодою/вигодою має бути налаштованим на позитив. Він же визначає права учасників дослідження і методи, які при тому застосовуються. Це не означає, що нанесена шкода не може не бути наслідком подібного опитування. У деяких галузях, зокрема, такій, як політичні науки, економіка і сучасна історія, можуть бути випадки, в яких з етичної точки зору отримані свідоцтва (зокрема, про суспільну діяльність) наносять шкоду репутації певних установ та осіб. Це накладає зобов'язання провести опитування на високому рівні компетентності, щоби максимально повно скористатися потенційною користю від проведенного дослідження. У свою чергу, дотримання принципу досягнення сприятливого балансу між шкодою і користю передбачає запобігання шкоди, або зведення її наслідків до мінімуму. Тому процедури і методи дослідження, які могли б нанести її учаснику серйозну або тривалу шкоду, не повинні використовуватися взагалі, за вийнятком тих ситуацій, коли їх незастосування може викликати ще більшу шкоду. У випадку, коли наслідком проведення дослідження має місце негативний вплив на його учасників, дослідник зобов'язаний допомогти мінімізувати його наслідки, або усунути їх взагалі. Отже, актуальності набуває інший принцип, а саме — принцип "доброчинності". Отже, під кутом такого відповідального, етичного ставлення до респондентів загальноприйнятими критеріями проведення польових досліджень є наступні процедури: пояснення респондентам мети дослідження, отримання від них згоди на співробітництво, роз'яснення, що вони можуть приймати в них участь лише у тому випадку, якщо вони відчувають, що можуть поводити себе відкрито і щиро (інакше дослідник мусить відчути моральний стан респондента — для того, щоби припинити інтерв'ю або негайно перейти до наступного питання). Тому таким важливим видається завчасне роз'яснення, що опитуваний може вільно відмовитися від інтерв'ю, зупинити його, що інформація, яку вони повідомляють, буде використана з конкретною метою; респондент має бути також поінформований про своє право ставити будь-яке питання у будь-який час при гарантуванні анонімності[6].

Таким чином, серед основних методологічних принципів польової роботи, які є усталеними в етнологічній практиці, можна було б назвати наступні:

пояснити інформатору, що ви збираєтеся робити, ні в якому разі не обманювати його; завжди питати дозволу записувати розповідь на диктофон (так само, як застосовувати фото-відео апаратуру); пояснювати, з якою метою це робиться; поводити себе чемно — це передбачає також безумовне виконання вимог респондента (зокрема, якщо він просить не записувати, або зняти якийсь сюжет з його розповіді — зробити це); аналогічно — якщо співбесідник

не бажає, щоби ви користувалися диктофоном, треба підкоритися, і занотовувати його розповідь; переконатися, що він розуміє мету вашого візиту, і дає дозвіл на подальше використання цього матеріалу (для цього навіть існують спеціально розроблені форми, які заповнюються учасниками інтерв'ю після його закінчення); якщо респондент просить його/або її ім'я вилучити з записів, це треба зробити негайно (але вказати, що це зроблено за бажанням респондента); не бути формальним: безумовно, є інформація, яку б ви воліли отримати за будь-яку ціну, але головною залишається умова бачити свого співбесідника , так би мовити, у "людському вимірі"; якщо ви ведете інтерв'ю неначе "органи дізнання", ви не тільки ризикуєте не отримати очікуваної інформації взагалі, але й викликати неприязнь людини, котрій ставите запитання; треба прикласти максимум зусиль, щоби допогти респонденту подолати відчуття дискомфорту, і навіть страху під час інтерв'ю: для цього треба, з свого боку, продемонструвати, що ви надзвичайно зацікавлені в тому, про що говоритиме ваш співбесідник (наприклад, можна розповісти якусь історію з власного життя); треба бути терплячим: він чи вона можуть розповісти вам багато чого з того, що, на перший погляд, здасться вам зайвим, але слід пам'ятати, що у першу чергу, це допомагає оповідачу відчути себе комфортно (а також дає вам підгрунття для подальшого аналізу записів, крім того, ніколи не відомо напевно, що саме виявиться найбільш цінним у ваших записах з часом); ніколи не використовути спеціальну лексику (що також створює певний дискомфорт); якщо ви використовуєте нотатки, зазирайти в них настільки рідко, наскільки це можливо; слід дивитися співбесіднику в обличчя (і в очі) — ви є повновладним учасником бесіди, тому не відволікайтеся на інше; уникайте питань, на які можна відповісти: "Так" чи "Ні", найкращий спосіб отримати інформацію — це запитати: "Як ви думаєте?"[7]

Яким є статус принципів етики польової роботи у вітчизняній етнографії?

Українське народознавство, яке ще протягом XIX ст. змогло сформувати свої власні, гуманістичні підходи у методиці етнографічних досліджень, не могло пройти осторонь цих питань. Так, у "Зверненні до читачів у збиранні українських поховальних голосінь", видрукованому ще 1907 року — одній із небагатьох етнографічних програм, яка розпочиналася методичними нотатками, серед порад наголошувалося на наступному: "...необхідне вміння збирача розмовляти з простою людиною, наслідком чого є довіра останнього до збирача. Народ історично ґрунтовно не довіряє "панам", і схилити просту людину викласти своє духовне багатство — діло не таке легке. Безумовно, хто цілком близький до народу, а ще більше, хто сам вийшов з народу і не втратив зв'язку з ним, тому давати будь-які поради зайве"[8]. Ще виразніше цю тенденцію відображало "Переднє слово" Л. Шульгіної до "Програми до збирання матеріалів", що вийшла друком 1925 року: "Народознавство бажає мати конкретно те, що знає з даної царини сам народ"[9]. Щоправда, тут можна вбачати і плив ідеї романтизму, які на українському ґрунті набули характерного спрямування, сприяючи формуванню романтично-етнографічного народництва як методологічно-світоглядного напряму української етнографії[10]. Надзвичайний досвід 20 — початку 30-х років, які стали "золотою добою" для української етнографії взагалі, і польової практики зокрема[11], не міг не дати поштовх до пошуку принципів поведінки дослідника в "полі". Підтвердження цьому я знайшла в рукописі "Посібника по збиранню етнографічних матеріалів", що був підготовлений Л. П. Шевченко у 1954—1956 рр. Очевидно, рукопис "Посібника" був повністю підготовлений до друку — в особистому фонді Л. Шевченко кілька примірників машинопису, деякі з них — із редакторськими (або, можливо того, хто рецензував цю працю) правками, але залишився неопублікованим. При його аналізі треба зважити на той факт, що становлення Л. Шевченко як етнографа-польовика припало на 20-ті роки, і "школа" покоління 20-х (В. Кравченка, Н. Заглади, Л. Шульгіної, А. Онищука, Ю. Павловича та інших) давалася взнаки. Одночасно 50-ті, з їх жорстким ідеологічним тиском, очевидно, також вплинули на авторський стиль. Так, слово "народ" замінено, як годиться, розхожим "масами": "Підхід до мас буде різний до різних людей за віком, за ступенем освіти, за рівнем культури, за різним фахом"[12]. Проте тільки досвідчений етнограф-польовик міг написати наступне: "Дослідник-етнограф, музейний працівник стає перед живою людиною, як любий дослідник природи, маючи перед собою складний об'єкт, комплекс всіх сус-

пільних явищ, об'єкт складної психіки, свідомості, логіки і мислення". І далі: "То ж обов'язком радянського спостерігача є як найпильніше схоплювати, як розповіді людей, так і спостереження над ними, і над його оточенням. ... найвідповідальніша ділянка роботи — це фіксація, правдива, досконала передача всього того, що проходить перед його очима"[13]. В рукопису є й намагання знайти відповіді на "вічні питання" етнографа-польовика, зокрема на те, як викликати максимальну довіру з боку інформатора. Показово, що у середині 20-х рр., під час роботи на Поліссі, у польовому щоденнику вона зізнавалася: "Завжди маску носить і буть шпіоном, як це я роблю, важко"[14]. Тридцять років по тому вона пропонувала: "На чергових зборах чи в цеху, чи в бригаді, чи в клубі треба зробити дохідливу і зрозумілу для всіх інформацію. Прочитати лекцію, провести бесіду... Це роз'яснення повинно поглибити інтерес у мас"[15], а в іншому місці декларувала: "Треба пам'ятати, що радянська дійсність уже майже стерла істотну відмінність між фізичною і розумовою працею, що в особі етнографа й інформатора виступають двоє майже рівних за культурним розвитком людей. ... Описи потрібно доповнювати власними спостереженнями. Автор опису повинен відобразити не тільки голі факти побутового життя, а показати свідомість і погляди народу на дані факти. Розуміючи прагнення народу, етнограф подасть твір глибоко ідейний, покаже [себе] патріотом свого народу, бо він пов'язує свою роботу з інтересами всієї країни"[16] і в іншому місці, там, де обгрунтовується необхідність вести щоденник польової роботи, Л. Шевченко знову наголошує: "З огляду на те, що життя народу повинне бути освітлене таким, яким воно є, дійсний його стан в процесі розвитку, треба фіксувати всі його позитивні і негативні явища. Дослідник сам знатиме, чи його використовувати в експедиції, чи залишати в архіві"[17].

Текст рукопису доніс до нас безумовне прагнення авторки знайти лінію поведінки "польовика" — те, що незабаром називатимуть "регулюванням механізму захисту людини під час наукових дослідів": "Не всі співбесідники охоче дають дані про себе. Тому не завжди є зручним питати зразу прізвище тощо. Автор запису повинен бачити готовність чи стриманість інформатора, залежно від цього і фіксувати його біографічні відомості"[18], але при тому пропонує, щоби кожний учасник експедиції знав особливості місцевого побуту, щоб уміло направляти оповідача в русло намічених питань. Проте, "...підказувати факти, або втручатися в розмову оповідача треба дуже обережно, щоб, з одного боку, не збивати його напрямків думок і не переривати його асоціацій, а з другого — щоб не нав'язувати йому своїх міркувань, не давати своєї термінології, яка швидко підхоплюється і часто входить в ужиток як місцева"[19]. Треба віддати належне — ідея відповідальності дослідника була для Л. Шевченко особливо значимою. Вона вбачала її у "дрібницях", зокрема й таких: підхід до "населення" і форми зв'язку з ним повинен вирішувати на місці сам дослідник. Проте, починати розмову на вулиці, без відповідної підготовчої роботи не рекомендує. Краще спочатку вислухати, познайомитися з його побутом, краще в хаті, і тоді починати розмову з питань, близьких його інтересам, а далі вже розгортати бесіду на свою тему; якщо в процесі розповіді в оповідача виникнуть важливі факти, спогади про минуле чи сучасне пережите ним, не варто порушувати планом питань і відкласти їх на друге побачення. Серед практичних порад — поради щодо одягу і взуття — вони повинні бути скромні, чисті і легкі. Зовнішній вигляд експедиції повинен бути теж скромним і культурним — ці дві риси вона вважала "першою рисою культурності", вона суворо застерігає від намагання виглядати "найгірше" і "по-пишному". Всі ці вимоги автор посібника зводить до головного постулату — "Відображати життя народу треба правдиво, документально. Наші записи зберігатимуться для поколінь, і вони (записи) не повинні спотворювати народного життя і побуту. Добросовістність, правдивість і точність — одне з основних завдань записувачів"[20].

Безумовно, і в наступні роки проблема етики польової роботи не була чужою для радянських етнографів. Щоправда, в окремий, вагомий блок методичних порад не укладалася. У відомому (і, фактично, єдиному до сьогодні) посібнику з методики етнографічних експедицій, виданому ще у середині 60-х років, етичні принципи проведення польових досліджень майже не згадуються. Серед розмаїття дуже корисних порад є лише одне зауваження: "...етнограф має прагнути до того, щоби бесіда була живою, безпосередньою, не мала характеру "допиту"[21]. Ко-

ли 1985 року на сторінках "Советской этнографии" М. Шмелева та І. Вайнштейн ініціювали дискусію з проблем польових досліджень, її учасники у своїх відгуках визнавали, що взаємодія двох сторін — того, хто опитує, і того, хто ставить питання, породжує певну систему відносин, яка має регулюватися відповідними нормами. В. Арсеньєв чітко сформулював завдання нагальної потреби вироблення певного "етичного кодексу дослідника"[22]. Він відзначав, що взаємодія з етносом, який досліджується, а також його представниками одним із своїх наслідків має прямий вплив на це суспільство, а також конкретних людей. Ця осторога, що поточна польова робота відбувається поза узгодженими, усталеними нормами, лунала у багатьох відгуках спеціалістів провідних етнографічних установ колишнього СРСР. Так, В. Ф. Горленко зазначав, що в Україні немає методичного посібника з польової роботи, звідси дилетантизм, збирання матеріалів відбувається "набігами", втрачається вимогливість до збирацької роботи[23]. О. Будіна наполягала, що відкриванню "дверей" у царину етнографії багато у чому допомагає дотримування принципів "етнографічної етики" — так можна назвати вироблені поколіннями етнографів-польовиків принципи поведінки "в полі". Один з основних принципів — в інформаторі (респонденті, етнофорі) бачити не абстрактного носія традицій, а індивідуальність, доля і життєвий досвід якого для дослідника становить першочерговий інтерес. Спілкування на такій хвилі допомагає нашім співбесідникам відчути значимість власного життя"[24]. На важливість психологічного та емоційного настрою дослідника, його здатності йти на контакт, які у своїй сукупності допомагають встановити сприятливу атмосферу, вказувала Г. Сергеєва[25].

Певна "легковажність" у ставленні до ключового питання "етики дослідника", на мій погляд, має свої корені. В її основі — *поступливість* інформатора (а у звичайній етнографічній практиці — пересічного селянина, рідше — городянина), набута ним за довгі роки звичка відповідати на будь-які питання, які могли бути поставлені перед ним у будь-який час з будь-якої тематики. Навіть М. Шмельова, започатковуючи розмову про особливості польових досліджень, сама того не підозрюючи, виокремила специфіку польової роботи на "радянському"просторі з огляду *доступності* інтерв'юера: "...сільське населення більш однорідне, дослідники могли вільно обмежитися звичними для них методами споглядання та опитування. Можливість озирнути об'єкти, що вивчаються, панування порівняно невеликого числа стереотипів у матеріальній і духовній культурі сприяли тому, що майже від будь-якого жителя селища можна було отримати порівняно розгорнуту характеристику його побуту"[26]. Це відчуття повної відкритості, більше того — відсутності будь-яких бар'єрів (і у першу чергу — етичних) на шляху до "джерела" і, одночасно, носія усної інформації, підсилюється тим, що власне, проблеми "особистості" при проведенні польових досліджень майже не поставало. "Украинский НАРОД в его прошлом и настоящем" був традиційно головним об'єктом досліджень, власне, з першопочатків розвитку вітчизняної етнографії і фольклористики. За своєю природою ці галузі знань є великою мірою "публічними" (останнє, щоправда, найбільше стосується фольклористики, де, користуючися висловлюванням П. Попова, йдеться про дослідження фольклорного репертуару "людності"[27]). Методичні принципи роботи у полі, що поступово розроблялися і запроваджувалися у практику, лише відзеркалювали цю сталу традицію. Під час прочитання майже по двадцяти роках матеріалів дискусії мене також не полишає відчуття, що всі ці висловлювання мали деякою мірою споживацький відтінок. Дуже вже мало наголошувалося на тих загальновідомих (і, звичайно, ж дотримуваних) на той час принципах. Складається враження, що етнографи у першу чергу піклувалися не стільки про принцип "захисту свого інформатора", скільки про "чистоту експерименту" (за В. Арсеньєвим) ("Навіть сам факт дослідження може призвести до руйнування окремих сторін явища, що досліджується"[28]).

До польової роботи приходять нові і нові покоління етнографів. Не викликає сумнівів, що всі вони працюють чесно і самовіддано. Проте настав час виробити власний "етичний кодекс етнографа", який би відповідав всім міжнародним стандартам. Я чітко усвідомлюю, що у багатьох випадках це б ускладнило роботу "польовиків". Але неодмінно надало б їй певної дисциплінованості і цивілізованості.

1. ЦДАМЛ України, ф. 439, оп. 1, спр. 21, арк. 19.
2. Див., наприклад: http://ohrp. osophs. dhhs. gov/ irb/ irb_guidebook. htm

3. Нагадаю, що згідно з усталеним на Заході поняттям, "людські предмети" визначаються як такі, що є, буквально, "живими", і відносно яких дослідник, який проводить дослідження, отримує дані через втручання або взаємодію з індивідуумом, або розпізнавання інформації приватного характеру.

4. Серед спеціальних досліджень з даної тематики, зокрема див.: *Ethical Principles in the Conduct of Research with Human Participants*. Washington, D. C.: American Psychological Association, 1982; Beauchamp, Tom L.; Faden, Ruth R.; Wallace, R. Jay, Jr.; and Walters, LeRoy, eds. *Ethical Issues in Social Science Research*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1982; Drew, Clifford J., Hardman, Michael L. Ethical Issues in Conducting Research, in: *Designing and Conducting Behavioral Research*, edited by Clifford J. Drew and Michael L. Hardman, New York: Pergamon Press, 1985. – pp. 29–48.; Geller, Daniel M. Alternatives to Deception: Why, What, and How?, in: *The Ethics of Social Research: Surveys and Experiments*, edited by Joan E. Sieber, New York: Springer-Verlag, 1982. – pp. 39–55.; *Gostin, Larry*. Ethical Principles for the Conduct of Human Subject Research: Population-Based Research and Ethics, in: *Law, Medicine and Health Care* 19 (No. 3–4, Fall/Winter 1991). – p. 191–201.

5. Див., наприклад: *Boruch, Robert F.* Methods for Resolving Privacy Problems in Social Research, *in: Ethical Issues in Social Science Research*, edited by Tom L. Beauchamp, Ruth R. Faden, R. Jay Wallace, Jr., and LeRoy Walters, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press1982. – pp. 292–314; *Boruch, Robert F.* Assuring the Confidentiality of Social Research Data Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979; *Reece, Robert D.* Studying People: a Primer in the Ethics of Social Research / with a foreword by James M. Gustafson, Macon, Ga.: Mercer, 1986.

6. *Handwerker W.* Penn Quick Ethnography, England, Oxford: Rowman &Littlefield Publishers, Ink., 2001. – p. 92.

7. Див., наприклад: A Basic Guide to Fieldwork for Beginning Folklore Students. Techniques of Selection, Collection, Analysis, and Presentation by Carl Lindahl, J. Sanford Rikoon, Elaine J. Lawless, 1979, Folklore Publication Group, Vol. 7. 124 p.

8. *Данилов В.* В Обращение к читателям в собирании украинских похоронных причитаний // Украина. – К., 1907, т. III, № 7–8. – С. 227.

9. *Шульгіна Л.* Пасічництво (Програма до збирання матеріялів) // Збірник історико-філологічного відділу. – Київ, 1925. –№ 23. – Вип. I. – С. 1.

10. *Скрипник Г. А.* З історії української етнографії. – Київ, 2002 . –С. 223.

11. За цей час було створено і активно діяло п'ять установ антрополого-етнографічного профілю; у профільних часописах, а також окремими брошурами було видруковано більше 100 програм з найрізноманітнішої тематики. Ще близько 30 програм виявлено у рукописах. Укорінювалися нові форми польової роботи – поруч із маршрутними еспедиціями – кількарічні стаціонарні спостереження.

12. В архівному примірнику це слово закреслено, над рядком іншою рукою редактора (або рецензента – встановити його ім'я не видається можливим) вписано: "до окремих людей" (!) – Там само, арк. 53.

13. ЦДАЛМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 16, арк. 173.

14. Там само, спр. 21, арк. 3.

15. Там само, спр. 16, арк. 43.

16. Там само, спр. 17, арк. 54

17. Там само, арк. 25.

18. Там само, спр. 17, арк. 26

19. Там само, арк. 53.

20. Там само, спр. 17, арк. 188. Тому там, де йдеться про різні методи польової роботи – маршрутний (роз'їздний) або стаціонарний, Л. Шевченко беззастережно віддає перевагу останньому, бо без цього "глибокого дослідження етнографи не в силі проробити[весь масив]". І далі: "Найцінніший матеріал можна відібрати тільки довготривалим перебуванням на даних об'єктах, тільки шляхом пильного спостереження безпосереднього життя трудящих".

21. *Громов Г.* Методика этнографических экспедиций. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – С. 2.

22. *Арсеньев В. Р.* Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 59.

23. *Горленко В. Ф.* Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Там само. – С. 68

24. *Будина О. Р.* Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Там само. – С. 61.

25. *Сергеева А.* Там само. – С. 62.

26. *Шмелева М. Н.* Полевая работа и изучение современности // Там само. – 1985. – № 3. – С. 47.

27. *Попов П.* До питання про способи збирати фольклорні матеріали // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 5–19.

28. *Арсеньев В. Р.* Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 59.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМА ДОСТОВІРНОСТІ Й ПОРОЗУМІННЯ

Марія МАЄРЧИК

Вся історія теорії етнографії і польових досліджень є по суті безперервним пошуком способів більш точного записування, адекватного розуміння повідомлень респондентів. Опираючись на працю сучасного вченого Джеймса Кліффорда [Clifford 1996] згадаємо кілька основних пунктів цього пошуку.

У 20-ті роки вперше появилися професійні, з університетською освітою польові етнографи. Королем методів був визнаний метод включеного спостереження, коли етнограф їхав у поле, до тубільних культур, де жив поміж аборигенів, приймав участь у їхньому житті, спостерігаючи за ними й досліджуючи їх. Досвід дослідника був тим об'єктивом, через який заломлювався потік даних про цю культуру. Досвід ставав єдиним аргументом і доказом правильності спостережень і розуміння культури. Пізніше було вказано на внутрішню суперечність назви "включене спостереження",

чому назву було перефразовано в термінах герменевтики — метод "досвіду й інтерпретації". Поступово наголос з *досвіду* остаточно був перенесений на *інтерпретацію*. Тепер почали вважати, що дослідник як літературний критик читає і тлумачить культуру, укладаючи різні її мотиви в логіку єдиної ідеї.

Критика методу "включеного спостереження" апелювала до того, що досвід не є науковою категорією, досвід надто суб'єктивний, надто індивідуалізований, і як визначити рівень відчування і адекватність відчуттів етнолога?

Пізніше, дослідники — прихильники герменевтичних підходів — застановляють, що інтерпретації передує текстуалізація. Вчений був визнаний не спостерігачем й інтерпретатором, а текстуалізатором культури. З'явилися категорії *дискурс і текст*. Почали звертати увагу на *контекст* і на *респондента*. Дискурс — це те, що відбувається в реальному часі між двома людьми, дискурс вимагає вживання займенників "я" і "ти", дискурс передбачає реальну присутність. Текст — є фіксованою формою дискурсу.

Було також звернуто увагу на респондента. Зокрема на те, що респондент не тільки відтворює, але й творить фольклорний текст. Врешті-решт, розглядаючи культуру як набір текстів і підкреслюючи творчо-поетичне начало колективних церемоній та виконавства, інтерпретативна антропологія насправді значно доклалася до зниження авторитету етнографії. Більше ані досвід дослідника, ані аналітичне опрацювання цього досвіду не розглядалися як достовірні. Неухильно формувалося розуміння етнографії не як досвіду й інтерпретації "іншої" дійсності, а радше як процес переговорів між суб'єктами. Таким чином, парадигма досвіду й інтерпретації поступилася місцем дискурсивній парадигмі діалогу і поліфонії. Ціла серія етнографічних монографій була подана у формі нескінченних діалогів з інформаторами.

Теренова робота великою мірою складається з подій мовних; але мова, згідно з Бахтіним "*...по суті перебуває на кордоні поміж своїм і чужим. Слово мови є словом наполовину ще чиїмось*". Отож, слова в етнографічних працях не можуть бути інтерпретовані монологічно, як авторські твердження або інтерпретація абстрактної, текстової дійсности. Мова етнографії проникнута іншими суб'єктивностями і особливими контекстуальними нюансами, бо кожна мова, згідно з Бахтіним, є "*реальною гетероглосною картиною світу*".

У 80-ті роки активно розвинулася думка про те, що в процесі етнографічного діалогу не вчений вивчає культуру, а співрозмовники разом витворюють спільне розуміння дійсности (хоч учасники діалогу переконані, що ознайомлюються з реаліями співрозмовця). Себто, не етнограф вивчає дійсність аборигена, а разом зі своїм респондентом вони синтезують цю реальність. Що ж тоді представлене в етнографічних текстах і наскільки це репрезентує культури тубільців? Наскільки в цих текстах проявлений світогляд самого автора, а не аборигена.

Нарешті були також висунуті зауваження, що разом з діалогічним процесом відбувається й інший, більш складний, адже цілком зрозуміло, що упродовж довготривалих досліджень за змістом і ходом роботи вченого пильно стежили і на них істотно впливали аборигени. Чимало етнографів відзначали, що часом в делікатний спосіб, а інколи й насильно інформатори корегували або обмежували процес дослідження. Процес тиску на антрополога чудово висвітлив у своїй праці 1980 року "Ілонготські мисливці за головами" Ренато Росалдо. Росалдо прибув на філіппінське високогір'я з наміром досліджувати соціальну структуру; однак, попри свою нехіть вимушений був вислуховувати нескінченні оповіді ілонготів про місцеву історію. З відчуття обов'язку, покірливо, мовби в стані трансу, записує він оповіді, заповнюючи нотатник за нотатником текстами, які вважав цілковитим непотрібом. Тільки повернувшись з експедиції, безперервно переглядаючи записи, він усвідомив, що ці незрозумілі казки насправді обезпечили йому остаточний вибір теми: культурно відмінне відчуття наррації й історії ілонготів. Акцентація у випадку Росалдо отого "записування під диктовку" категорично поставило щонайважливіше питання: "А хто власне є автором нотаток з терену?", якщо антрополог просто пише під диктовку, до того, інколи під сильним тиском респондентів.

І нарешті про нескінченні етнографічні тексти-описи, транскрипції та інтерпретації різних місцевих "авторів". Як зробити видимими ці авторські точки зору? Наскільки

адекватним є текст, який представляє точки зору різних авторів під іменем одного?

Українська етнографія практично не переймалася подібними проблемами з кількох причин. По-перше, в 30-ті роки, коли проблема достовірності зібраних професіоналами польових матеріалів оформлялася в науковий дискурс — українська етнографія була в процесі знищення. По-друге, пізніше українська етнографія займалася вивченням переважно свого етнічного культурного простору, що мало б гарантувати адекватність сприйняття, глибину розуміння і робило неактуальними проблеми культурного релятивізму.

Тим не менше, нам видається, наведені нижче приклади непорозумінь між респондентом і етнологом є не стільки винятками, скільки типовими ситуаціями польових досліджень.

Розглянемо дві групи випадків. Перша, коли респодент не розуміє етнографа. Другий — етнограф не розуміє респодента.

Етнографи інтуїтивно вже знають, аби досягти порозуміння, дослідник бодай частково намагається імітувати мову респондента, навіть якщо це, на його думку суржик, не кажучи вже про необхідність використовувати такі назви предметів, дій, чи явищ, які побутують на цій території і звичні для опитуваного. Це важливо не тільки для того, аби інформатор розумів, про що питають. Адекватне питання, з використанням звичних назв та слів актуалізує історичну пам'ять респондента, дозволяє йому включитися в необхідний пласт свого інформаційного поля. З цього огляду цілковито непродуктивним виглядає метод опитування через універсальні питальники, де не враховано специфіку регіону, району, села і самого респондента. Така інформація мало забезпечує наукові інтереси. До того ж, строго структуроване інтерв'ю не дозволяє респонденту заглибитися в нижні пласти пам'яті, коли думки „течуть", побуджуючи одна одну, а сам респондент потрапляє в роль екзаменованого.

Невміння швидко перелаштуватися на діалект, чи навіть суржик респондентів призводить до ситуації, в яку ми потрапили на Полтавщині, де респонденти похилого віку практично не розуміли наших запитань, незважаючи на те, що ми докладали всіх зусиль, аби стати зрозумілими (цей феномен не повторився під час експедицій в Херсонську, Луганську чи Донецьку області). Дійшло до того, що довелося скористуватися послугами місцевої людини, яка адаптовувала наші запитання до мови респондентів. Наприклад, ми мали намір спитати, в який спосіб відбувалося запрошування на весілля. Намагаючись респондентові пояснити запитання, довелося перерахувати цілий ряд синонімів — як *запрошували, звали, гукали, кликали,* на весілля, на що відповідь була приблизно така: "Шо це вона хоче, не пойму я ніяк" "не понімаю я, шо вона пита", "Ну як же ж не стане ж же ж гукать. Заходили гарненько в хату, кланялися і просили". Схоже, всі інші використані нами дієслова асоціювалися в респондентів з криком.

Один з найкумедніших випадків стався в Карпатах, в селах Великоберезнянського району, мовно дуже близьких середовищу, де я виросла. В коло інтересів під час польової роботи входила дівоча мантика, однак тільки наприкінці експедиції вдалося знайти адекватну форму для запитання. Спочатку діалог складався приблизно так:

— Бабко, а дівчата в вашому селі гадають?

— Но та чом би не гадали.

— А як гадають?

— Но та я знам як! Посідають собі вже понад вечір по лавках, та й гадають.

Я розуміла, що респондентка мала на увазі думають, в сенсі *„думу гадають"*. Тоді ми переформулювали запитання:

— У вас в селі на Андрія ворожать?

Таке запитання респонденти сприймали настороженно, відповідали неохоче, переходили на шепіт, говорили про те що ворожки крадуть в корови молоко або й взагалі відмовлялися говорити на цю тему: "Може хтось ворожить, я не знам. Я до церкви хожу". „Ворожіння", вочевидь, розглядалося як заборонена, нечиста справа.

Нарешті ми сформулювали питання так: "Що у вас роблять дівчата на Андрія", тоді респондентка жваво відповіла — "*Дівки мантужать*" (Закарпаття, с. Гусне.).

Ще один приклад непорозуміння між респондентом і етнографом: (Херсонащина, с. Ліві Саги):

— Як купаєш — дитина бистро росте. У нього ж косточки розпарюються, розпарюється все. Головочку його тута міряєш. Бо є ж же ж у людей такі длінні голови, а то береш

його, береш [імітує, ніби обмацує голову довкола — *М. М.*] — і вирівнюється головка.

Я питаю: — Притискають головку? Пригладжують?

— [Роздратовано] Не пригладжують же ж! Кажу, коли вона розпариться, береш головку отак во, єслі вона довга, як плеската — отак о береш. Воно ж м'якесеньке! Ну не так же ж давити з усієї сили, шо придави, щоб воно і видихнулося.

Моє уточнення, сформульоване неадекватними для опису дій при купанні дитини словами, респондентка зрозуміла як справжню загрозу для немовляти.

Розглянемо інші ситуації, коли етнограф не до кінця, або зовсім хибно розуміє респондента.

Тут певний інтерес складають праці Петра Богатирьова. В тих місцях, де вчений подає паралельно фразу діалектом і її переклад, увиразнюється не достеменне точне розуміння вченим респондентів. Хоч виявлені неточності і не спотворюють суттєво сенсу, вони однаково прикметні, оскільки відображають як непомітно вкрадаються помилки в розуміння співрозмовника, коли існує хоч незначний мовний бар'єр. Так, наприклад, автор фіксує оповідь про те, як помирає чарівник. Діалектом це зафіксовано так — "по 5 дній б'є ним горі". В самій фразі присутня помилка — очевидно респонедит казав, "днів", невластива місцевому діалектові форма *дній* можливо була „почута" Богатирьовим через близькість до російського *дней*. Сама фраза значить, що інколи і п'ять днів людину підкидувало, трусило. Переклад Богатирьова "Непонятная сила по пьяти дней бьет и поднимает его вверх" [Богатырев 1971:245] є доволі приблизним. Або, скажімо, фраза "аби серенчу мала дитина", що значить "щоб дитині везло, таланило", Петр Богатирьов перкладає "чтобы он был счастливым" [Богатырев 1971:251], що близько, але не те саме. Нарешті, в оповіді про дводушника, який після того, як йому відрізали голову став кричати "Ци іззілисте мня?" Богатирьов перекладає "Зачем вы меня извели?», вочевидь через близькість українського *ззісти* і російського *извести*. Фразеологізм *„іззів ись ня"* в діалекті означає — "дістав мене".

Безпрецедентним є запис аматора в теренах, випадкового свідка бойківського похорону Гаврила Ченгері, який цитує слова голосіння: "Ой Бойку мій, Бойку!", а в дужках відразу додає — "Бога звуть Бойком" [Ченгері 1934:62]. Незвикле до місцевого говору вухо гостя не вловило характерне для Бойків — Богойко, сонейко, квітойки тощо, натомість автор приписав Бойкам своє розуміння їх тексту.

Подібних ситуацій приблизного, або й зовсім неточного розуміння респондентів етнографом, або етнографа респондентом можна нанизувати чимало. Незважаючи на спільний культурний простір, все ж стоїть питання про порозуміння між респондентом і дослідником; це може стати темою окремих наукових досліджень.

Література.

Богатырев 1971. *Богатырев П.* Магические действия, обряды и верования Закарпатья // *Богатырев П. Г.* Вопросы теории народного искусства. — Москва: Искусство, 1971. — С. 167—297.

Ченгері 1934. *Ченгері Г.* Похорон в Нижніх Ростоках округа Веречанського // Подкарпатська Русь. — Ужгород, 1934. — Р. XI. — С. 62—63.

Clifford 1996. *Clifford J.* The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art. — Cambrige, Harvard University Press, 1998. — 408 p.

ФУНДАТОР НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ "ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК "ПЕРЕЯСЛАВ"

(До 80-річчя М.І.Сікорського)

Микола **МАХІНЧУК**

До знакових постатей, які від народження найбільше любили Україну, робили і роблять добрі справи на її користь, належить творець і директор Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" Михайло Іванович Сікорський, який упродовж 52 років керівної роботи у Переяславі-Хмельницькому створив ціле музейне містечко, що налічує 25 окремих музеїв та 481 об'єкт, у яких дивують прискіпливого відвідувача понад 480 тисяч найрізноманітніших експонатів.

Доба Київської Русі, ще раніші часи, включаючи й Трипільську культуру, визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, свідки діянь Івана Мазепи і Григорія Сковороди, перебування Тараса Шевченка на Переяславщині, малознані сторінки нашої історії ближчого часу, зокрема й кривавої епопеї біля Букрина восени 1943 року...

Червоною ниткою через усе це проходить дух українства, етапи його розвитку, побут і обрядовість. Тут, у Переяславі, найрельєфніше постають обриси нашої історії. Треба лише мати не збайдужіле до рідної історії серце і хоча б раз побувати у тамтешніх музеях. Бо в цих скарбницях є речі, яких немає ніде і яким заздрять фахівці та володарі найкращих колекцій світу. Тож не випадково у Переяславі, особливо влітку, чути найрізноманітніші мови з усіх континентів.

А все почалося 1951 року, коли молодий випускник історичного факультету Київського держуніверситету Михайло Сікорський ступив на переяславську землю й очолив умовно існуючий місцевий краєзнавчий музей, що налічував аж... 32 експонати.

Перший етап роботи завершився весною 1954-го, коли бучно святкувалося 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією. Переяслав представив тоді численним гостям першу експозицію з експонатами саме до тієї дати.

Потім працьовитий колектив під керівництвом М. І. Сікорського відтворив інші періоди з історії Переяслава, врешті, облаштував на околиці міста музей просто неба, куди звезено-знесено старожитності мало не з пів-України, розширив свою допомогу іншим музеям Київщини.

"Оригінально... Захоплююче... Ми пізнаємо тут історію України...". Ці та інші подібні відгуки я чув неодноразово від багатьох відвідувачів переяславських музеїв. Фахівці, поціновуючи зроблене колективом, називають його подвижництвом, бо все те, що відтворено і створено у Переяславі, інакше і не назвеш.

Але треба знати, з якими труднощами народжувалися всі ці музеї. В перші роки не було ні грошей, ні транспорту, і всі роботи музейників будувалися на ентузіазмі директора М. І. Сікорського та його помічників. Михайло Іванович вже й не порахує, скільки разів доводилося долати партійне табу щодо відображення в експозиціях певних українських реалій, ламати самодурство деяких керівників. Особливо після святкового буму 1954 року, коли "датну" пару випустили до наступного ювілею. "Які розкопки споруд часів Київської Русі?". "Який музей під відкритим небом?". Навіщо вам нові приміщення?". "Сікорський чинить врозріз із партійною лінією...". Ці та інші запитання-гальма і вердикти "розібратися" з норовистим директором не лише зв'язували руки музейникам, а й ставили часом перед вибором: бути чи не бути?

Михайло Іванович здолав усі ці перешкоди, пройшовши двічі через звільнення з роботи та виключення з партії. Але його авторитет, який швидко зростав не лише у Києві, та обурення громадськості ставили самодурів на місце. Хоча все те обернулося не однією раною в серці.

А ще хворобами. Важка праця (Михайло Іванович сам ходив у численні експедиції, розкопував старожитності, майстрував нарівні з робітниками, а часом — і більше за них), аскетичне життя "сторожа" при музеї (півто-

ра десятка років жив серед експонатів, а всі свої гроші витрачав на придбання потрібних музеям речей), врешті, нервові напруження після чергових "накачок" у високих кабінетах обернулися кількома важкими хворобами, які Михайло Іванович теж здолав, бо не мислив себе без музеїв і не уявляв, як же це без нього будуть робити ту чи ту експозицію.

Певно, є Бог на світі, казали співробітники, бо теж не уявляли свого подальшого життя без Михайла Івановича, без його оптимізму, його особистого прикладу і нових планів свого керівника.

Ось так і злинули понад півсотні літ директорства М. І. Сікорського у Переяславі-Хмельницькому. Нарешті його пошановано високими відзнаками нашої держави. Він — лауреат Шевченківської премії, лицар ордена Богдана Хмельницького, інших нагород, автор п'яти книжок та понад сотні наукових статей, член багатьох поважних Товариств істориків, музейників та охоронців пам'яток вітчизняної культури. До його мудрих порад прислухаються молодші фахівці. Його слово авторитетно звучить на високих представницьких зібраннях. Великі люди України мають за честь бути знайомими з Михайлом Івановичем, спілкуватися з ним.

Я теж гордий з того, що нас об'єднує майже тридцятилітня дружба, що мені вдалося написати книжку "Переяславський скарб", а потім доповнений варіант її видати під назвою "Обереги нашої пам'яті", яка розійшлася масовим тиражем по всьому світу.

Те, що я подав у книжці з життя і діяльності М. І. Сікорського до його 75-річчя, явно вже потребує доповнення. Бо час і Михайло Іванович не стояли цих п'ять років на місці. Хоча і в роки незалежності йому працюється далеко не так, як мріялося про це в 1991-му.

Звичайно, авторитет його музейного містечка не підупав. Навпаки. Указом Президента України Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник дістав статус Національного, чим поціновано його як загальнодержавне, так і міжнародне значення. Але від того проблем не поменшало. Директор як вибивав якісь фінансові крихти на облаштування нових експозицій, так і далі вибиває їх. На жаль, побільшало проблем з охороною та збереженням культурних цінностей заповідника, які нині вимагають більшої уваги до себе як держави в цілому, так і місцевої влади. Тож Михайло Іванович клопоче, переконує, вибиває... Як тридцять, як двадцять літ тому. Бо він намітив таку велику програму розвитку Переяслав-Хмельницького музейного комплексу, що на це потрібні роки і роки. Бо його колектив сповнений бажання реалізувати все намічене, аби примножити музейні скарби і славу заповідника.

Так, Михайло Іванович і сьогодні живе майбутнім. Чим? Напередодні його 80-річчя я вкотре побував у Переяславі-Хмельницькому, обійшов з директором його великі музейні володіння, де побачив чимало змін. З'явилися нові об'єкти й експозиції як в центрі міста, так і в музеї просто неба. Ще вищими стали дерева рукотворного парку на Татарській горі, в якому ховаються і первісна людська стоянка, і задумливі кам'яні баби, і селянські садиби — свідки кількох століть, у яких і нині кипить не бутафорне, а справжнє трудове життя.

Ще падали останні яблука у пожухлу траву, ще повсюди багряніла калина — так пишно, так щедро вона вродила цього року, ніби спеціально готувалася до ювілею свого творця...

Намилувавшись тим дивом, розчулені побаченим, ми присіли в затишку відтвореної давнини на Татарській горі. Десь внизу жебонів Трубіж, за яким мов на долоні розкинулося сучасне многолике місто. А тут, на горі, серед маківок "переселених" сюди церков та вітряків, гомоніли віки і віки. Ми прислухалися до того гомону, і якось невимушено потекла розмова про час, уроки життя і найсокровенніше...

— Ніколи не думав, що життя таке швидкоплинне, — якось важко зітхнув Михайло Іванович. — Ніби вчора приїхав до Переяслава, а вже ген-ген... Стільки прожито і пережито... Господи, інколи думаю: невже все те було зі мною? Невже може випасти таке на одну долю?

Мій співрозмовник замовк, і я здогадався, про що він подумав. Його думки сягнули голодного дитинства в Чигирині і раннього сирітства, виховання в дитячому будинку

і воєнних випробувань роботою аж у Сибіру, важкого навчання в Київському держуніверситеті, де він був одночасно і студентом, і кочегаром університетської котельні, перших кроків директорства на переяславській землі.

— І все-таки я щаслива людина, — усміхнувся директор. — Щасливий тим, що доля звела мене з музейною справою. І закинула саме у Переяслав, де упродовж багатьох віків творилася історія України. Тут народились і правили найвидатніші діячі Київської Русі, з Переяславом пов'язана і перша літописна згадка про Україну. Перша митрополія... Богдан Хмельницький... Іван Мазепа... Григорій Сковорода...

Я відразу зрозумів, що Переяслав не може зібрати усе це в одному музеї, присвяченому 300-річчю Переяславської ради. А ще коли розкопали кілька городищ Черняхівської культури та храмів часів Київської Русі... Експонати пішли потоком... Наш працьовитий колектив дістав такі речі, які виходили за рамки вже схвалених у верхах майбутніх експозицій.

І тоді я звернувся до секретаря Київського обкому партії Петра Тимофійовича Тронька з кількома пропозиціями. Він підтримав мене. Спасибі цьому чоловікові, який упродовж багатьох років був ніби моєю охоронною грамотою. Він чудово зрозумів усі наші задуми і допомагав як міг в їхній реалізації, вже як заступник Голови Ради Міністрів УРСР.

Стільки разів наді мною збиралися хмари — недалекі чиновники не давали нормально працювати, але в Києві завжди знаходилися компетентні і впливові люди, які підтримували мене і справи нашого колективу. У цьому зв'язку добрим словом хочу згадати колишнього відповідального працівника культури, на жаль, уже покійного Євгена Володимировича Черепахіна. Саме завдяки підтримці таких небайдужих до української культури фахівців і народився у Переяславі цілий комплекс музеїв.

Кажуть, людина за свій вік має збудувати дім, посадити дерево, виростити дітей. Наш колектив посадив 45 тисяч дерев, 35 тисяч кущів. Ми відтворили 481 об'єкт старожитностей, зібрали 483 тисячі експонатів, 167 тисяч з яких становлять наш основний фонд. Щоб знайти все це, ми об'їздили понад тисячу населених пунктів України і поза її межами. Наші пошукові шляхи-дороги склали понад 120 тисяч кілометрів.

Так, я гордий з того, що мені вдалося зробити на музейній ниві. Музеї воістину стали моїм життям. Я вставав уранці з думою про них, жив ними упродовж кожного дня і лягав спати, плануючи музейні справи на майбутнє.

Можливо, саме це не дало мені можливості пізнати родинне щастя, — якось гірко зітхнув Михайло Іванович, відвів погляд і замовк. Я не став тривожити той біль недоречними запитаннями, бо відчував: співрозмовнику хочеться побути трохи наодинці зі своїми думками, осудити чи обумовити той вибір долі, який не дав йому за молодості ні квартири, ні дружини, ані синів. Ось так і звікував він своє життя. Щоправда, останніми роками хоч у своїй квартирі, біля парку, що носить його ім'я, біля відродженого з не-

Михайло Сікорський

буття давньоруського князя Володимира Глібовича.

— Життя не переробиш, — знову зблиснули очі Михайла Івановича. — І якби повторно довелося вибирати свою долю, я вибрав би музейну справу. Бо у Переяславі ще дуже багато роботи.

Господи, якої ще роботи, подумалося мені. Стільки зроблено. Навіть за останні п'ять років, коли вже можна було лише водити гостей і пишатися тим, що є. Але ж не такої вдачі Михайло Іванович. Тож зовсім недавно народилися музеї лікарських рослин, історії православної церкви, історії освіти Переяславщини, історії українських народних обрядів та звичаїв. А ще переселили в нове приміщення й оновили Музей українського народного рушника. У велелюдних місцях поставили пам'ятники Григорію Сковороді, Тарасу Федоровичу (Трясилу), Володимиру Глібовичу та монумент-пантеон переяславцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

А цього приїзду в Переяслав-Хмельницький мене водили залами нових музеїв — історії філософії в Україні, Трипільської культури, козацької слави, відтвореної у дерев'яній скульптурі і картинах заслуженого артиста України киянина Василя Завгороднього. А в музеї просто неба вже готувалися експозиції про історію розвитку лісового господарства України та чорнобильську біду, тобто народжуються 26-й і 27-й музеї заповідника "Переяслав".

— Невже і це ще не все? — запитав я Михайла Івановича і піймав його ствердний погляд.

— Якщо держава допоможе нам добудувати історичний музей на площі Возз'єднання, який будується за нашої пайової участі вже майже 25 років, тоді ми нарешті втілимо нашу давню мрію про створення музею історії Київської Русі, якого досі не знає Україна.

Ми маємо на це всі підстави. Уже розкопано 11 давньоруських споруд XI–XII століть. Досліджено окольні вали завдовжки понад три кілометри, дитинець міста і чотири городища навколо Переяслава. Нині завершуємо реставрацію Воскресінської церкви, збудованої за наказом уродженця Переяслава Юрія Долгорукого. Тож у ній і намічено розташувати експозицію з історії Київської Русі.

Я натякнув М. І. Сікорському на нинішні труднощі. Мовляв, економічні негаразди, зміна соціальних орієнтирів, певна байдужість до культури, деякі нинішні духовні перекоси можуть загальмувати його справу, на що він відповів: нинішні труднощі — явище тимчасове. Уже підростає молоде покоління, яке обов'язково наведе лад у державі і повернеться обличчям до святинь українського народу.

Я слухав Михайла Івановича і вкотре захоплювався його дивовижною енергією, умінням бачити перспективу у роботі не лише свого колективу. А він заглядав наперед десь на років 10–15, і в тих планах було місце ще не одному диву, яке сколихне нашу пам'ять і спонукає пройнятися гордістю за нашу минувшину.

Розмова-сповідь, розмова-роздум... Вона текла і текла, збуджуючи найщемніші порухи серця. З висоти 80 літ є що оглянути й осмислити. Бо Михайло Іванович ніколи не плентався за життям. Він часом обганяв його, через що набив чимало гуль. Але й слави нажив — слави Творця і Подвижника. Бо дорога його була і є прямою. Як сонячний промінь, що пронизує хмари і спонукає до розвитку все живе на землі.

Хто зрозумів велич його життя, той низько і вдячно схиляє голову перед Подвижником і щиро бажає йому многая літа. Бо навіть найближчі його соратники не уявляють у майбутньому музейного містечка у Переяславі-Хмельницькому без М. І. Сікорського.

Тож хай врожаїться щедро і ще довго-довго Ваша музейна нива, Михайле Івановичу. Козацького здоров'я Вам і безхмарного неба.

З ПІСЕННОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАСЛАНЦІВ У СИБІР

Василь ЗАДОРОЖНИЙ

Свого часу М. Гоголь писав: "Ніщо не може бути сильнішим від народної музики, якщо тільки народ мав поетичний дар, життя різноманітне і діяльне; якщо натиски насильств і нездоланних вічних перешкод не давали йому ні на хвилину заснути і виривали з нього скарги і якщо ці скарги не могли інакше і ніде виявитись, як тільки в його піснях". М. Гоголь, який глибоко проник у сам дух української народної пісні, називає їх усі "історичними", "тому що вони не відриваються ні на мить від життя і завжди відповідають тодішньому моментові і тодішньому стану почуттів". Український народ, часто позбавлений інших засобів самовияву, найповніше, найадекватніше виявив себе в пісні, яка для нього "і поезія, і історія, і батьківська могила".

Народа творчість і в наш час залишається здебільшого анонімною, оскільки такі творчі акти здійснюються в середовищі, що перебуває внизу соціальної піраміди, а тому автор просто не має можливості заявити суспільству про своє авторство. Єдиною винагородою йому є те, що пісня здобуває визнання в народі. Дуже рідко, крім так званих народних пісень літературного походження, можна встановити особу автора, що дав життя народній пісні, тому, на нашу думку, велику цінність для вивчення народної творчості мають ті випадки, коли автор її відомий, живий і може нас увести у свою творчу "лабораторію". Нам відомий факт такої індивідуальної творчості в середовищі українських політичних засланців у Сибіру на початку 50-х рр. XX ст. Гадаємо, буде цікаво простежити сам процес творення пісні. Цінність її для вивчення народної творчості очевидна, що визначається не тільки змістом, а й високим, на нашу думку, ступенем художньої досконалості. Ось ця пісня, що ми її вперше почули в авторському виконанні у середині 70-х рр. XX ст., а записали 2003 р.:

1. Там, де чорна шахта сумно
Сибірській край вкрила,
Там-то моя ненька люба
Життя закінчила.
2. Де, ах, де ж ти ся поділа,
Матінко моя?
За що ж тебе ввік накрила
Чужая земля?
3. Де, ах, де ж ти ся поділа,
Добродію мій?
Чом так скоро улетіла
В вічний супокій?
4. Хоча нас в Сибір заслали,
Хоч тужно час плив,
Ти при мні щаслива була
І я був щаслив.
5. Рідні мене ся спитають,
Де ж я тя подів,
З плачем будуть докоряти,
Чом тя не зберіг.
6. Зайди, мамо, у край рідний,
Родині співчуй;
Прийди, мамо, к сину свому,
Сльози загамуй.

Пісня є єдністю слів і мелодії, без чого вона не може мати на слухача належного емоційно-естетичного впливу. В авторському виконанні, що мав гарний тенор, вона справляла дуже сильне враження. На наше запитання про мелодію, він відповів, що це мелодія популярної народної пісні, яку він почув у дитячому віці і сам її не раз співав у молодості, але вже давно забув текст у цілості. Пісня, за словами автора, починалася словами

Там, де Чорна Тиса сумно
Угрів край вітає,
Там, де Біла Тиса шумно
Чорну доганяє...

Далі текст пісні автор забув, але зміст пам'ятав і навіть повідомив, що авторство її належить священикові, а приводом для її створення була смерть дружини в молодому віці. Так одна пісня стала поштовхом для створення іншої з використанням мелодії і ритмічного рисунка першотвору. Очевидним є також і тематичний перегук обох пісень:

смерть дружини і смерть матері, що відповідало однаковому емоційному станові обох авторів.

Аналізований нами випадок творчості саме тим і цікавий, що маємо змогу порівняти текст пісні автора XX ст. з текстом пісні-першотвору. Автором її є Олекса Онуфрійович Заклинський (1819–1891) — людина для нашого народу "історична", активний учасник процесу культурно-політичної активізації українського народу в Галичині в 40-х рр. XIX ст., відомого як загальноєвропейське явище під назвою "весни народів". Як активний діяч т. зв. Головної Руської Ради, він був членом української делегації на історичному Слов'янському конгресі в Празі (02. 06. 1848–12. 06. 1848), на якому українці вперше на міжнародному рівні заявили про себе як про окрему слов'янську націю, що має політичну волю до боротьби за свої національні права. Пізніше О. Заклинський був священиком, а текст пісні (вірш) написав у 60-х рр. XIX ст. Ось її текст:

Там, де Чорна Гора сумно
Угров край вітає,
Там, де Біла Тиса шумно
Чорну доганяє, —
Там ти, ангел мій миленький,
Як цвіт процвітал,
Там ти літа молоденькі
В щастю проживал.
І я, щастя шукаючи,
В твій край заблукал,
Долі собі глядаючи,
Тебе ізобрал.
Бог злучил мене з тобою,
Щасте, долю дал,
Ах чому ж так молодою
Тебе мені взял!
Ти мя вірно полюбила,
Я тебе любил.
Ти щаслива з мною жила
І я в щастю жил.
Де ж, ах де ж ти поділась,
Вірний друже мій,
Чом так скоро улетілась
В вічний супокій.
Днесь мої печальні очі
Гіркі сльози ллють,
Твої діти дньом і ноччю
Свою матір ждуть.
Прийди, мила, к мужу твому,
Сльози утоли,
Прийди, мати, к дому сьому —
Діти накорми.
Отця все вони питають,
Де матір поділ,
С плачем мені докучають,
Чом тя не привів.
Вставай, мертва, з супокою,
Діти посіти,
Іли разом із собою
В гроб мене прийми. *

Установленим є лише авторство тексту, автор музики невідомий, тому мелодія вважається народною. Пісня набула велкої популярності, починаючи з 70-х рр. XIX ст. друкується у збірниках, що виходили в Галичині, а також поширюється усно. Про її популярність свідчить те, що С. Людкевич 1915 р. створив на її тему відомі фортепіанні варіації. Усним шляхом як популярну народну пісню її засвоїв і автор нового тексту — колишній політичний засланець до Сибіру Богдан Задорожний (р. н. 1924), а причиною її створення була смерть його матері Ганни Задорожної († 1952), що стала-

* Текст подано за виданням: Пісні та романси українських поетів: У 2-х т. — К., 1956. — Т. 2. — С. 163–164. На нашу думку, упорядник без потреби зберіг багато елементів "етимологічного" правопису, що архаїзувало пісню. Поза сумнівом, у живому виконанні вона звучала

Там, де Чорна гора сумно
Угрів край вітає,
Там, де Біла Тиса шумно
Чорну доганяє... і т. д.

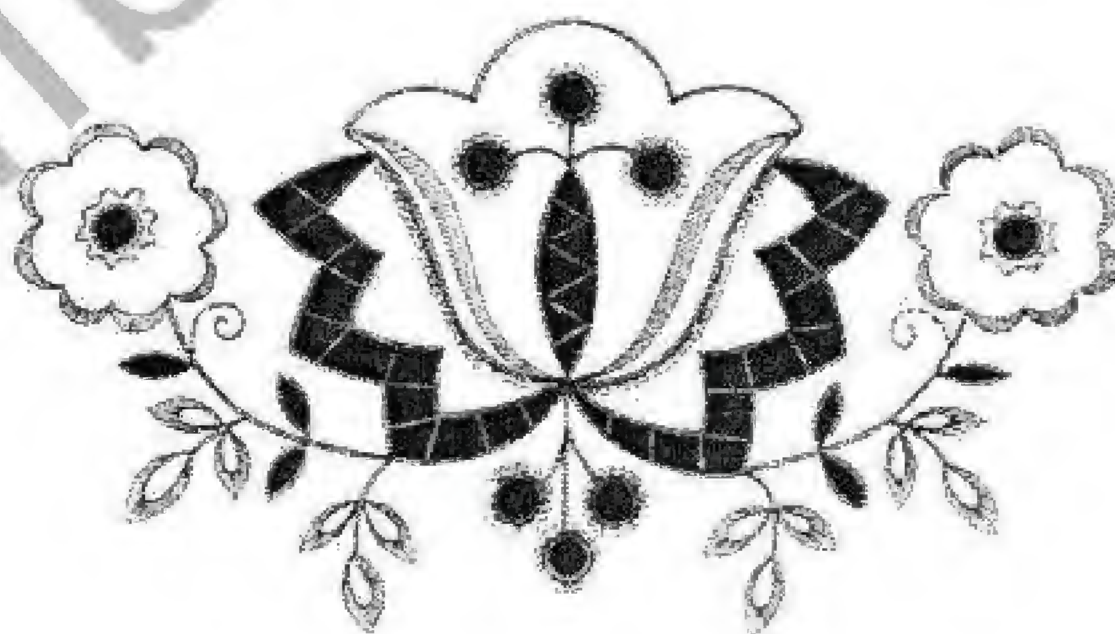
Загалом вірш написано тогочасною літературною мовою Галичини — у тексті є як локалізми (діалектизми), так і елементи мовної архаїки, що відбиває мовотворчий процес у Галичині середини XIX ст. На жаль, для упорядника в тексті не все було зрозумілим; так, написання *улетілась* є невідповідним. Насправді це форма перфекта *улетіла єси*, що зберігається в західноукраїнських діалектах досі, напр.: *я зробив-ем, ти зробив-ес, я зробила-м, ти зробила-с* тощо; тотожно: *улетіла-с(ь)*.

ся напередодні Великодня і тим ще більше вразила глибоко релігійну свідомість сина. М. Гоголь не випадково, аналізуючи українські народні пісні, пише насамперед, що вони часто є ніби скаргою, яка зірвалася, може, і мимоволі з уст. Український народ живе й творить себе самого і свою культуру в таких умовах, що не один його геній зійшов у могилу; іншому вдалося озватися лише раз криком прокляття чи зойком болю. Наші народні пісні цих безіменних для нас авторів є отим їхнім зойком. Перлини словесної народної творчості часто оплачені ціною нелюдської муки, і за нашим пісенним епосом стоять для когось цілком конкретні життєві трагедії. Ціна на справжнє завжди висока. Зате такі твори й складають золотий фонд нашої народної творчості, міцний фундамент української національної культури. У контексті того, про що йдеться, хочеться підкреслити високе значення слова *народний* в означенні явища творчості — притаманній народові своєю глибинною суттю, такий, що протистоїть антинародній офіціозній творчості з її сфальшованими проблемами, образами, емоціями, з її, зрештою, культуровбивчою роллю.

У цій статті хотілося показати на прикладі двох творчих актів феномен органічності українського національного "я", як його передано людьми різних епох, різних соціальних станів, різних доль. Спільним для них обох є тільки те, що обидва автори — українці. Пісенні перегуки в народній творчості творять єдиний психоемоційний образ українця як такого. Коли ж ідеться про людей з їхніми конкретними біографіями, то їхня зустріч, хай і не в реальному житті, а в духовному колі українства, унаочнює той феномен, що зветься нацією. Нація існує в перекрої горизонтальних зв'язків між її членами в сучасності і вертикальних — в різні історичні часи, про що знав Т. Шевченко, звертаючись до мертвих, живих і ненароджених.

Створене духом ніколи не пропаде намарне. У живучості мовленого, перегуках його через століття і полягає духовний зв'язок поколінь. Поки тривають такі духовні акти, нація триває.

м. Київ

ФОЛЬКЛОРНИЙ ТЕАТР: ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ

Лариса ЛІХНЬОВСЬКА

На сьогодні малодослідженою сторінкою у вивченні народної традиційної культури залишається фольклорний театр. Аналіз феномена фольклорного театру свідчить, що у вітчизняних культурологічних, мистецтвознавчих, історико-етнографічних працях тривалий час це питання не становило особливого інтересу. Народне театральне мистецтво не вивчалося як цілісне явище, і тому нині бракує концептуально зрілих підходів до пояснення багатьох важливих моментів у його розвитку. Зокрема, виникла необхідність визначити межі та зміст понять "народний театр" і "фольклорний театр", які в науковій та навчальній літературі дуже часто вживаються як синоніми. Певна річ, така незручність породжує непорозуміння та плутанину як у дослідників, так і в читачів, які цікавляться народною культурою.

На наш погляд, питання термінології у фольклористиці, зокрема в галузі театру, заслуговує спеціального розгляду, адже термінологія — мова науки. Непорозуміння між дослідниками часто-густо виникають через неточність вживання термінів, неповноту визначень, загальність класифікацій.

Насамперед необхідно з'ясувати значення самого поняття "народний театр", яке до певної міри умовне, оскільки цією назвою в науковій літературі користуються для означення різноманітних типів драматичного мистецтва.

Елементи театрального мистецтва побутували ще в первісному суспільстві (мисливські дії) і сягають давніх землеробських свят, ігор та обрядів, які супроводжувались танцями, де були присутні елементи перевтілення, що мали магічний смисл. В такому розумінні театр "...можливо виявити в рабовласницькій, а в деяких випадках навіть у феодальній державі. Процес формування театру ...завершується у класовому суспільстві"[1]. Протягом історичного розвитку в обрядових драматичних дійствах на перший план висувається вже не магічна, а естетична функція. Такі явища послугували основою для виникнення та розвитку власне театрального мистецтва у всіх слов'янських народів.

Впродовж століть народний театр України пройшов кілька стадій розвитку. В часи Київської Русі розвивався фольклорний театр, тісно пов'язаний з усною народною творчістю. Цей тип народного театру вбирав у себе театральні календарні та побутові обряди, театральні елементи в народних іграх і хороводах, мистецтво скоморохів. Вищою формою фольклорного театру в XVII—XIX ст. були вистави усних народних драм ("Цар Ірод", "Цар Максиміліан і його непокірний син Адольф" або "Трон") і лялькового театру — Вертепу. Поодинці або невеликими групами актори переходили від поселення до поселення. Кожен із виконавців виступав, зазвичай, у декількох ролях, змінюючи свій образ за допомогою масок або вдаючись до найпростішого гриму. Вистави розігрувались просто неба, а в поодиноких випадках і в закритому приміщенні — у людських оселях. Виступи на відкритому сценічному майданчику, серед гамірного натовпу, зумовили стильові особливості техніки акторського виконання: перебільшені жести, особлива манера голосоведення. Актори під час вистави безпосередньо налагоджували контакт із глядачами, репліки часто адресовувались просто глядачам, які відповідали на них гострими жартами. Актори такого народного театру переважно були неграмотні, а тому завчали ролі "з голосу" від більш досвідчених виконавців. Вистави будувались на основі сценаріїв, що давали широкі можливості для імпровізації. Виконавці—актори часто вдавались до пантоміми, яка деколи коментувалась читцем; їхнє мистецтво було комбінацією гімнастики, співу, танцю, музики, циркової майстерності (фокуси, дресирування) та лялькового театру. З плином часу мистецтво "народних" акторів дедалі більше спеціалізовувалось: спочатку відділились циркові артисти, потім лялькові[2–6].

Народним театром, окрім фольклорного, називають ще й непрофесійний театр, у якому виконавцями та глядачами є представники трудових класів. Такий народний театр виник у пореформеній царській Росії, діставши розповсюдження у кінці XIX — на початку XX ст. Тоді ж з'явилися (у другій половині XIX ст.) і професійні театри "для народу" з особливим репертуаром, які також називались

народними. Діяльність таких театрів була адресована широкому колу глядачів.

У 30-х роках XVII ст. зародився новий тип народного театру — аматорський, який на противагу кріпацькому і театру придворної аристократії був загальнодоступним, демократичним. До його репертуару входили п'єси "шкільного" театру, сатиричні комедії, пізніше — твори професійної драматургії. Такі театри називались "театрами для народу" або народними театрами.

Великого розмаху театральна самодіяльність набула в 1920—1930-і роки, коли по селах та містечках, при клубах та хатах-читальнях виникали драматичні гуртки. Репертуар самодіяльних драматичних гуртків складали твори як класичної драматургії, переважно п'єси О. М. Островського, "Одруження" М. В. Гоголя, так і спеціальні п'єси для народу в жанрах мелодрами та водевілю, в більшості своїй перекладні.[7] Пізніше, на початку 1950-х років, на базі драматичних гуртків заводських та сільських клубів, будинків культури виникали любительські театри, репертуар яких, як і колись, складали п'єси професійних драматургів. Правда, інколи в самодіяльних театрах розігрувались і фольклорні твори — драми, весільний обряд, сатиричні сценки. Але це було вже "другорядним явищем". Адже фольклорні твори, перенесені на сцену, неминуче змінюються: вони не так виконуються і не так сприймаються. У кінці 1960—80-х років любительським театрам з постійною трупою та повноцінним репертуаром присуджували звання народних.

Сьогодні народний театр у сучасному значенні цього слова — складний організм, де синтезується творчість драматурга, режисера, акторів, композитора, художника, технічного складу (гримерів, костюмерів, освітлювачів і т. д.)[8].

Таким чином, співіснування таких різноманітних явищ народно-драматичної творчості як фольклорний, непрофесійний, напівпрофесійний та професійний театри і формує, власне, те естетичне явище, яке визначається поняттям "народний театр".

У свою чергу, поняття "фольклорний театр" належить лише до однієї з історично зумовлених, конкретних форм народного театру і вміщує в собі прототеатральні ігрові форми, обрядові дійства й розвинені театральні форми, що виникли і розвивались за законами анонімної творчості, для яких характерні варіативність, імпровізаційність, усна текстова передача та інші специфічні ознаки, притаманні фольклору.

У науковому розмежуванні цих двох термінів давно вже назріла потреба. Фольклорний театр, у нашому розумінні, О. І. Білецький називав "давнім українським театром", "своєрідним типом народного театру"[9]. Російський театрознавець П. М. Берков вказував у передмові до збірника "Російська народна драма XVII—XX століть: Тексти п'єс та опис вистав" уточнює, а не розмежовує "...вираз "народний театр", "російський народний театр" має в театрознавстві та у фольклористиці особливе, спеціальне значення. Під російським народним театром розуміють велику групу різноманітних форм народного драматичного мистецтва дореволюційної Росії, яке виросло на ґрунті народної самодіяльності, що відображало і виражало інтереси та сподівання широких народних мас..."[10]. С. Чарнецький називає фольклорний театр "старим театром", тим самим відділяючи його від власне театру[11]. У пожовтневий та радянські часи закріпилось поняття "українська народна поетична творчість", з уточненням "дожовтневий період", та "українська народно-поетична творчість"[12].

Одним із перших на розмежування понять "народний театр" і "фольклорний театр" вказав російський дослідник В. Є. Гусєв: "Варто бачити різницю в природі різних типів "народного театру". Можливо, фольклористиці доведеться "поступитися" цим терміном (оскільки він багатозначний) театрознавству і користуватися терміном "фольклорний театр"[13]; "...доцільно для певного виду власне народної, традиційної драматичної творчості скористатися ...терміном, що позначає все мистецтво народних мас — "фольклор", і назвати цей вид народного мистецтва "фольклорним театром"[14].

На диференціацію терміна "народний театр" вказує і сучасний український вчений-фольклорист Й. Ю. Федас: "З огляду на багатозначність ...термін "народний театр" вживаємо у значенні "фольклорний театр", подаючи розмежування (класифікацію) у системі "народний театр": "1) театр з народного життя; 2) власне народний театр (створений самим народом); 3) театр, створений (у до-

жовтневий час) панівними верствами для насадження своєї ідеології; 4) у радянський час — почесне звання, що надається кращим театрам художньої самодіяльності. Зайве доводити, що за своєю природою і специфікою ці явища не однотипні"[15].

У своїх словниках Л. І. Барабан та В. В. Дятчук трактують терміни, "відштовхуючись" від самого поняття "театр": "1) вид мистецтва, що відображає життя в сценічній дії, яку виконують актори перед глядачами; 2) приміщення, будинок, у якому показуються вистави. Національний театр ім. І. Франка; 3) установа, організація, що здійснює сценічні вистави певним колективом артистів"[15-16]. У визначеннях театру "народним" слід вважати "театр, який широко побутує серед трудових мас у місті та на селі і органічно пов'язаний з народною творчістю"[15-16]. Тобто, за нашим розмежуванням, у системі "народний театр" таке поняття стосується лише фольклорного та непрофесійного театрів. Проте визначення лялькового, маріонеткового і балаганного театрів подаються окремо, а не в системі "народного театру" (у нашому розумінні "фольклорного театру". — Л. Л.), хоча "витоки ...вистав ідуть з язичеських обрядів"[16-17].

Якщо з поняттями, про які йшла мова вище, мистецтвознавці та фольклористи погоджуються, оперуючи ними в дослідницьких роботах[24–26], то з жанром, "вмістом" фольклорного театру (що є власне театром у фольклорі) справа набагато складніша. Однією з найдискусійніших проблем на сьогодні є визначення драматичного роду в фольклорі. На цьому ґрунті простежуються дві протилежні тенденції: заперечення власне театральної природи будь-якої ігрової форми народного мистецтва (а відтак, відкидання самого фольклорного театру) і розширене розуміння драматичного роду, до якого належать усі ігрові форми.

Так, В. Є. Гусєв наголошує на тому, що "...в самій народнодраматичній творчості слід розрізняти дотеатральні, ігрові види фольклору (рядження, обрядові дійства, народно-святкові игрища, народні ігри) і власне драматичні вистави на основі фольклорного або фольклоризованого драматургічного тексту. Лише до останніх, строго кажучи, і може бути віднесене поняття "фольклорний театр"[18]. Своє розуміння фольклорного театру він пояснює соціальною природою фольклору взагалі: "...для творів фольклорного театру характерно те, що сфера їх активного творчого життя дещо відрізняється від сфери, де створювався традиційний фольклор: це вже не тільки і не стільки селянське, скільки переважно солдатське, матроське, робоче середовище, звідки вони передавались сільському населенню та міському люду (з кону ярмаркових балаганів)"[19]. Але й застеріг у тому, що "...наше обмеження поняття "фольклорний театр" має лиш значення термінологічне, необхідне для усвідомлення стадіальних і типологічних відмінностей між різними формами драматичної творчості, для наукової класифікації цих форм та для визначення предмета дослідження у кожному окремому випадку"[20]. На думку А. Ф. Некрилової та Н. І. Савушкіної, "...фольклорний театр — найбільш об'ємне й точне поняття, яке визначає народне театрально-драматичне мистецтво. Воно вміщує сукупність театральних явищ у фольклорі — розігрування фольклорних драм народними виконавцями, лялькові та раєшні вистави, примовляння балаяндрасників"[21]. Окрім того, Н. І. Савушкіна пропонує більш широке розуміння терміна: "...народне (тобто фольклорне. — Л. Л.) театральне мистецтво вміщує театральні явища в повному обсязі ...і театральні елементи виконання епічних та ліричних творів фольклору, епізодів обрядів, рядження"[22]. Інші дослідники поняттям "фольклорний театр" охоплюють взагалі великий пласт народної творчості: від игрищ до фольклорних драм. Такого ж погляду дотримується й англійська авторка монографії "Російський народний театр" Ел. А. Уорнер[23], у якій розглянуто зв'язки російського та українського фольклорних театрів з фольклорними театрами інших етносів. Але подекуди висловлювались заперечення та застороги проти такого розширеного розуміння фольклорного театру[24].

Проте існують й інші погляди на явище "фольклорний театр". Зокрема, розвинені театральні форми як вертеп і усна народна (фольклорна) драма музикознавці розглядають як одну з ранніх форм українського музичного театру[25]. Такі театрознавці, як М. С. Тихонравов, П. П. Пекарський, О. І. Веселовський, О. С. Архангельський,

П. Й. Морозов, М. К. Йосипенко, В. Б. Данченко стверджували, що фольклорна "різдвяна драма" як жанр є початковим етапом історичного розвитку професійного театру. Особливо різко, на наш погляд, висловився Д. М. Балашов. Він прагне довести, що у фольклорі взагалі немає драматичного роду (як і драми), а є лише обряд. За його словами, твори, що зараховуються до фольклорного театру, "слід визнати не фольклором, а стилістично ранньою формою зародження професійного драматичного мистецтва у народному середовищі"[26]. У своїх судженнях він спирається на систему трьох родів Арістотеля, яка була цілком перенесена на фольклор з літературознавчої термінології, та точну дату і обставини виникнення античного грецького театру. Ведучи полеміку, Д. М. Балашов вказує на те, що "...якщо Арістотелеву схему родів накласти на фольклор, то непогодження виникають набагато більші ...у відділі драматичного мистецтва... поняття драми ми будемо застосовувати в Арістотелевому розумінні..."[27]. На наш погляд, у такій ситуації неправомірно вимірювати культуру одного народу культурою іншого. До того ж, тут простежується спроба застосувати терміни однієї системи до іншої, яка не є еквівалентом першої. А розгляд будь-якого явища культури поза контекстом народної ніяких результатів чи здобутків не принесе. Зауважимо, що більшістю істориків культури театрально-драматична форма визнана порівняно пізнім видом мистецтва, лінія розвитку якого починається в обряді. Але, як відомо, при однакових умовах та ґрунті фольклорний театр у ряді народів не був сформований. Беручи концепцію Д. М. Балашова до уваги, буде цілком слушно стверджувати, що античний грецький театр та фольклорний театр на Україні — це два різні ігрові типи.

Як явище української літератури розглядав розвинені театральні форми М. С. Возняк: "Українські інтермедії, український вертеп і українські різдвяні й великодні вірші, писані живою народною мовою, і своїм змістом і своєю мовою творять один з оригінальних листків української літератури XVII й головно XVIII віку"[28].

Слід відзначити, що різні види народного театру не були "закриті" один від одного, а взаємодіяли між собою. Напівпрофесійний та професійний театри з моменту свого виникнення відчули вплив фольклорного театру з його оригінальними умовними прийомами та засобами, активною взаємодією виконавців і глядачів. Але, в свою чергу, й фольклорний театр вбирав у себе надбання напівпрофесійного та професійного театрів: джерела розвинутих фольклорних п'єс, окремі їх мотиви та персонажі часто були запозичені, але самі п'єси створювалися і розігрувалися за сталими фольклорними традиціями; літературні твори піддавались переосмисленню й зазнавали переробок, таким чином пристосовуючись до народних естетичних понять і смаків.

Отже, з розглянутого матеріалу зрозуміло, що чіткої термінології в галузі фольклористики, зокрема театрознавчої, поки що немає. А тому, розглядаючи або досліджуючи конкретний тип українського національного театру, потрібно максимально точно застосовувати терміни (а в деяких випадках навіть уточнювати своє розуміння терміна), якими сьогодні оперують науковці.

Київ

Список використаних джерел

1. *Авдеев А. Д.* Происхождение театра. Элементы театра в первобытнообщинном строе. — Л.–М.: Искусство, 1959. — С. 9.
2. *Ростоцкий Б. И.* Народный театр // БСЭ. — 2-е изд. — М., 1954. — Т. 29. — С. 150–151.
3. *Казимиров О. А.* Народний театр // УРЕ. —2-е вид. — К., 1982. — Т. 7. — С. 236.
4. *Введенский Б. А.*, глав. ред. Народный театр // МСЭ. — 3-е изд. — М., 1959. — Т. 6. — С. 427.
5. *Мировский В. Я.* Народный театр // Театральная энциклопедия. — М.: СЭ, 1964. — Т. 3. — С. 1054–1055.
6. Народный театр // "Большая энциклопедия Кирила и Мефодия 2001" (БЭКМ) — 5-е изд.
7. *Попов Н.* О репертуаре народного театра (заметки) // Народный театр. — М., 1896. — С. 237–256.
8. *Савушкина Н. И.* Русский народный театр. — М.: Наука, 1976. — С. 4.
9. *Белецкий А. И.* Старинный театр в России. — М.: Изд. Т-ва "В. В. Думнов насл. бр. Салаевых", 1923. — 104 с. Див.: *Білецький О. І.* Історіографія української літератури // Історія української літератури. — К.; Х.: Радянська школа, 1947. — С. 24–49; Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / Упор. О. І. Білецький. — 2-е вид. — К.: Радянська школа, 1952. — С. 374; Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упор. О. І. Білецький. — 3-е вид. — К.: Радянська школа, 1967. — С. 506; *Білецький О. І.* Шляхи розвитку українського літературознавства // Матеріали до вивчення історії української літератури —К.: Радянська школа, 1959. — Т. 1. — С. 9–44; *Білецький О. І.* Зародження драматичної літератури на Україні // Зібрання праць. — Т. 1 — К.: Наукова думка, 1965. — 528 с.
10. *Берков П. Н.* Предисловие // Русская народная драма XVII–XX веков: Тексты пьес и описание представлений. — М.: Искусство, 1953. — С. 3.
11. *Чарнецький С.* Театр. Старий театр // Історія української культури. — К.: Либідь, 1994 — С. 594–596.

12. Українська народна поетична творчість: В 2 т. — К.: Радянська школа, 1958. — Т. 1.: Дожовтневий період. — 815 с. Див.: *Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєнська Л. Ф.* Українська народно-поетична творчість. — К.: Вища школа, 1983. — 258 с.

13. *Гусев В. Е.* Предисловие // Народный театр: Сборник статтей. — Л.: ЛГИТМиК, 1974. — С. 4.

14. Гусев В. Е. Русский фольклорный театр XVIII — начала XX века: Учебное пособие. — Л.: ЛГИТМиК, 1980. — С. 3.

15. Федас Й. Ю. Український народний вертеп (У дослідженнях XIX—XX ст.). — К.: Наукова думка, 1987. — С. 17.

16. Барабан Л. І., Дятчук В. В. Театр // Український тлумачний словник театральної лексики. — К.: Вид-во "СВС", 1999. — С. 79—81.

17. Дятчук В. В., Барабан Л. І. Театр // Український тлумачний словник театральної лексики. — К.: Вид. центр "Просвіта", 2002. — С. 127—130.

18. Див.: *Гусев В. Е.* Русский фольклорный театр XVIII — начала XX века... — С. 5.

19. Там само. — С. 6.

20. Там само. — С. 5.

21. Фольклорный театр // Сост., вступ. статья, предисловие к текстам и коммент. А. Ф. Некрыловой и Н. И. Савушкиной. — М.: Современник, 1988. — С. 9.

22. Савушкина Н. И. Русский народный театр. — М.: Наука, 1976. — С. 10.

23. Warner E.-A. The Russian folk theatre. — Hague — Paris, 1977. — 257 p.

24. Чичеров В. И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI—XIX веков. (Очерки по истории народных верований) // Труды Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. — Новая серия. — Т. X. — М., 1957. — С. 208.

25. Архимович Л. Б. Старинный музыкальный театр Украины // Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII — начало XVIII вв.). — М.: Наука, 1976. — С. 146—162. Див.: *Архимович Л. Б.* Українська класична опера: Історичний нарис. — К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і муз. літ. УРСР, 1957. — 311 с.; *Шреєр-Ткаченко О. Я.* Дальший розвиток театру в кінці XVIII та першій половині XIX ст. // Історія української дожовтневої музики. — К.: Музична Україна, 1969. — С. 177—185; *Шреєр-Ткаченко О. Я.* Українська професіональна музика до середини XVIII ст. // Історія української дожовтневої музики. — К.: Музична Україна, 1969. — С. 68—115.; *Шреер-Ткаченко А. Я.* Профессиональная музыка XVI — первой половины XVIII века // История украинской музыки. — М.: Музыка, 1981. — С. 24—35; *Сікорська І. М.* Українська комічна опера: генезис, тенденції розвитку: Автореф. дис. ... канд. мист-ва: 17. 00. 02 / Київ. держ. Консерваторія ім. П. І. Чайковського. — К., 1993. — 18 с.

26. Баланов Д. М. Драма и обрядовое действо (К проблеме драматического рода в фольклоре) // Народный театр: Сборник статтей. — Л.: ЛГИТМиК, 1974. — С. 19.

27. Там само. — С. 8.

28. Возняк М. С. Початки української комедії (1619—1819). — Львів: Всесвіт, 1919. — С. 8.

ПОБАЖАЛЬНІ ТА ВЕЛИЧАЛЬНІ МОТИВИ КАЛЕНДАРНИХ ПІСЕНЬ

Галина СОКІЛ

Значну частину обхідних пісень становлять побажальні мотиви. Вони містять побажання добра, спосіб та час його виголошення. Побажання, як зазначив М. Сумцов, народжені "...у хвилини світлого настрою [...], в моменти піднесеного психологічного настрою"[1]. Побажання регламентує взаємини людей, контакти з надприродними силами, які здатні забезпечити благополуччя. Тому частину мотивів і складає безпосереднє звернення до природи та надприродних сил, зафіксоване в деяких жанрах обхідної поезії. Так, скажімо, у царинних піснях, простежується апелювання до хмар, які могли дати селянинові, на його думку, дощ, необхідний для вегетації рослин:

Спусти, Божейку, чорну хмаройку,
Чорну хмаройку, дрібного дожджу,
Чей бы ся пріяло зелене вино[2].

Дощ потрібен, щоб "квітли всі Божі віны", "наші царины", "горы, долины". Якщо ж хмари, вітер, дощ ставали шкідливими для молодих посівів, то звернення було іншого, охоронного, благального характеру — у формі молитви до Бога:

Мольме ся Богу і вся посполу,
Жеби нас тучі не заходили,
Зльї вітрове не пановали.
Оборонь, Боже, горы, долины,
Горы, долины, наші царины[3].

Дослідники зазначають, що вітер у народних віруваннях мав демонологічні особливості[4]. Взагалі вважалося, що він живе в недосяжних, таємничих, далеких місцях, тому господарі остерігалися вітру на полях. З іншого боку, помітний суто практичний, негативний вплив вітру на господарську діяльність рільників, оскільки він міг знищити молоді посіви на полях.

У формі побажання благополуччя беруть участь дві сторони, що спричинює діалогічну форму висловлювання, суть якої зводиться до ритуального дарообміну між виконавцями, котрі бажають, та адресатом, що має віддячити. Відвідання домівок із визначеною метою — основний обрядовий контекст побажання. Зазначені мотиви характерні для обхідних пісень, які й пояснюються загальною семантикою побажання благополуччя, цілим

набором певних благ: приплоду худоби та домашньої птиці, урожаю в полі, здоров'я, довгого віку, багатства, заміжжя дівчатам та одруження хлопцям і т. ін. Проте центральне місце займає побажання приплоду худоби, багатого врожаю та здоров'я всій родині.

Перша група обхідних пісень з побажаннями приплоду худоби представлена описом радісної події в господарстві. Вона зображується в пісні як уже здійснений факт. У словесних формулах головну композиційну особливість становить перерахування всіх видів тварин, які тримали у господарстві. Такі традиційні кліше поширені в гуцульських різдвяно-новорічних привітаннях:

Ой встань, ґаздо, підоймися,
До стаєнки подивися!
Кобили ти ся вжеребилися:
Самі коники злотокопиті.
Ой встань, ґаздо, підоймися,
До обори подивися!
Корови ти ся положилися:
Самі бичечки-злоторіжечки[5].

У масиві календарно-обрядової поезії виявлено й іншу форму побажання, яка відрізняється від попередньої тим, що воно висловлене в іншій, спонукальній формі — "нехай буде так". У попередньому випадку благополуччя в господарстві зображалося як уже здійснене, а в кустовій пісні звучить сподівання на хороший урожай:

Пресвята Тройця-Богородиця,
Посію жито, да нехай зародиться;
Посію жито і ярую пшениченьку,
Зароди, Боже, всякую пашниченьку[6].

Багатство в господарстві змальовується і за допомогою двочленної порівняльної конструкції, "скільки-стільки", які утворюють кількісну паралель. Сенс цієї конструкції полягає в тому, що перша частина ("скільки") називає предмети, кількісно неокреслені, проте ("стільки"), переважно родинного або господарського змісту, прирівнюється до неї. Власне така конструкція дає змогу створювати картини незчисленного багатства й прибутку в господарстві, як це видно з гуцульської колядки:

Кілько тут кришечок,
Тілько в загороді коровочок,
А в кошарі овечок,
А в кіннику коней[7].

Аналогічну побудову маємо і в обжинковій пісні, вміщеній у збірнику П. Чубинського:

Скілько на небі зірочок,
Тілько на полі копочок;
Зороньки небо світили,
Копоньки поле укрили[8].

У колядках та щедрівках виступають ще й благальні мотиви, пов'язані з бджільництвом. У них висловлюється Боже благословення на добрі приплоди роїв та прекрасні медозбори:

Пошли ж їм, Боже, рої частії,
Рої частії й меди густії[9].

Майже всі календарно-обрядові твори пронизує мотив вирощування багатого врожаю. Словесні формули на добрий урожай знаходимо і в риндзівках. Характерною особливістю їх є те, що вони комбінуються на образному зіставленні (паралелізмі) з людським життям, насамперед з побажанням одруження дівчатам:

Дай же ти, Боже,
У городі тики,
У городі тики,
Тих м'ясниць музики[10].

Дослідники підкреслюють, що спільну увагу до теми календарного циклу, пов'язаної з майбутнім одруженням, треба віднести до аграрної тематики, бо відомо, що для давнього рільника шлюб магічно впливав на родючість землі. До того ж, господарське і сімейне благополуччя у народній свідомості завжди були нерозривні[11].

Слід наголосити, що в обхідних піснях і зимового, і весняного циклів найбільше закликають на добрий урожай. Така словесна конструкція характерна для господарських колядок і щедрівок, риндзівок, волочільних та обжинкових пісень. У цих формулах звертає на себе увагу специфічний імперативний заклик-прохання зі зверненням до вищої сили. Тут розвиток тексту починається зі звернення "Дай, Боже". Сфера поширення таких формул-закликів — різдвяно-новорічна та весняно-літня поезія.

У щедрівці, яку "виконували малі посівальники на Сумщині":

Уроди, Боже, жито-пшеницю
І всяку пашницю.
У полі зерно, а в домі добро,
На току ворошок,
А в печі пирожок[12].

Або в щедрівці у запису Ф. Колесси з українсько-білоруського пограниччя:

Зароді, Боже, ой жито гоже,

Із колосочка то жита бочка[13].

У царинних піснях:

Зародь, Божейку, насіння троє.
Насіння троє, не єднакоє[14].

У кустових піснях:

Зародь, Боже, всякую пашниченьку[15].

Представлені мотиви містять побажання добра та ритуал його виголошення. При обходах дворів виконавці обряду часто випрошували достатку не для себе, а для тих, до кого прийшли, всякого добра, здоров'я, успіхів у господарстві:

Дай же ти, Боже, на двір щастічко,
Дай же ти, Боже, в городі зело,
В городі зело, в дому весело.
На двір щастічко на худобочку,
На худобочку на роговую,
На роговую і на всякую.
Дай же ти, Боже, два стоги гречки,
Два стоги гречки на пирожечки,
А третій вівса, бо коліда вся[16].

(Коломийський повіт).

Часто перед побажаннями вживається фраза "Дай, Боже ", "Зароди, Боже", а закінчення набуває форми молитви, що й служить висновком пісень:

Ой дай вам, Боже, що в поли врожай,
У току буйно, в пасіці рійно,
В пасіці рійно, а в дому скрійно.
По двору щастя — на худобочку,
А в дім здоров'я — на челядочку[17].

(Косівщина).

У структурі аналізованих творів привертають увагу формули-погрози. Так, скажімо, коли господар не виносив "коляди", то йому відспівували:

Вдарила тучі а з Залучі,
Вибила сади та й виногради.
Ні цибулечки, ні петрушечки,
Нічим закришити панові юшечки[18].

Часто зустрічаються погрози забрати в господаря худобу із двору, якщо "гості" не одержували ритуального калача:

...Візьму вола за рога,
А кобилку за чупринку
Та й поведу на могилку,
А з могилки — на тічок[19]...

Уважне прочитання текстів показує, що через відмову в ритуальній винагороді учасники обходу намагалися забрати не лише худобу, а й дівчину. Взагалі, як зазначає Л. Виноградова, погроза забрати із собою панну в колядкових фінальних формулах відома багатьом європейським народам[20] і розглядається як еротичний момент чи натяк на весілля. До речі, один із ранніх записів українського варіанту такої формули належить З. Долензі-Ходаковському:

...Як не даси тої золотої,
Украдемо у вас красну панну,
Занесемо її далеченько —
Що батенько конем не доїде,
Що матінка пішки не дійде,
А братінко з лучка не дострілит.
А сестронька перстенцем не докотит[21]...

Аналогічний елемент простежується у весільній пісні в запису О. Кольберга про видання дівчини заміж у далекий чужий край:

...Дала мене мати, дала,
За ліси темнейкії,
За ліси темнейкії,
За поля широкії,
За поля широкії,
За води глибокії[22]...

Обхідні пісні добре показують, що селянин уважав цінним у своєму житті: у господарстві, побуті, сім'ї. Досліджуваний матеріал дає підстави говорити про різні об'єкти, тобто адресати, у заклинальних мотивах — природу, тварину, людину. Та найчастіше у художню тканину обхідних календарно-обрядових пісень вплітаються мотиви, звернені до людини. Це вповні реальні особи, учасники обряду. Тому у фольклорних текстах із заклинально-побажальними формулами виявляється саме те, що співвідноситься із конкретним, реальним часом, те, що має відбуватися згідно з обрядом, — це наділення господарів багатством, щедрим урожаєм, благополуччям. Власне такі пісні корелюють із конкретним, реальним часом. Скажімо, у колядці господар приїжджає додому з міста і привозить багаті гостинці, кожному дістається те, чого найбільше чекав. Це створює картину заможної родини, із хорошим добробутом, розміри якого поетично гіперболізовані. Реальні повсякденні потреби і турботи людського життя визначили їхній ідейно-тематичний зміст і характер поетичних образів. "Багатство врожаю, худоби, родинне щастя — все це постійно фігурує в пісні, становлячи її глибинні, внутрішні зв'язки з реальною дійсністю, її своєрідний внутрішній реалізм. Саме реальність інтересів землероба, пряме чи інакомовне вираження яких лежить в основі кожної календарної пісні і робить її внутрішньо реалістич-

ною"[23]. Окрім опосередковано виражених побажань, оспівування багатства сприймається як факт уже здійснений, проте часто в обхідних піснях безпосередньо висловлюються доброзичливі побажання, які мають здійснитися в недалекому майбутньому. Чи не тому виголошуються обрядовим гуртом такі слова: "Помаг, Біг, тому, що є в сім дому", "Дай вам, Боже". Отже, побажально-заклинальна функція розглянутих мотивів відлита у своєрідну художню форму. Призначення побажальних пісень є основою формування їх поетичного змісту та художньої форми. Вони ставили за мету випрохати, замовити майбутній урожай, здоров'я людини, тварини, сімейне благополуччя. Тут доволі часто зустрічаємо вживання присудків, які стоять в імперативі ("Спусти, Божейку", "Оборнь, Боже" та ін.). Саме у такий спосіб повідомляється, що має відбуватися у майбутньому, змінюючи при цьому адресата пісні.

За функціональним призначенням, поетичним змістом та художніми особливостями в календарному обрядовому фольклорі одними з найяскравіших є величальні мотиви. Вони генетично пов'язані із побажальними мотивами, доповнюють одні одних, створюючи художньо цілісну вимальовану картину краси й достатку, бо ж у самому змалюванні небувалого багатства відчувається доброзичливість. Прославляння знаходить своє вираження в різних формах ідеалізації, яка має принциповий характер. У всіх досліджуваних жанрах широко представлені формули величання, основне призначення яких — назвати й возвеличити господаря, його родину, ниву, господарство і т. д. Первісно, вважав М. Грушевський, це благання на багатство й щастя було колективною творчістю поколінь за участю професіоналів. Оспівування господаря та його господарства, господині та її вправності, доброго пожитку і любові, побажання щастя й успіху їхнім синам і донькам — все це "притягнуло" масу мотивів із сільськогосподарської сфери, весільного репертуару, з дружинної творчості[24]. Побажання й благословення ґрунтуються на прадавній вірі в чарівну силу слова. І хоча з часом магічне значення поетичного слова втратилось, все-таки воно набуло відтінку звичайної доброзичливості і перейшло зі сфери господарської до культурної[25].

Величальні мотиви за своєю формою є описовими, за допомогою яких створюються ідеалізовані образи. Залежно від мети обхідних пісень персонажі наділяються такими рисами, які хотілося бачити співцям-виконавцям. Необхідно вказати, що завдяки цим мотивам передається певна видовищність, драматичність зображуваного. Тобто, виконання пісень пов'язується з обрядовою ситуацією, певним дійством. Скажімо, після кожного доброзичливого величання господареві небхідно було віддячити гуртові за ритуальний спів.

Головним об'єктом величання виступає людина. Найбільше звертаються до господаря — "газди багатого", "доброго пана". У піснях прославляється його багатство, вихваляється мудрість, працьовитість, щедрість. Господар змальовується здебільшого у колі своєї родини:

Там господар, як виноград,
Там господиня, як калина,
Його сини, як соколи,
Її дочки, як панночки[26].

Як бачимо, за допомогою яскравих порівнянь господаря з виноградом, господині з калиною, синів з соколами, дочок з панночками створюється образ ідеальної української родини, про яку люди мріяли, до якої прагнули хоч би у помислах.

Пошанування у фольклорі взагалі часто полягає в тому, що кожна возвеличувана особа зачислюється до найвищих станів[27]. Так, у кустовій пісні господар з господинею виступають в образі короля й королівни:

Ой вийди, вийди, да, королю, з покою,
Ой виведь, виведь королівну з собою[28].

Селянську психологію сприймання величальної поезії, її суспільного значення розкрив М. Сумцов. Учений вважав, що пісня, зокрема колядка, зачаровує уяву рисами й образами неземного щастя, наповнює бідне життя фантастичним статком, веде людину в палати багача, де всюди блищить золото і срібло, піднімає слухача в осяйні надзоряні простори[29].

Господар, як правило, щедрий та привітний до своїх гостей, оскільки гість за народними уявленнями, сприймається як "носій долі, особа, яка може вплинути на всі сфери людського життя"[30]. Тому невипадково гостями господаря, його добрими товаришами виступають "ясне сонечко", "місяченько", "дрі-

бен дощик". Саме від них залежала багато в чому продуктивність хліборобської праці.

Досить поширеним в обхідній календарно-обрядовій поезії спостерігаються любовні величальні мотиви, пов'язані з коханням, залицянням, сватанням та шлюбом. Вони наявні в основному в колядках та щедрівках, призначених хлопцям і дівчатам, у яких вихваляються їхня врода, працьовитість, розум і весела вдача, звучать побажання щасливого вибору пари. Так, парубок в українських величальних піснях — "гордий", "ґречний", "красний", "ладний", "пишний молодець". Йому як господареві бажають доброго врожаю, а неодруженому заповідають "дівчатко гоже, чорнобривоє, бесідливоє"[31]. Часто він змальовується воїном, мужнім лицарем, який "коником грає, мечем звиває".

Образ дівчини наділений беззаперечними позитивними рисами, змальовується з надзвичайною теплотою і ніжністю. Це — "красна", "ґречна панна", "пишна дівочка". Зовнішній вигляд її бездоганний. Одягнена у вишукане вбрання, дорогі прикраси:

Срібні підківки землю копають,
Шовкова шуба слід замітає,
Шовковий пояс криж, боки ломить,
Срібні перстенці пальці ламають,
Рутяний (золотий) вінок головку клонить[32].

Підкресленням краси дівчини є величальний мотив — дівчина збирає золоту ряску (росу, кору), з якої майстер повинен зробити їй прикраси. Власне це підтверджує неймовірну красу героїні. Золотою знахідкою можуть бути "ряска" на дереві або (кора), "золота роса", "квітка золота, рясна", "золоте листя" або просто "золоте дерево".

Слід наголосити, що у величальних піснях, які присвячені парубкові та дівчині, часто шлюбні мотиви переплітаються із землеробськими. Звичайно, це не випадковість, бо возвеличення шлюбу відбувалося не лише з метою побажання сімейного благополуччя, а й вважалося, про що вже раніше згадувалося, необхідним у сприянні родючості землі.

У величальному плані утверджується важливість для родини й громади усіх видів роботи та господарських занять. Мабуть, тому в народних піснях не раз залучаються до простої хліборобської праці найвищі божества. Особливо виразно простежується це в колядках та царинних піснях: за плужком, що в полі оре, "сам Бог ходить", святий Петро поганяє волів, Божа Мати їсти носить.

Неодмінним елементом величань, як зазначав М. Грушевський, було змалювання багатства, добра, успіхів у домі господаря, його родини та господарства[33]. Всі ці образи багатства, слави, величі господаря та його дому, зрозуміло, не реальні, а ідеалізовані, гіперболізовані. Ось як конкретизується мотив, пов'язаний з господарем, що перебуває в ідеальному домі: його оточує взірцеве, часом нереальне, господарство — сад, худоба, двір тощо:

Гой ти, наш пане, пане Іване,
У тебе в домі, так як у раю:
У тебе верби йа груші родять...
У тебе воли все полові,
У тебе плуги все золотії,
У тебе двори все кедровії,
У тебе столи калиновії[34]...

(с. Ясенів Горішній, Гуцульщина).

Господар в обхідній календарній поезії змальовується багатим, лічить гроші:

Сидіть же йон на пакуті,
Лічить гроші у каліті[35].

Гроші в народній культурі вказують на теперішній достаток чи сподівання його в майбутньому. Власне подібний мотив наявний в обжинковій пісні із зібрання П. Чубинського, однак тут гроші виступають виявом конкретної подяки заможного господаря за виконану працю:

Ходить панойко по сінях,
Держить рученьку в кишені —
Ой сто злотих виймає,
Своїй челяді дарує:
— Тобі, челядко, за тоє, за тоє,
За моє жито святоє[36].

Ю. Круть зазначив, що хоч величальні пісні календарно-обрядового циклу, де так щедро гіперболізується щастя й добробут, далекі від дійсності, переносять у сферу омріяного і навіть фантастичного ідеалу, проте в своїй основі вони все-таки реалістичні[37].

Основу селянського господарства становить дім, двір, що вважаються постійними і важливими об'єктами, до яких звернені величальні слова обрядових гуртів. Узагалі дім — це житловий простір людини, символ сімейного благополуччя, багатства, локус багатьох календарних обрядів. Він протиставляється зовнішньому світові, тому вважається об'єктом

різноманітних магічних дій задля охорони від злих сил. Наявність огорожі чи якихось інших умовних кордонів робить двір місцем, яке оберігає житловий простір. Подібна картина актуалізується в одному з мотивів — двір, обгороджений залізом, — виявлених нами на Поліссі під час Чорнобильської експедиції:

Горожений двор бєлим залєзом,
А воротечка жовтим асизом[38].

Тут ідеалізується багатий дім господаря, його двір, що огороджений залізом. Таку огорожу слід розуміти, ясна річ, символічно. Власне, чому саме залізо, а не якийсь інший матеріал? Треба зауважити, що залізо вважається в народній культурі одним з найдавніших металів, який має високий сакральний статус. Воно належить до універсальних оберегів, обумовлених твердістю, міцністю, довговічністю. Залізо вважається символом здоров'я, має здатність відвертати злі сили[39]. Як бачимо, не випадково образ заліза із зазначеними властивостями зустрічається в колядках, щедрівках, волочільних піснях, які мали на меті напророчити здоров'я, добробут родині, щоб їм не шкодили ніякі злі сили. Звичайно, все це робилось тому, що слова, згідно з народними віруваннями, мали велику силу, давали змогу накликати в житті те, що ними змальовувалось. Багатство, зображене в пісні, мало сприяти набуттю багатства в житті. Слушно вважав О. Потебня, що чим далі в старовину, тим сильніша віра в силу слова. Саме на такій вірі побудовані всі поздоровлення та прокляття.

Метою обрядових календарних величань було вихваляння господаря дому, що мало психологічно вплинути на його потреби в щасті, блиску, могутності. В. Пропп зазначав, що всяке величання розглядалось як магічний акт[40]. Прославляння знаходить своє вираження в різних формах ідеалізації, що починається з доброзичливого побажання тому, кому призначається пісня. Все, що оточує не лише господаря, а й господиню, теж має ідеалізовану характеристику:

А в нашої пані широке подвір'я,
Гей, вілія, вілія!
Широке подвір'я, камінна стежка,
На цій стежечці льняненькі обруси.
Пец кахльовий, стіни маймурові,
Стіни маймурові, лавки восковані,
Двері гатаманські прибиті, як панські[41].
(с. Желдець під Львовом).

Отже, господиня уявно змальовується в матеріальному статку. Як стверджував М. Грушевський, величальник сміливо розширює рамки гіперболи і тому вводить у двір господаря все, що може собі тільки уявити[42]. Він не вагається навіть поставити дім, який хоче веселити, в центрі всесвіту. Тому на господарському подвір'ї росте світове дерево, дерево життя, що тримає на собі людський рід.

Об'єктом величання почасти виступає Маланка, в якої "фартух тонесенький", зроблений "з срібла й злота". У піснях частіше оспівується її працьовитість:

Наша Маланка вміє ткати,
Всіляким шовком заберати.
Вміє ткати, вміє шити,
Всілякни шовком заповнети[43].
(Запис Г. Дем'яна)

А ще вона "чисто ходить", "припіч миє", "лави маїть"[44]. Щоправда, з деяких фольклорних зразків Маланка постає і в знижувальному плані — лінива, неохайна, ласа до горілки, гуляння тощо[45].

Слід зауважити, що характер величань залежить від жанру обрядової поезії, від конкретної нагоди, з приводу якої виконується пісня. Скажімо, в обжинкових піснях возвеличується поле, урожай. Так, у структуру однієї з них вплетений мотив — "добра нивонька" зродила багатий урожай. Далі цей матеріал конкретизується:

Добра нивонька була,
Сто кіп ізродила:
Що копа, то колода,
Панові нагорода.
Запрягайте воли,
Їдьте по підпори,
Скиртоньки підпирати,
В'язальників поспрашати[46].

Особливої уваги заслуговують мотиви величання "бороди" як ритуального об'єкта, що символізує закінчення жнив. Її — незжатий пучок колосків — залишали на полі з надією отримати благодатний урожай і на наступний рік. У тексті, який записав П. Чубинський, "борода" обв'язувалася не простими стеблами-колосками, а "сріблом-злотом" та уквітчувалася "красним шовком":

Ой чия ж то борода

Сріблом-злотом обвита?..
Сріблом-злотом обвита,
Красним шовком обшита[47].

У пастушій пісні возвеличення переноситься на тварину:

Повна ма' Краська, повна,
На ній шовкова вовна.
Шовкову траву пасла,
Молька дігницю принесла.
Силяночку сира,
Вбн-сь здорова ходила.
І масляночку масла,
Вбн-сь здоровийка пасла[48].

Тут ідеалізується худоба, на якій "шовкова вовна". Ще яскравіше гіперболізуються надої молока ("мольки дігниця") та молочних продуктів ("силяночка масла", "масляночка масла"), адже для селянина вони були найпоширенішими продуктами харчування.

Отже, основним принципом створення образів у величальних мотивах є принцип ідеалізації, який перебуває в залежності від їх домінуючої функції. У центрі величань перебуває людина, меншою мірою — худоба, поле, двір тощо. Головний спосіб зображення — описова гіпербола. Усі образи у цих піснях створюються за подібною схемою: змальовується зовнішність головного персонажа, його одяг, багатство, прекрасні взаємини з довкіллям, природою, його родиною.

1 *Сумцов Н.* Пожелания и проклятия // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1897. — Т. 9. — С. 183.
2 Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. — М.,1878. — Т. 2. — С. 241.
3 *Там само.*
4 *Плотникова А. А.* Ветер // Славянская мифология. — М., 1995. — С. 86.
5 Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд., передм. і приміт. О. І. Дея. — К.: Наук. Думка, 1965. — С. 69.
6 Ігри та пісні: весняно-літня поезія трудового року / Упоряд., передм. і приміт. О. І. Дея. — К.: Наук. думка, 1963. — С. 321.
7 Колядки та щедрівки. — С. 481.
8 *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — СПб, 1872. — Т. 3. — С. 250.
9 *Там само.* — С. 118.
10 Зап. *Г. Сокіл* 9 липня 1996 р. від Пучак Катерини, 1931 р. н., в с. Наконечне І, Яворівського р-ну Львівської обл.
11 *Земцовский И.* Песни, исполнявшиеся во время календарных обходов дворов у русских // Советская этнография. — 1973. — № 1. — С. 45.
12 Дитячі пісні та речитативи / упоряд Г. Довженок, К. Луганська. — К.: Наук думка, 1991. — С. 186.
13 Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського. — К., 1995. — С. 197.
14 Народные песни Галицкой и Угорской Руси. — С. 245.
15 Ігри та пісні. — С. 321.
16 Колядки і щедрівки / зібр. В. Гнатюк. — Т. 2 // Етнографічний збірник. — Львів, 1914. — С. 287.
17 *Там само.* — Т. 1. — С. 219.
18 Pokucie. — T. 1. — Krakyw, 1882. — S. 124.
19 Колядки та щедрівки. — С. 526.
20 *Виноградова Л.* Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. Генезис и типология колядования. — М.: Наука, 1982. — С. 169.
21 Українські пісні в записах З. Д. Ходаковського. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 122.
22 *Kolberg O.* Dzieia wzystkie. — Wrociaw — Poznac — Warszava. — T. 49. — S. 330.
23 *Земцовский И.* Песенная поэзия русских земледельческих праздников. // Поэзия крестьянских праздников. — С. 46.
24 *Грушевський М.* Історія української літератури. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1. — С. 230.
25 *Круть Ю.* Величання і побажання в обрядовій поезії слов'ян // Розвиток і взаємовідношення жанрів слов'янського фольклору. — К.,1973. — С. 91.
26 Календарно-обрядові пісні. — С. 271.
27 *Пропп В.* Русские аграрные праздники. — Л., 1963. — С. 42.
28 Ой дай, Боже, за рік Куста діждати. Кустові пісні, записані на Рівненському Поліссі Віктором Ковальчуком. — Рівне, 1995. — С. 19.
29 *Сумцов Н. Ф.* Научные изучения колядок и щедровок // Киевская старина, 1886, № 2. — С. 238—239.
30 *Агапкина Т.* Гость // Славянская мифология. — М., 1995. — С. 145.
31 Колядки та щедрівки. — С. 167.
32 *Там само.* — С. 360—361.
33 *Грушевський М.* Історія української літератури. — С. 229.
34 Колядки і щедрівки. — Т. 1. — С. 157.
35 Зап. Галина Сокіл 8 липня 1998 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від Савенок Горпини Мойсеївни, 1909 р. н., пересел. із с. Буряківки Чорнобильського р-ну Київської обл.
36 *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — СПб., 1872. — Т. 3. — С. 243.
37 *Круть Ю.* Величання і побажання в обрядовій поезії слов'ян. — С. 104.
38 Зап. Г. Сокіл 13 липня 1998 р. у с. Луб'янка Бородянського р-ну Київської обл. від Булавенко Марії, 1919 р. н., перес. із с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл.
39 *Левкиевская Е. Е.* Железо // Славянские древности. — М, 1999. — Т. 2. — С. 198.
40 *Пропп В.* Русские аграрные праздники. — С. 43.
41 Колядки та щедрівки. — С. 110.
42 *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. 1. — С. 234.
43 Зап. Г. Дем'ян 15 січня 1978 р. у с. Веренчанці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Янчика Георгія, 1905 р. н.
44 Колядки та щедрівки. — С. 578.
45 *Там само.* — С. 581—584.
46 Календарно-обрядові пісні. — С. 236.
47 *Чубинський П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — СПб., 1872. — Т. 3. — С. 240.
48 Зап. В. Сокіл 25 грудня 1982 р. від Буряк Єви Федорівни, 1900 р. нар., в с. Либохора Сколівського р-ну, Львівської обл.

ПРО РОЗВАЖАЛЬНІ ВЕСІЛЬНІ ПІСНІ ПОДІЛЛЯ

Світлана МАХОВСЬКА

Новочасний національний культурний процес спричинив виникнення глибокого інтересу до комплексу проблем, пов'язаних із витоками та розвитком традиційної творчості, зокрема, до проблем регіональної специфіки народних звичаїв та обрядів, їх походження, змісту, локальної винятковості.

Регіональний аспект вивчення фольклору належить до пріоритетних у сучасній фольклористиці, адже зрозуміти специфіку фольклору неможливо без пильної уваги до його місцевого походження, функціонування та еволюції, виходів за межі локальної території тощо.

У фольклорі зберігається код етнічної свідомості, яка відображає розвиток національної традиції, художньої естетики, у ньому на свідомому і несвідомому рівнях закарбовано важливі складові національного менталітету, духовний зв'язок особистості з історичною пам'яттю, життєво-практичним та історичним досвідом народу.

Фольклор живе і функціонує безпосередньо на регіональному (локальному) рівні. Ф. Колесса зауважував: "Народна поезія ні одного європейського народу не виявляє повної одноцільності; це помітно особливо у народів, розселених на широких просторах, що їх частини переходили неоднакову історичну долю, підлягали неоднаковим впливам. Рівнобіжно з діалектними відмінами ідуть різниці в доборі й наверствуванні пісень та в засобі пісень локального походження. Сі пораайонні різниці виступають усюди не тільки у полі народної поезії й музики, але й в обсягу матеріальної культури".[1]

У подільських весільних піснях відображений регіональний варіант традиційного українського весілля. Весільні звичаї й обряди Поділля, зберігаючи певні загальнослов'янські та загальноукраїнські компоненти, відзначаються регіональною своєрідністю, що виявляється в органічній єдності з квітучою подільською природою, давніми світоглядними уявленнями краян, особливостями їхнього характеру, місцевими говірками (подільський діалект багатий на мовні джерела).

Розглянемо типологічні та локально-регіональні особливості весільної пісенності Поділля і, на прикладі передирок (перекорів, пісенних баталій між родами), проаналізуємо жанрові та художні властивості цього пісенного масиву.

Весільні передирки належать до тих різновидів весільної пісенності, які досі в науковій традиції майже не висвітлювалися. Свого часу питання взаємодії обряду й пісні досліджували М. Шубравська, Ю. Круглов, В. Анікін, Н. Колпакова, І. Колесницька, Л. Малаш, А. Фядосік та ін. Висвітлення окремих аспектів генези поетики перекорів (корильних пісень) знаходимо у працях В. Анікіна (Календарная и свадебная поэзия. — М., 1970), М. Шубравської (Шубравська М. Весільна пісенність та її обрядова функція //Весільні пісні. Кн. 1. — К.,1982), яка розглядає художню специфіку весільних пісень, зосереджує увагу на проблемі місця і ролі в обрядовому дійстві, функції та смисловому навантаженні протягом усього весілля.

Володіючи здатністю стереотипізувати форми вислову, обряд наділяє стійкістю його складові елементи, в тому числі й поетичні тексти. Весільні ритуальні пісні формувалися у глибині обряду, зумовлені ним, виконувались у його межах. Весільні передирки — зразок вияву національного гумору, який має різні форми й тональності, це конденсат народної філософії з погляду висвітлення здорових етичних та естетичних засад, соціально-побутової, інтимної сфер народного життя.

Українські весільні передирки функціонально перегукуються з російськими весільними "корильними" піснями. Їх виникнення, на думку В. Анікіна, спричинене обрядовою необхідністю показати одруження вимушеною справою, аби не втратити приязні міфічних сил, що допомагали сім'ї дівчини. Корильна пісня, включена в обряд на правах умовного заклинання і прокляття тим, хто йде проти волі міфічних покровителів родового закону, оберігала цілісність і непорушність родових традицій, захищала кожного члена родового колективу.

Негативна тематика передирок не викликала образи: цього здавна вимагала логіка ритуалу. Корильна пісня включалась в обряд на

правах умовного засудження тим, хто завдав шкоди єдності родини.[2]

Як особливий вид обрядового фольклору передирки виконуються під час весільного застілля. Можливо, вважає В. Анікін, відбулося зміщення їх в обряді, що пояснюється семантикою дорікань, адже весілля уже здійснене, наречена перейшла в нову сім'ю, тому треба було б зганьбити чужинців — представників нареченого за крадіжку молодої, аби не зазнати помсти магічних покровителів власного роду.

Пізні нашарування перетворили вигляд і форму давніх корильних мотивів на жартівливі пісні з елементами засудження і висміювання груп чи окремих індивідів — весільних чинів за скупість, чванство, гордовитість і т. ін.

Засобами весільної пісенності здійснюється спілкування, з'ясування стосунків між учасниками обрядодійства. Жваві передирки вносять життєстверджуючий елемент до обряду. Вони відзначаються особливою різноманітністю та широким побутуванням на Поділлі, їм притаманний локальний колорит та барвистий емоційний спектр.

Переважна частина передирок стосується представників роду нареченого: свах, світилок, дружбів. Залежно від об'єкта призначення, весільні переспіви (перепалка) виконуються від імені: **дружок** — *боярам, старшому боярину, дружкові, дружбові, старості; світилкам, старшій світилці; старшій свашці, свашкам*; **світилок, свашок** — *дружкам, старшій дружці*; **боярів** — *дружкам.*

Весільні переспіви складаються з окремих зразків, "що мають між собою ланцюгову залежність, спаяні в одне ціле драматичним вузлом; а загальний зміст їх стає зрозумілим тільки в наявності всіх частин того чи іншого переспіву"[3], діалогу за принципом "ти мені — я тобі" представників протилежних родів.

Репрезентуючи собою два протилежні весільні роди (молодого і молодої), дружки і свашки висміювали по черзі один одного у пісенному діалозі. Згодом відповідно до основної мети обряду одруження, виконувались пісні, що стверджували замирення двох родів.

У весільних перекорах виявляємо прагнення людини отримати максимум естетичного враження завдяки образно-художнім та мовним засобам. Характеристики та самохарактеристики людей і явищ узагальнені в образах і конкретні за суттю в художній деталі, що створює цілком чітке враження про рису чи ситуацію.

Кожний жанр, жанровий-різновид, навіть тематичний пласт відбирає із загального усно-поетичного фонду ті засоби, прийоми, формули, мотиви, які відповідають основним його функціям. При цьому художні засоби, традиційні поетичні формули можуть бути спільними для ряду суміжних жанрів, жанрових різновидів, тематичних груп тощо або ж властивими кожному з них зокрема.[4]

Передирки як оригінальне явище народної поезії прагнуть в лаконічній формі через життєву і водночас художню деталь зобразити певну вдачу людини. Причому, зображення подається в динаміці, чого вимагає природа жанру. Серед жартівливих пісень передирки вирізняються не лише лаконічністю (малокуплетністю), а, певною мірою, й тематикою.

Теми і зміст передирок, як і весільних віватів, рідко виходять поза сферу родинних стосунків і побуту, які, проте, як і людські вчинки, звички, риси характерів і поведінки змальовуються так, що вони або смішні за своєю суттю, або ж, з погляду народної моралі, заслуговують на гумористично-сатиричне зображення.

Особливою рисою гумору передирок є виділення на загальному тлі типового "суб'єкта сміху", тобто гумор передирок базується на ідеї обов'язковості посилання на особу, із називанням або імені, або ролі персонажа у весільному обряді — дружка, дружба, світилка, сваха, сват і т. д.

Дружки та дружби обмінювались пісенними жартами, м'яко кепкуючи з чужих вад або й зі своїх власних, легковажності, лінощів, безглуздя, примхливості і т. ін.

Ґрунтуючись на окремих деталях чи невеликих життєвих епізодах, отже, не відзначаючись розгорненими картинами, пісенні перекори за весільним столом все ж виявляють стильову і композиційну різноманітність.

Для поетики передирок, які мають локальне цілеспрямоване застосування, характерні мовна архаїка, специфічна символіка, афективна лексика (риторичні звертання, вигуки, запитання), звуконаслідувальні зачини, гіперболи, літоти, порівняння, епітети. Багато таких пісень

мають форму розповіді від першої особи, або побудовані у формі діалогу, динамічного синтаксичного елементу прямої мови.

Надзвичайно соковиті епітетика та порівняння у пісенному розмаїтті перекорів. Епітет зміцнює силу емоційного впливу, допомагає глибше розкрити зміст пісні. Епітети, як і порівняння, сприяють творенню картинності, зорових образів в поетичному мовленні. Епітет весільної пісні досить сталий, є основою емоційної мови. Його завдання — підкреслити визначальну якість образу, предмета в конкретному тексті.

Весільні пісні Поділля, послуговуючись типовими для багатьох регіонів тропами, зокрема, традиційними епітетами, часом використовують й специфічні, локальні епітети, утворені або від власної назви певної місцевості або ж завдяки діалектним особливостям краю. Наприклад, характерна для подільської говірки лексема "ґемба" (губа) сприяла творенню епітета-прикметника "ґембатий": "Токаре, токарочку, /Точи ложечки в куточку. /Точи ложечки *страпаті* /Всі світилки *ґимбаті*"[5], вар.: "Точи ложечки *гладенькі*, /Всі дружечки *пишненькі*"[6].

Окрім позитивних епітетів, які працюють на ідеалізацію образів головних персонажів подільських ритуальних, величальних, ліризованих весільних пісень, у передирках зустрічаємо епітети з негативним оцінним забарвленням інших дійових осіб весільного обряду. Дошкульне призначення, сатиричне спрямування епітета стосується членів обох родів, як-от: "А токарочки щербаті, /Наші дружечки *носаті*" [Вес. п., 1988; 265], "Староста *пелехатий*, /Бігає кругом хати" [Весілля, 271], "На городі сосна, /Світилка *поросна*" [Поділля, 175], "Говорили *зятківецькі* люди, /Що буярин *багатий* буде. /А він *не багатий*, /Тільки *чваньковатий*" [Танц., 164].

На відміну від порівнянь, негативні епітети-характеристики членів обох родів вживаються рідше, що, очевидно, продиктовано специфікою обох тропів та їх множинністю.

В українських народних весільних піснях епітети посідають особливе місце, сприяють творенню художнього образу, підкреслюють найважливішу та найістотнішу прикмету героя, атрибута, предмета чи явища, увиразнюють їх оцінку.

Досить часто у текстах перекорів епітети йдуть пліч-о-пліч із порівняннями, творячи своєрідний колорит весільної жартівливої пісні. У системі засобів поетичного увиразнення мовлення порівняння психологічно сприймається як форма ускладнення епітета, свого роду розгорнутий епітет.[7]

Специфічною ознакою весільних передирок є наявність соковитих, образних порівнянь у пісенних діалогах між двома родами, адже порівняння людини з людиною продиктоване сутністю людської особистості. Природньо, що зіставляючи себе з представником іншого роду, стану, статусу, віку тощо за характерними особливостями зовнішності, діями, якостями характеру, людина порівнює, конкретизує чи узагальнює, намагається подати себе з кращого боку, певним чином принизивши іншу. Саме тому передиркам — своєрідним вербальним баталіям, притаманні негативні взаємопорівняння членів протилежних родів (часом представників різної статі, наприклад, дружок — дружбів як засіб залицяння) з метою якомога дошкульніше вколоти, вразити словом, виявити перевагу власного роду, його оточення відносно іншого, оскільки чужий рід за суттю мислиться як ворожий. Зауважимо, що опису молодої у негативному контексті весільних пісень практично не знаходимо (окрім випадків, коли наречена виявилась "нечесною"), оскільки "свої" не будуть її принижувати, а "чужі" не наважаться, оскільки чого ж бо вони тоді приїхали за цією дівчиною.

Весільні жартівливі пісні виконують комунікативну функцію, яка диктує композиційну будову поетичних рядків, текстів. Таким чином, більшість весільних пісень має спонукальний характер, побудований за формою звертання: до молодої, молодого, господині, кухарки, до самих себе чи до своїх "суперниць" (дружок чи світилок): "А ти мені не співай, бо то так не буде, /Вилізла ти' вош на груди, гавкає на люди. /Не співай, не співай, не співай нікому, /Бо як я ти' заспіваю, — не зайдеш додому" [Круш., 61]. Комічний ефект, таким чином, часто виявляється завдяки метафорі, що володіє справжньою саркастичною чіпкістю.

Образотворча активність і мовна щедрість співців непривабливими барвами змальовує, для прикладу, образ ***весільної свахи***

(свах) чи ***світилки***: "А в нашої свахи /Руки, *як ломаки.* /Пальці, *як кілочки,* — /Ламати віночки" [Вес. п., 1988; 278]; "Ви свахи-голуб'ята, /В вас очі, *як горнята,* /Голови, *як довбні*" [Танц., 190], "В них голови з тіста, /Дзьобики із соломи, /Кричать, *як ворони*" [Танц., 190], "Світилки — сотули, /У вас очі, *як цибулі,* /Голови, *як довбні,* /Ви на чорта подобні" [Танц., 199], світилки "...дури, /Попились, *як ті кури.* /Курячий голос мають, /По-курячи співають" [Танц., 196], "Ой чия то дівчинонька, /У білій її хустці? /Вона сидить за столом, /*Як жаба в капусті*" [Вес. п., 2; 291]; "*дурна*"; "*черевата*"; "*ласа,* до м'яса взялася"; "в неї голова з тіста, а руки з соломи, що не їли б ворони". Врешті, ситуації набувають небиличного, нісенітничного характеру: "Світилка муку їла, /Світилка оніміла, /Дайте їй помий пити, /Щоб уміла говорити" [Поділля, 175]; "Бігла сучка ровом, ровом, /А за нею світилки ройом, ройом. /Та думали, що то мати, /Та давай ту сучку ссати" [Танц., 200].

Зрозуміло, що після таких "звинувачень" у неподобстві словесна атака світилок і свах не забариться, тому на горіхи дістається старшій **дружці і дружкам**, які: "Брешуть, *як свині*", "Ой їдна зубата, /А друга ґембата, /А третя узута, — /*Як жаба надута*" [Танц., 192]; "Старша дружка, *як пампушка,* /Друга дружка, *як галушка,* /Третя дружка на дуб скаче, /А за нею байстря плаче"[8], "*Радюгою нап'ялася,* /*Як та жаба надулася*" [Поділля, 174]. Крім того, ***дружки*** "...не однакі, як не *сліпі,* то *горбаті*", "У зубах солома, /Кричить, *як ворона*" [Поділля, 176] і т. п. У весільних передирках дружкам доводиться "*помиї хлептати*", вони "*переїли солому, переїли триня гречане*", часом ситуація загострюється настільки, що доводиться "*свиню цілувати*" чи "*сучку ссати*": "Перед порогом калябатина, /А там свиня обталяпана, /А дружки натягали /Та й свиню цілували" [Танц., 197].

Дуже часто порівняння у весільній пісенності не розшифровується, а має на меті доповнення невимовленого в уяві сприймаючого, оскільки те чи інше порівняння асоціюється в уяві зі сталим образом. Коли тлумачення порівняння може рухатися в декількох напрямках, мати динамічний характер, тоді у весільній пісні може міститися пояснення вжитого народним мовцем зіставлення, як-от: "Що то за дружечки, /*Як у лісі пташечки*: /З-за стола не видати, /І голосу не чувати" [Вес. п., 2; 292].

Неприязню відзначаються діалоги між представниками однієї статі протилежних родів, проте спілкування між дівочим і чоловічим гуртами менш загострене, гумористичного спрямування: "Ой **сваточку**, сваточку, /Житній колосочку, /А на тобі кучероньки, /*Як на бараночку*" [Вес. п., 2; 294].

Весільні діалоги відтворюють остаточну формально-психологічну характеристику героїв поступово, у розвитку, — часом від абсолютного негативу через нейтральність до абсолютного позитиву, поки роди не замиряться: "**Свашеньки**, *як ластівки,* /Головки, *як маківки,* /Співають, *як ластівки,* /Ще й свашеньки красні, /На них хусточки ясні" [А. К., 17], "Сваха наша, калина-малина, /Як на тебе дивитися мило: /Очі чорні, *як терночок,* /Брови рівні, *як шнурочок,* /Личко біле, рум'янoє, /Серце наше кохаnoє" [Вес. п., 2; 460].

Завдяки поєднанню тропів, зокрема, епітетів та порівнянь, привабливі ознаки на погляд дівчат має весільний дружба: „Крає дружбочка, крає, /Золотий ножик має /На золотім тарелі, /Ручки в нього, *як папери,* /Очі в нього, *як терночок,* /Брови в нього, *як шнурочок.* /Якби я такі мала, /Медом би ся вмивала, /Скоро би ся віддала" [Весілля, 2; 267], чи дружка: "А на ній черевички, /А на ній панчішечки, /А на ній сукняночка, /Гарна дружка, *як паняночка*" [Танц., 207].

Отже, порівняння у весільних піснях зосереджують увагу слухача на характерних особливостях образу, на основних явищах, допомагають розкрити основний задум твору, а також є засобом творення образної виразності.

Весільна пісня акумулює в собі спостереження і враження від довкілля, відгукується на події повсякденного життя. Смішне у текстах передирок має розлогий діапазон: від легкого безтурботного розважання і добродушного підсміювання до картання, відвертого глузування і сарказму. Іноді передирки містили і прямі, сороміцькі натяки щодо того чи іншого персонажа весільної драми: "Ой чия то дівка /Вилізла на грушку, /Помасти-

ла п...ку салом, /Бо вже йде за дружку"[9], "Ой чия то дружка /Вилізла на сливку, /Вибирає з п...ки воші, /Кидає в торбинку"[10].

Широко подані ритміко-фонічні елементи, особливо асонанс і алітерація, що разом з римою відіграють вирішальну роль у ритмічній побудові тексту. Поетична строфа переважно складається з чотирьох рядків, пов'язаних інтонацією та системою рим, які яскраво засвідчують багатство і художню довершеність подільської весільної пісні. Іноді весільний текст передирок має зачин-заспів — своєрідну згорнуту формулу, яка розшифровується в процесі виконання пісні та тісно пов'язана з конкретним змістом твору.

Для зображення героя, дії чи ситуації у передирках часто використовується якийсь один прийом (троп), іноді в його найвищій концентрації, зокрема, асоціативне символічне порівняння, паралелізм (як зачин, для змалювання зовнішності людини, її поведінки і т. ін.), гіпербола, літота, іронія, сарказм, персоніфікація, метафора: "Наш ***дружбонько***, як пан, як пан. /А на ньому синій жупан, /Гонтами голова вбита, /Сніпками голова вшита" [Танц., 203]; "Наш ***староста*** впали з моста, аж ноги задерли, /А свати так реготали, аж мало не вмерли" [Круш., 61]; "***Староста*** пелехатий, /Бігає кругом хати. /Вилами підстригався, /Граблями розчесався, /Перевеслом підперезався, /На весілля зібрався" [Весілля, 2; 271].

Метафора традиційно вважається "неназваним порівнянням".[11] Метафору, яка має образну експресивність, емоційну змістовність, можна розгорнути у порівняння, але тоді втрачається місткість, енергія вислову. Образ у пісенній фольклорній традиції є складною структурою, в якій органічно злиті декілька тропів одночасно. Таким чином, як вважають науковці, краще говорити не просто про метафору, для прикладу, а про метафоричний епітет, гіперболізовану метафору, метафоричний символ, метафоричну іронію і т. д.[12]

Досить часто у весільних передирках використовується гіпербола. Вона, за О. Потебнею, виникає в результаті сп'яніння почуттям, що заважає бачити речі в їх справжніх вимірах. Важливу роль гіпербола відіграє в колядках, щедрівках, жниварських та інших піснях. Якщо у величальних весільних піснях гіпербола слугує меті поетичної ідеалізації, то в інших жанрах народної лірики допомагає глибше і яскравіше виявити різнобічні почуття, характеристики дійових осіб. У передирках гіперболи створюють сатиричні портрети дійових осіб завдяки перебільшенню певних зовнішніх рис, особливостей характеру, часом ознак соціального стану тощо. Скажімо, навмисне перебільшення фізичних можливостей (властивостей) людини, безумовно, викликає усмішку, а поетична умовність жартівливих пісень слухачами серйозно не сприймається: "Під порогом яма, /Туди *дружка* впала, /Штирі воли запрягали, /Дружку витягали" [Танц., 201]; "Їли *світилки*, їли, /Півтора вола з'їли, /Сімдесят поросят, /Дев'яносто гусенят, /З трьох кабанів сала /Ще казали — мало" [Танц., 193], "На городі сосна, /*Світилка* поросна, /Навела поросят /Сімсот сімдесят" [Поділля, 175].

На відміну від величальних пісень, де тропи вживаються для повнішої характеристики головних дійових осіб, скажімо, нареченого, у жартівливих пісенних баталіях їх застосування має іншу мету, пов'язану з функціональним спрямуванням цього жанрового різновиду.

Якщо у ритуальних, величальних, ліризованих піснях образи глибоко символічні, типові, то в передирках маємо влучне конкретно-особове означення весільних персонажів, їх дій, ситуацій тощо завдяки порівнянням, епітетам, гіперболам, метафорі і т. ін. Використання символіки у передирках обмежене.

Значення символу базується на існуючих уявленнях про природу тієї чи іншої істоти і, залежно від цього, має негативне чи позитивне забарвлення. Тому в весільних жартівливих, дражнильних піснях (передирках) можна знайти образи **сови**, **ворони**, **сороки**. Сови мають жартівливо-глумливе значення, зокрема совам — старим людям протиставляється нестримність, енергійність молодих — соколів: „Посуньтеся, сови, /Нехай сядуть соколи. /Соколи, соколоньки /З далекої сторононьки" [Танц., 160]. За гамірливий характер бояри досить часто порівнюються з воронами, дружки, світилки — з сороками, індиками: "Світилки — індики, /В вас довгі язики, /Щоб ви совість мали, /Ви б такого не співали".[13] Звертаючись до світилок: "Гайда, сороки, з хати, /Годі вже скриготати. /Ви доти скриготали, /Поки дівки не

взяли"[14], дружки чують у відповідь: "Ми не сороки, ми не отецькії дочки, /А ми тії кракавиці, /Що робимо молодиці"[15]. Таким чином, один і той самий образ (наприклад, світилок) у весільних піснях має відмінні чи подібні означення-характеристики (сороки, кракавиці), зумовлені мисленням, уявленнями представників різних родів.

Характерним елементом поетичної мови передирок є часті римовані повтори, вжиті для деталізації та конкретизації змісту, виокремлення основної думки, а також для забезпечення чіткого ритму рядкового поділу: "Ой щука до дна, до дна, /А ти, *світилко*, дурна, дурна" [Танц., 191].

Основна ідея окремих жартівливих передирок міститься переважно в останній частині, а початок є своєрідним (дуже часто позитивним, що іноді нагадує величання, як-от: "Красні *світилки*, красні, /На них віночки ясні, /Сорочки з чохлицями, /Над тими чохлицями /Сидять воші копицями" [Танц., 201]) зачином дії: "Від стола до порога /Втоптана дорога, /*Світилки* топтали, /Помиї хлептали" [Танц., 201]; "Всі за *сватом*, всі за сватом, /А де сват подівся? /А наш сват у коморі /Ти й сиром заївся" [Круш., 61].

Просте і розгорнуте порівняння як художні засоби ліричного весільного тексту відіграють значну роль для творення характерних образів і персонажів (головних, другорядних), опису місцевих реалій, специфікації мовного колориту тощо. За функціональними особливостями порівняння близькі до паралелізмів, проте глибше увиразнюють зображуване. Порівняння, епітети подільських весільних пісень — змістовні, глибокі, мистецьки узагальнені, емоційно насичені, мають традиційний, стійкий характер, залежать від функціонального призначення жанрового масиву творів. Вони набувають життєстійкості, довговічності тоді, коли влучно, яскраво характеризують суб'єкт чи об'єкт мовлення, створюють узагальнений, типологічно місткий образ, відкритий для індивідуальних (конкретно-визначених) застосувань. Тропи весільних пісень зосереджують увагу слухача на характерних особливостях образу, на основних явищах, допомагають розкрити основний задум твору, а також є засобом творення образної виразності.

У наш час пісні необрядового характеру (застільні, танцювальні, жартівливі та інші) займають помітне місце у весільному співі Поділля. Давні тексти передирок, за нашими польовими спостереженнями, зникають із активного побутування, залишаючись жити у пам'яті носіїв фольклору старшого віку, натомість з'являються передирки, що містять нові реалії, наприклад: "Старший дружба, старший дружба, /То така зараза, /Він боїться старшу дружку, /Як протівогаза"[16].

Дослідження поетики передирок дозволило виявити наявність загальнослов'янських, національних рис у композиції, художньо-образних засобах. Локальна народнопоетична традиція споріднена із загальноукраїнським фольклорним процесом генетично і функціонально, проявляється у побутуванні спільних образів, мотивів, символіки, спільною жанровою системою використання національного художньо-виражального досвіду. Разом з тим фольклору Поділля властиві регіональні риси, спричинені історичними, соціальними, мовними, психологічними, морально-етичними чинниками.

Особливості місцевого населення в різних сферах життєдіяльності впливали на характер змін давнього обрядового пласту, пристосування обряду і пісень до потреб сьогодення. Це закономірно викликало появу деяких вкраплень-новотворів, що відбивають риси епохи, місцевого соціуму, родинної традиції та впізнаваної конкретики. Останнє простежується не лише на таких жанрах пісенності, як передирки, весільні вівати, а й коровайницькі, сороміцькі пісні тощо.

Отже, пісенні баталії між двома родами за матеріалами весільних передирок засвідчують драматизм спілкування, в процесі якого засобами художньо-естетичного впливу конфлікт вирішується, як правило, позитивно; питання "хто кого?", що стояло на початку, компромісно вирішується. Обмінявшись афективними оцінками, представники двох родів задовольняються своєрідною "мирною нічиєю". До того ж весільне дійство триває, застілля має елемент трапези, після чого, закликаючи до танцю, починають грати музики. Об'єктом кпин, дотинок стають уже не учасники-антиподи "свої-чужі", а причетні до весілля "і не свої, і не чужі" (музики, гості-запорожці та ін.).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

А. К. — А. К. Свадебные песни, записанные в Подольской губернии. Оттиск из журнала "Киевская старина". Киевская типография Имперского университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого. — 1897. — 21 с.

Весілля, 1 — Весілля. У двох кн. — Кн. 1. / Упоряд. текстів, примітки М. М. Шубравської, нотн. мат. упоряд. О. А. Правдюк. — К.: Наукова думка, 1970. — 456 с.

Весілля, 2 — Весілля. У двох кн. — Кн. 2. / Упоряд. текстів, примітки М. М. Шубравської, нотн. мат. упорядк. О. А. Правдюк. — К.: Наукова думка, 1970. — 478 с.

Вес. п., 2 — Весільні пісні: У двох книгах. Кн. 2: Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття, Закарпаття / Упоряд., примітки М. М. Шубравської; Нотний матеріал упоряд. Н. А. Бучель. — К.: Наукова думка, 1982. — 680 с.

Вес. п., 1988 — Весільні пісні / Упоряд., авт. вст. ст. та приміт. М. М. Шубравська; Відп. ред. І. П. Березовський. — К.: Дніпро, 1988. — 476 с.

Круш. — Народні пісні з села Соломії Крушельницької / Запис. в селі Біла Тернопільського р-ну Тернопільської обл. / Упоряд.: Петро Медведик, Олег Смоляк. — Тернопіль: "Збруч", 1993.

Поділля — Пісні Поділля. Записи Насті Присяжнюк в селі Погребище (1920—1970 рр.) / Упоряд. С. В. Мишанича. — К.: Наукова думка, 1976. — 524 с.

Рудан. — Народні пісні в записах Степана Руданського / Упоряд., вст. ст. і приміт. Н. С. Шумади. — К.: Муз. Україна, 1972. — 292 с.

Танц. — Танцюра Гнат. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд., ред. М. К. Дмитренко, Л. О. Єфремова. — Редакція часопису "Народознавство", 1998. — 404 с.

Тобіл. — Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич / Упоряд. Мишанич С. В., Мишанич М. В. — К.: Наукова думка, 1982.

Чуб. — Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Обряды. Издан под наблюдением д. чл. Н. И. Костомарова. — Спб., 1877. — Т. IV.

1 *Колесса Ф. М.* Рецензія на антологію слов'янської народної пісні, укладену П. Айснером // *Колесса Ф. М.* Фольклористичні праці. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 393.

2 *Аникин В. П.* Русское устное народное творчество. — М.: Высшая школа, 2001. — С. 199, 200.

3 *Шубравська М. М.* Весільна пісенність на Україні та її обрядова функція // Весільні пісні. У двох книгах. Книга І: Полісся, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Степова Україна / Упоряд., примітки *М. М. Шубравської*. Нотний матеріал упорядкувала *Н. А. Бучель*. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 40.

4 *Мишанич С. С.* Усні народні оповідання. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 22.

5 Зап. *К. Орел* на Поділлі (1928—1929) // ІМФЕ. — Ф. 1—5. — Од. зб. 446. — Арк. 36. — № 354.

6 Там само . — № 355.

7 *Галич О., Назарець В., Васильєв Є.* Теорія літератури: Підручник / За ред. О. Галича. — К.: Либідь, 2001. — С. 22.

8 Зап. *Л. Д. Заруденська* 1984 р. в с. Соснівка Білогірського р-ну Хмельницької обл. від К. Нечипорук, 1920 р. н. // РА навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського педуніверситету. — Зш. № 75. — Арк. 2-(185). *Далі: РА ннле*

9 Зап. *С. В. Козяр* 09.04.2003 р. в с. Курилівка Волочиського р-ну Хмельницької обл. від Н. М. Білокриницької, 1937 р. н.

10 Там само.

11 *Квятковский А.* Поэтический словарь. — М., 1966. — С. 156.

12 *Гилевич Н. С.* Поэтика белорусской народной лирики: Слово и образ. Поэтический синтаксис, звукозапись и рифма.— Минск: Высшая школа, 1975. — С. 119.

13 Зап. *Л. М. Гельмель* 10.11.1999 р. в смт. Летичів Хмельницької обл. від К. І. Кульбаби, 1939 р. н. // РА ннле. — Зш. № 51. — Арк. 11.

14 Зап. *К. Орел* на Поділлі // ІМФЕ. — Ф. 1—5. — Од. зб. 446. — Арк. 34. — № 322.

15 Там само. — № 323.

16 Зап. *С. В. Козяр* 10.05. 2002 р. в с. Яхнівці Волочиського р-ну Хмельницької обл. від М. Охоти, 1949 р. н.

ЧАСОПИСУ "НАРОДОЗНАВСТВО" ВИПОВНИЛОСЯ 10 РОКІВ

Всеукраїнська фольклорно-етнографічна щомісячна газета заснована в Києві 29 жовтня 1993 року, хоча перше число побачило світ у липні в Малинській друкарні на Житомирщині з девізом "Для спраглих". Засновник, головний редактор — член Національної спілки письменників України, старший науковий співробітник, завідувач відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України Микола Костьович Дмитренко.

Основний напрям публікацій — висвітлення традиційної народної культури українців від давнини до сучасності. Газета має науково-популярний, просвітницький характер. Тематичні рубрики розкривають актуальні пізнавальні проблеми українознавства: "Народознавці", "Студії", "Символи", "Обряди, звичаї", "Урок", "Ремесла, промисли", "Цікава планета", "Ріднокрай", "Намисто", "Собор душі" тощо. Серед авторів часопису — відомі науковці, письменники, вчителі, бібліотекарі. Зокрема, читачам пам'ятні публікації академіка Мирослава Стельмаховича (нині покійного), фольклористів та етнографів Ганни Скрипник, Володимира Качкана, Василя Скуратівського, Віктора Чабаненка, Петра Будівського, Лідії Орел, Анатолія Пономарьова, Галини Лозко, Олексія Вертія, Людмили Іваннікової, Надії Пазяк, Оксани Шалак, Світлани Козяр, Василя Балушка, Оксани Кузьменко та ін. Видрукувано шістдесят п'ять чисел часопису. "Народознавство" надходить до основних бібліотек нашої держави, до бібліотек навчальних закладів України (зокрема до педагогічних коледжів та училищ — наших активних симпатиків). Комплект часопису є в бібліотеці Конгресу США.

З 1994 року при редакції газети діє видавництво "Народознавство" (директор, головний редактор — М. К. Дмитренко). Опубліковано близько п'ятдесяти книг, брошур загальним накладом майже півмільйона примірників. З-поміж видань найвагоміші: М. Дмитренко, Л. Іваннікова, О. Шалак та ін. "Українські символи" (1994), навчально-методичний посібник для вчителів, вихователів "Уроки з народознавства" (1995), М. Дмитренко, Г. Дмитренко. "Як писати твори: Навчально-методичний посібник" (два видання: 1996, 1997), "Загадки з математики для малят" (два видання: 1997, 2001), "Синівська молитва: Антологія віршів та пісень про матір" (1997), "Словник символів" / за редакцією М. Дмитренка, О. Потапенка (1997), Г. Танцюра. "Весілля в селі Зятківцях" (1998; 800 пісень — тексти й мелодії; 144 зразки інструментальної народної музики), Г. Красікова, О. Павленко. "Хрестоматія з музики: для 5—6 класів" (1999), М. Дмитренко. "Українська фольклористика: Історія, теорія, практика" (2001), Ю. Дмитренко. "Студії з філології" (2001).

2000 року засновано п'ятдесятитомну подарункову серію "Народна творчість", що містить книги малого формату (вийшли: "Прислів'я та приказки", "Народні повір'я", "Народний сонник", "Народні загадки", "Народні байки").

2002 року видано серію оригінальних навчальних посібників нового покоління, рекомендованих Міністерством освіти і науки України: Г. Дмитренко, Ю. Росоха. "Українська мова" (для учнів 5-х — 9-х класів).

Видрукувано також декілька збірок поезії: Миколи Дмитренка "Мандрівник", "Материк і море", Юлії Дмитренко "Піду до зірок", "Небо душі", "Білокрила дорога", Петра Поліщука "Любосвіт", Павла Ткачука "Коли в серці любов", Івана Притики "Чорнобиль" та ін.

З-поміж українських видань часопис "Народознавство" посідає осібне місце, має власне обличчя, доброзичливу оптимістичну ауру. Разом із такими журналами, як "Народна творчість та етнографія", "Народознавчі зошити", "Берегиня", "Родовід", "Українська культура", "Народознавство" популяризує знання про Україну та українців, традиційну народну культуру, послідовно утверджує українську національну ідею.

У зв'язку з ювілеем часопису Київський міський голова Олександр Омельченко нагородив головного редактора Миколу Дмитренка "Почесною грамотою" із врученням нагрудного знака та годинника. У грамоті відзначено: "За вагомий особистий внесок у дослідження та пропаганду народної традиційної культури, високий професіоналізм. 17 листопада 2003 р."

Нагороди також отримали творчі працівники редакції — Олександр Ващенко та Петро Лантух (світлини останнього, доречно згадати, публікувалися і в журналі "Народна творчість та етнографія").

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТРЬОХТОМНОГО КРАЄЗНАВЧО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ВИДАННЯ ПРО МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ БРОВАРЩИНИ

Валерія ПОДОЛЯК

Цими днями у великому залі засідань Броварської райдержадміністрації відбулася презентація трикнижжя "Броварська минувшина", у якій взяли участь заступник голови Київської облдержадміністрації Володимир Кулеба, директор НДІ українознавства Міністерства освіти і науки України, доктор філологічних наук, професор, академік УВАН, Академії наук Вищої школи УАПН та Міжнародної слов'янської академії наук, науковий редактор нового видання Петро Кононенко, начальник обласного управління культури Віктор Шлапак, голова Броварської райдержадміністрації Леонід Вайсфельд, творці книг, жителі району, гості.

Матеріали трьох книг "Праотча сторона у межиріччі Десни і Трубежа", "Історія поселень Броварського краю" складалися й писалися трохи більше року. Не кожен науковий інститут справився б з таким колосальним обсягом робіт — дві тисячі комп'ютерних файлів, понад півтори тисячі фотографій. Автор ідеї, керівник творчо-видавничого проекту "Броварщина — наш рідний край", співавтор і укладач матеріалів, видавець, журналіст, письменник — Іван Доцин.

"Щасливий той район, де живуть такі ентузіасти, — наголосив у своєму виступі Володимир Кулеба. — Броварський район першим в області розкрив свою історію від пізнього палеоліту й до сьогодення. В історії району ми бачимо історію всієї України. Ці книги повинні вивчатися у школах".

Від імені голови облдержадміністрації Анатолія Андрійовича Засухи В. Кулеба привітав усіх з виходом у світ унікального видання. Він вручив авторам видання грамоти і цінні подарунки. Подяку райдержадміністрації академіку Петру Кононенку, який до того ж є уродженцем села Марківці, оголосив її голова Леонід Вайсфельд. Комплекти безцінних книг отримали почесні громадяни Броварського району.

2003-й — ювілейний рік для жителів Броварського району: 80-річчя з дня заснування, 60-річчя з дня визволення від німецько-фашистських загарбників. Додалася ще одна дата — видання трикнижжя, що стало, без перебільшення, історичною подією для району, області, України.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ПАМ'ЯТІ КЛИМЕНТА КВІТКИ

Анатолій ІВАНИЦЬКИЙ

25 вересня 2003 року в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України відбулася Міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті українського етномузиколога світового рангу Климента Васильовича Квітки (50-ті роковини від кончини).

Народився вчений у с. Хмелів (теперішньої Сумської області) в родині нащадків українських козаків (в ряді публікацій говориться про кровні зв'язки з сімейством Г. Квітки-Основ'яненка — відомого українського письменника, але це не відповідає свідченням самого Климента Квітки із "Автобіографії", що зберігається в архіві Музею музичної культури ім. М. Глінки у Москві). К. Квітка навчався в Музичному училищі Російського музичного товариства у Києві по класу фортепіано у Г. Ходоровського, відомого концертуючого піаніста початку XX століття, який бачив у своєму учневі талановитого музиканта-виконавця. Освіту К. Квітка продовжував, як це було властиво багатьом українським культурним діячам (попереду тим — М. Лисенко, М. Старицький та ін.) у Київському університеті Святого Володимира (нині — Національний університет ім. Т. Шевченка). У студентські роки він

працював деякий час концертмейстером хору Київського університету. Був одружений з Лесею Українкою.

З 16-ти років почав збирати народні мелодії (близько 6 тисяч), видав у 1922 році збірник "Українські народні мелодії". Понад 200 мелодій із записів Квітки було використано українськими та російськими композиторами як теми для симфонічно-інструментальних творів. Найвидатніші хорові композиції Миколи Леонтовича також були створені на мелодії, записані К. Квіткою. Як теоретик, він створив найдосконалішу у світовій етномузикології методику ритмоструктурної типології музичного фольклору. Її сенс полягає в координації музичної фольклористики та історичних дисциплін з метою дослідження проблем етногенезу (походження народів), міграцій народонаселення та асиміляції етносів.

К. Квітка працював завідувачем Кабінету музичної етнографії ВУАН у 1922–33 роках. Звільнений з роботи за політичними звинуваченнями, залишившись без засобів до існування, змушений був переїхати до Москви. У 1934 році його арештовують, і він до 1936 року перебуває у концентраційних таборах в Середній Азії. Після звільнення до кінця життя працював на посаді професора, завідувача Кабінету народної музики Московської консерваторії.

За життя надрукував 40 досліджень з музичного фольклору, рецензій, збірників народної музики. Записав у 1908 році разом із О. Сластіоном мелодії українських народних дум. Записи із фоновалків транскрибував Ф. Колесса і видав записи під назвою "Мелодії українських народних дум" (1910–13 рр.).

Наукова ерудиція дозволяла вченому працювати в галузі порівняльного музикознавства не лише усіх слов'янських, але й тюркських та угро-фінських народів, хоча головний інтерес його досліджень зосереджувався на українській народній музиці. Дослідницький хист К. Квітки з однаковою силою та новаторством проявлявся у сферах ритміки й форми, ладів народної музики, у критиці й текстології, соціології фольклору, документуванні не лише народних мелодій, але й опрацюванні описів, коментарів, характеристик співаків та інструменталістів, дослідженні народного виконавства (Квітка — основоположник наукового напрямку в етнології — етнофонії). У статті "Про історичне значення календарних пісень" К. Квітка обґрунтував їх вагу як історичних документів, що не поступаються за значенням здобуткам археології. Він також заклав основи сучасної музично-фольклористичної педагогіки. Як аналітик, теоретик, практик-збирач народної музики, К. Квітка набагато випередив свій час. Справжнє світове визнання вченого-новатора розпочалося лише з останньої чверті XX століття. Помер К. Квітка 19 вересня 1953 року.

25 вересня 2003 року в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України заходами дирекції, відділів фольклористики, етнокультурології та музикознавства було проведено Міжнародну наукову конференцію "Пам'яті Климента Квітки". Оргкомітет Конференції очолювала директор ІМФЕ ім. М. Рильського, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України Г. Скрипник.

До програми Конференції було включено 38 доповідей, які стосувалися різних аспектів квіткознавства. Відкрила Конференцію і виголосила вступне слово заступник директора ІМФЕ О. Шевчук. Вона підкреслила плідність ідей К. Квітки в розвитку вітчизняної і світової етномузикології, а також вказала на необхідність подальшого вивчення спадщини видатного вченого-фольклориста.

Тематика доповідей була розподілена за основними напрямками:

1. З досліджень наукової *спадщини* К. Квітки та застосування в сучасних умовах його *методики й методології* представили доповіді: Я. Мироненко "Ма́ксими К. Квітки" (Кишинів); В. Тавлай "Спостерігаючи ідеї К. Квітки. Пісенна культура білоруської мовної області у порівняльному вивченні" (С.-Петербург); М. Хай "Дослідження К. Квіткою музичної традиції бандуристів та лірників" (Київ); Л. Єфремова "Поглиблення новаторського підходу К. Квітки до нотації фольклору" (Київ); А. Іваницький "К. Квітка — текстолог" (Київ); І. Попова "Внесок К. Квітки у становлення методів збирацької роботи" (С.–Петербург); В. Пасічник "Робота В. Гошовського над виданням праць К. Квітки" (Львів). Цей напрямок засвідчує високий рівень етномузикології та значне посилення уваги до наукової спадщини видатного вченого;

2. Другу тематичну групу доповідей об'єднувала увага до *етнофонії* та *мелогеографії* (поширення музично-пісенних типів), теоретичні основи яких заклав К. Квітка. Виступили: І. Клименко — "Проблеми мелоареалогії жнивних наспівів" (Київ); О. Терещенко — "Географія весільних ритмотипів передстепового Правобережжя" (Кіровоград); Т. Сопілка — "Традиційне народне виконавство: регіональна специфіка"; Р. Гусак — "Подвійна флейта в Україні"; Є. Єфремов — "Тихий спів і "тонкий голос" в українському народному виконавстві" (останні троє — Київ);

3. Проблеми *викладання музично-фольклористичних дисциплін* (формування музично-фольклористичної педагогіки започаткував К. Квітка) висвітлили: О. Богданова — "Фольклористика в середній ланці музичної освіти" (Київ); Т. Кухарська — "Фольклор у навчальному процесі 1920—30-х років" (Вінниця); А. Сторожук — "Український фольклор у вищих навчальних закладах" (м. Бар, Вінницька обл.); А. Завальнюк — "Принципи музично-педагогічної роботи М. Леонтовича" (Вінниця);

4. З проблеми *фольклоризму* (звертання до фольклору митців — літераторів, композиторів, хореографів) та *музикознавства* присутніх на конференції познайомили: О. Шевчук — "К. Квітка і українські композитори першої третини XX століття"; А. Богород — "Танцювальний фольклор у творчості Лесі Українки"; В. Лісецький — "Роль фольклору у становленні Бели Барток — композитора-класика XX ст."; В. Мухіна — "Зародження романтизму в українській музиці та його фольклорні засади"; К. Чеченя — "Автентика в сучасному інструментальному виконавстві"; С. Лісецький — "Українське музичне бароко" (усі — Київ);

5. Активну участь у конференції взяли також дослідники-філологи, що сприяло взаємному збагаченню наукових інтересів як музикознавців, так і філологів. Що слід відзначити насамперед — значна частина доповідей також була присвячена різним аспектам квіткознавства. Серед заявлених доповідей представлено теми: Я. Вернюк "Традиції успадкування волинських народних пісень в дослідженнях К. Квітки" (Рівне); Хіросі Катаока "Традиції культу предків в українській та японській обрядовості" (Японія); Н. Пазяк "Леся Українка і Климент Квітка" (Київ); М. Гайдай "Діяльність К. Квітки у спогадах та архівах М. П. Гайдая" (Київ); Л. Вахніна "К. Квітка і польський фольклор" (Київ); С. Шевчук "Волинь у наукових студіях К. Квітки" (Рівне).

Микола Мушинка — академік, професор Пряшівського університету та Українського вільного університету у Мюнхені — ознайомив присутніх із напрямками народознавчої роботи у Словаччині та подарував бібліотеці ІМФЕ кілька наукових збірників, виданих у Пряшеві, а також книгу спогадів про свою родину, якій довелося багато пережити і гідно витримати політичні переслідування тоталітарної епохи.

Завідувач відділу фольклористики ІМФЕ М. Дмитренко у виступі "Перспективи підготовки фундаментальних видань з фольклористики" познайомив присутніх з планами на майбутнє — зокрема, із станом роботи над підготовкою 5-томного видання українських народних дум, "Історії української фольклористики", фольклористичного енциклопедичного словника, над якими зараз працює відділ.

Завершилася Конференція прийняттям підсумкового документу, в якому висловлено такі рекомендації:

1. Схвалити наукові виступи як подальший внесок у дослідження етномузикологічної спадщини Климента Квітки.

2. Видати матеріали Міжнародної наукової конференції "Пам'яті К. Квітки".

3. Продовжити справу підготовки до видання стародруків (прижиттєвих видань) та рукописних праць К. Квітки.

4. Порушити клопотання про перевидання збірника К. Квітки "Українські народні мелодії", виданого 1922 року, та одночасного опублікування авторського "Коментаря" К. Квітки до цього збірника, який є найбільшою теоретичною працею К. Квітки (близько 15 друкованих аркушів), досі не опублікованою. Підготовка збірника "Українські народні мелодії" та авторського "Коментаря" К. Квітки до власного збірника є плановою темою відділу фольклористики ІМФЕ.

5. Подати у пресі інформацію про проведення конференції "Пам'яті Климента Квітки" та підготовку наступної ювілейної Конференції до 125-х роковин від народження К. Квітки (лютий 2005 року).

6. Розпочати підготовку Конференції до 125-х роковин від народження К. Квітки (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України разом з Національною музичною академією ім. П. Чайковського).

7. Виступити з ініціативою заснування Державної премії імені Климента Квітки в галузі музичної фольклористики, викладання музично-фольклористичних дисциплін та пропаганди музичного фольклору.

Конференція "Пам'яті К. Квітки" засвідчує зростання наукової уваги до проблем етнології, музичної фольклористики, загального музикознавства, філологічних наук, де одним з найвидітніших представників дослідження історії культури був і залишається Климент Васильович Квітка.

м. Київ

НА КОНФЕРЕНЦІЇ ДОСЛІДНИКІВ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ

Микола КОЗАК-ПОДІЛЬСЬКИЙ

Організація та проведення регіональних наукових конференцій нині не така вже й рідкість. Проте деякі з таких заходів мають значення міжнародного рівня. Зокрема, саме міжнародна науково-практична конференція відбулася 14—15 жовтня 2003 року у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського на тему "Народна культура Поділля в контексті національного виховання".

Особливістю конференції було те, що її учасники (а це понад півтори сотні науковців, педагогів, майстрів народної творчості з України, Японії, Польщі, Росії) не лише висвітлювали проблеми дослідження усної та матеріальної традиційної культури Поділля, але й безпосередньо працювали зі студентською молоддю: як вчені-теоретики, так і майстри-практики. Успішно діяли виставка творів народного мистецтва, етнографічний ярмарок, майстер-класи з вишивки, лозоплетіння, витинанки, писанкарства, гончарства, виробів із бісеру тощо. Характерно, що конференція співпала з відзначенням 10-річного ювілею Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (керівник Центру — доцент, кандидат історичних наук Лідія Семенівна Мельничук).

Під час пленарного засідання було відзначено велику роль народної традиційної культури у навчанні та вихованні, націотворчих та державотворчих процесах. Зокрема, у виступах висвітлено чимало яскравих сторінок з історії дослідження Поділля, внесок таких видатних діячів науки і культури, як З. Доленга-Ходаковський, К. Шейковський, А. Свидницький, А. Димінський, К. Широцький, Марко Вовчок та О. Маркович, С. Руданський, П. Чубинський, В. Антонович, М. Леонтович, Г. Танцюра, Н. Присяжнюк, М. Руденко, Р. Скалецький, М. Стельмах, В. Стус та ін.

Завідувач відділу фольклористики ІМФЕ НАН України М. Дмитренко виступив із доповіддю "Фольклор Поділля в дослідженнях українських вчених". Науковець торкнувся актуальних проблем вивчення традиційної культури, зокрема усної творчості подолян, поінформував про підготовку фундаментальних академічних видань: "Історія української фольклористики" в двох томах, "Український фольклористичний енциклопедичний словник", корпус "Український національний епос (думи)" у п'яти томах.

"Подільські колекції у фондах Російського етнографічного музею" — назва доповіді завідувачки відділу етнографії народів України, Білорусі та Молдови Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі Ольги Карпової. Йшлося про велику етнографічну виставку у згаданому музеї та значну кількість експонатів із Вінниччини. Скажімо, помітно вирізняються подільські вироби з кера-

міки славетних братів Герасименків (с. Бубнівка Гайсинського району — відомий в Україні центр гончарства).

В інших доповідях на пленарному засіданні було розкрито різні теоретичні та практичні питання: Л. Мельничук (м. Вінниця) "Народна культура і формування майбутнього вчителя", А. Сторожук (м. Бар Вінницької обл.) "Український фольклор у вищих навчальних закладах: проблеми, досвід, перспективи", Хіросі Катаока (м. Осака, Японія) "Міф про страту батьків за матеріалами записів А. Свидницького та в японській народній творчості".

Під час конференції плідно працювало п'ять секцій: "Духовна культура Поділля", "Фольклорна спадщина Поділля", "Господарство та матеріальна культура подолян", "Традиційна культура Поділля як джерело національного виховання", "Етнологія Поділля: сучасний стан дослідження проблем".

У першій секції заслухано й обговорено доповіді, що стосуються світоглядних та релігійних уявлень предків подолян за даними обрядів, звичаїв, свят (Л. Зінченко, О. Безверхий, О. Ятищук, Н. Жмуд, О. Верещагіна, С. Ситник, Л. Пономарьова та ін.), трипільського орнаменту (Н. Іваниця), архаїчної символіки писанок (Т. Пірус, К. Пірус). Сучасному розвитку народного мистецтва та вишивці як одному з основних видів рукоділля присвятив свій виступ відомий художник, голова обласного осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва, директор вінницького Меморіального музею-садиби М. Коцюбинського Ф. Панчук.

Порадувала та обставина, що в роботі секції "Фольклорна спадщина Поділля" взяли участь чимало молодих дослідників, зокрема аспіранти та студенти. Окрім виступів досвідчених науковців М. Дмитренка, А. Сторожук (фактичних голів секції), В. Третяк ("Чумацька пісня в українському фольклорі Поділля"), ряд цікавих доповідей виголосили молоді вчені: Н. Горлата (м. Київ, Інститут філології КНУ ім. Тараса Шевченка) "Образ Данила Нечая в українському фольклорі", вінничани Д. Цимбалюк "Кобзарство на Поділлі як явище етнокультури українців", О. Козак "Легенди та перекази з с. Ординець Теофіпольського району на Хмельниччині", О. Цимбал "Пісенна творчість с. Вахнівки Липовецького району на Вінниччині", В. Найчик "Назви побутових предметів та хатнього начиння в с. Медвідка Вінницького району", Т. Тисячна "Весільна обрядовість с. Гордіївки: минуле і сучасне", Ю. Шахова "Весілля у м. Брацлаві на Вінниччині", Н. Черняк "Обряд покривання молодої у весільних звичаях с. Слободища Іллінецького району на Вінниччині". Характерною рисою виступів наукової молоді було вільне володіння досліджуваним матеріалом: записами пісень, переказів, описами певних звичаїв, обрядодій тощо.

Дослідники матеріальної культури Поділля зосередили увагу на традиційних ремеслах і промислах, народній архітектурі. Йшлося, зокрема, про гончарство (О. Строкач, А. Ткачук), килимарство, ткацтво та вишивку (В. Титаренко, М. Пилипак, О. Новак та ін.), ковальство (І. Фалатюк), особливості народної архітектури (С. Поляруш, Н. Мазуренко, О. Філозова, Г. Коцурак, А. Калашнюк, Л. Димінська), про сільське ремесло в роки голодоморів XX ст. (О. Павленко).

Ряд актуальних доповідей виголосили учасники етнологічної секції: Т. Колотило, В. Щегельський (м. Кам'янець-Подільський) "Сучасні етнологічні вивчення Поділля", С. Дровозюк "Народна культура Поділля у 20—30-і роки XX ст.", Л. Мельничук "Народні промисли Поділля: сучасний стан дослідження проблеми", С. Трухманова "Етносоціальні особливості складу міського населення Поділля у 20-і роки XX ст.", М. Верхова "До проблеми самоідентифікації українців", В. Косаківський, Є. Косаківська "Етнографічний музей та рукописні фонди Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського", Л. Єгурнова "Подільське містечко як явище культури", В. Вовкодав "Генеалогічне дерево мого роду" та ін.

Проблему "Традиційна культура Поділля як джерело національного виховання" висвітлили у своїх доповідях та виступах Л. Морозова ("Формування та розвиток етносоціальної культури молоді"), Т. Нечипоренко ("Народна гра в етнопедагогічних традиціях українців"), С. Творун ("Відтворення та показ автентичних обрядів на сцені та з допомогою кіно і телебачення"), О. Самоєнко ("Роль училища ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського у формуванні національної гідності, патріотизму та

громадянських почуттів студентів"). Досвідом викладання та виховання студентів, учнів поділилися Н. Лисюк, Н. Василенко, Г. Драч, Т. Сорока, Н. Гончарук (м. Іллінці), Л. Ситник (м. Гнівань), О. Шевчук, Л. Пономарьова, Г. Стеблецька.

Цікаві практичні заняття в майстер-класах провели: з писанкарства — члени НСНМУ (Національної спілки народних майстрів України) М. Верхова, О. Городинська; витинанки — член НСНМУ з Могилева-Подільського М. Гоцуляк; народної іграшки — Н. Жмуд; бісеру — В. Єрмакова; розпису на склі — В. Косаківський; фітодизайну — О. Котловий; народної гри — Т. Нечипоренко; гончарства — член НСНМУ Л. Філінська.

Під час конференції відбулися презентації книг "Народні майстри Вінниччини: Короткий довідник" (автори Т. Цвігун, В. Сторожук, Ф. Панчук, В. Титаренко, Є. Чугунова), "Олексій Луцишин: спомин про Майстра" (автор Л. Мельничук). Т. Цвігун також поінформувала присутніх про видання Обласним центром народної творчості кольорової газети "Світлиця" (з'явилося три перших числа) за форматом всеукраїнського фольклорно-етнографічного часопису "Народознавство".

У підсумках конференції було відзначено велику роль у дослідженні народної традиційної культури Поділля багатьох академічних інституцій, університетів, інших закладів освіти, музеїв, але найперше — Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету (керівник Л. Мельничук) та Вінницького обласного центру народної творчості (директор Т. Цвігун). Учасники міжнародної конференції зійшлися на тому, що багатюща народна скарбниця Поділля потребує інтенсивнішого пізнання, а здобутки такого вивчення та зібрані матеріали мають систематично публікуватися окремими виданнями, ширше популяризуватися у періодиці.

м. Вінниця

МУЗЕЙ-ПАМ'ЯТНИК У ФАСТОВІ НА МІСЦІ ПРОГОЛОШЕННЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЄДИНІЙ ДЕРЖАВІ

Василь БАЛУШОК

Вже більше двох років у місті Фастові діє досить незвичайний музей, який, скажу без перебільшення, має загальнонаціональне значення. Це — залізничний вагон початку XX століття, який і є музеєм, присвяченим визначній події в історії України, а саме її об'єднанню під час буремних подій Української революції. Річ у тім, що договір про злуку Української народної республіки і Західноукраїнської народної республіки було підписано 1 грудня 1918 року саме на станції Фастів у залізничному вагоні. Саме тут зустрілися керівники УНР — В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець та П. Андрієвський з такими ж представниками ЗУНР — Л. Цегельським і Д. Левицьким, щоб своїми підписами засвідчити волю українського народу до об'єднання в єдиній соборній державі. Був підписаний так званий "передвступний" договір, що, проте, виявився справжнім документом, якому було надано юридичної сили. У Києві договір був лише ратифікований під час акту Соборності 22 січня 1919 року. А у Станіславі — тодішній столиці ЗУНР ще раніше, 3 січня 1919 р. теж тільки проголосили з'єднання двох українських держав у одну.

Взагалі ж об'єднання Східної і Західної України у 1918 році, яке фактично відбулося на станції Фастів, належить до визначних подій в історії нашої країни. Об'єднаною вона була дуже мало. Точніше періоди об'єднання, яких було кілька, в часі тривали дуже недовго. Періоди ж роз'єднання, що спричинялися дією різних несприятливих, а часом і трагічних для України чинників, були набагато тривалішими. Вперше територія України була об'єднана у складі єдиної держави в кінці XII — на початку XIII ст., коли князі — Роман Мстиславич Галицький, Всеволод Чермний (з чернігівських Ольговичів), Данило Романович Галицький по черзі підпорядковують собі всі або майже всі українські землі. Але монголо-татарське завоювання та наступні, пов'язані з ним події, розірвали територію України на окремі шматки. І знову Східна й Західна Україна об'єднались лише в 1569 році за Люблінською Унією. Руїна, що настала

після Козацької революції у II половині XVII ст., знову призвела до роз'єднання українських земель. І після цього Україна об'єдналася лише 1 грудня 1918 року підписанням договору у Фастові. Аналіз історії України свідчить, що об'єднання її східних і західних регіонів завжди викликало сплеск національної активності і робило нашу країну сильною, виводячи в ряд визначних європейських держав. Роз'єднання ж неминуче вело до її політичного, економічного, культурного й етнічного занепаду. І найгірше, що при цьому сусіди — і зі сходу, і з заходу — використовували українців як "гарматне м'ясо", та ще й підбурюючи одну їх частину проти іншої, що призводило до братовбивчих чвар.

Об'єднанню східного і західного регіонів України присвячений музей-вагон на станції Фастів, що відкрився до 10-ї річниці незалежності України. Створений музей групою ентузіастів-патріотів. Відповідні державні органи чомусь знову стояли фактично осторонь, їх допомога якщо й була, то швидше віртуальна. З тих, хто займався створенням музею, слід назвати В. Бойка, М. Гураля, В. Карпелюка, О. Кабанця і особливо А. Корчака, який керував і керує всією справою. Велику допомогу у цьому їм надали місцеві підприємства, серед яких найбільшою була допомога Фастівського моторвагонного депо, а також інших залізничних підприємств. Залізничники знайшли вагон, що є точною копією того, в якому відбулося підписання договору про об'єднання УНР і ЗУНР та власним коштом відремонтували його. Тепер у музеї розгорнуто експозицію, де відвідувачі можуть ознайомитися з текстом самого договору та іншими важливими документами, побачити фотографії учасників тих вікопомних подій, в тому числі С. Петлюри, В. Винниченка та інших діячів Української революції. Вагон обладнаний таким чином, що відвідувачам демонструють кадри кінохроніки, які відтворюють події грудня 1918 року. Тут також зібрані експонати, що знайомлять відвідувачів взагалі з історією національно-визвольних змагань українського народу в роки революції та другої світової війни: портрети (серед них М. Міхновського, В. та С. Чучупаків, С. Бандери, Я. Стецька, Р. Шухевича та інших), документи, стенди з фотографіями, нагородами, різними військовими відзнаками та ін. У музеї також зібрана бібліотека наукової й художньої літератури, присвяченої національно-визвольним змаганням. Є в музеї-вагоні експонати, що стосуються самого Фастова та його залізничних підприємств на початку XX ст. Вони відтворюють, так би мовити, історичне тло, на якому відбулося об'єднання Східної і Західної України.

Ентузіасти, які створили музей, і далі продовжують збирати експонати, поповнювати експозицію та архів. Для відвідувань музей відкритий по п'ятницях (з другої половини дня). Фастівські ентузіасти планують створити пам'ятний знак, або й цілий пам'ятник на честь вікопомної події 1 грудня 1918 року. Відомий скульптор, фастівчанин А. Древецький створив макет пам'ятника. Адже саме такий пам'ятник, а не радянські меморіальні дошки та пам'ятник "вождю світового пролетаріату", що все ще залишаються на своїх місцях, повинен стояти у Фастові — місті, яке відіграло таку важливу роль в нашій національній історії. Але для цього, звичайно, потрібні кошти, яких поки що немає. Проте А. Корчак та інші, віддані цій справі люди, вірять і надіються, що їхній ентузіазм, який уже створив музей-вагон, дістане таки втілення в такому пам'ятникові.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ НАРОДОЗНАВЦІВ

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

У Республіці Польща в університеті Марії-Кюрі Склодовської (м. Люблін) я познайомилась із чудовим колективом кафедри української філології. Очолює кафедру доктор філологічних наук, професор Фелікс Чижевський. Почесним професором кафедри є доктор філологічних наук Михайло Лесів, людина, яка свого часу доклала чималих зусиль для створення цієї кафедри. Тут працюють молоді спеціалісти, знавці української мови та літератури: Марійка Борцюх, Агнєжка Дудек, Агата і Марцін Койдери, Анна Хома, Марек Олійник, Тадеуш Карабович, Ганна Козак. На кафедрі працюють і українські вчені. Особливою повагою серед них користується доктор філологічних наук, професор

Волинського державного університету ім. Лесі Українки Григорій Аркушин.

Увесь колектив кафедри докладає значних зусиль для розвитку українознавства в Любліні. Зацікавлення українністикою на теренах Люблінщини зростає, це видно принаймні з того, що цьогорічний конкурс при вступі на спеціальність "Українська мова та література" складав 2,5 абітурієнта на місце. Сумлінна педагогічна діяльність — не єдина праця колективу. Так, традиційними вже стали українсько-польські (іноді українсько-польсько-білоруські) наукові конференції, присвячені проблемам мови і культури пограниччя, актуальним проблемам польської та української мови. У 2003 році їх відбулось вже три. Учасницею двох останніх — "Граматичні категорії у польській та українській мовах" (Влодава — Воля Угруська, 8—9 травня) та "Матеріальна і духовна культура єврорегіону Буг" (Воля Угруська — Кодень, 22—23 липня" — стала авторка даного повідомлення.

На конференції "Граматичні категорії у польській та українській мовах" були присутні вчені України, Польщі, Білорусії. Робота конференції розпочалась спільною екуменічною молитвою в православному храмі Влодави. Засідання першого дня відбувалось у будинку міської ради, а другого — у будинку ради ґміни Воля Угруська.

Основний об'єкт дослідження, навколо якого зосереджувалися дискусії, — мова говірок. Зокрема, йшлося про українські говірки підляські (Ф. Чижевський, Люблін), польські говірки околиць Тарнополя (А. Койдер, Люблін), гуцульську говірку (Н. Хобзей, Т. Ястремська, Львів), брестсько-пінські говірки (Л. Дорошко, Брест), західнопольські (Г. Аркушин, Луцьк — Люблін та Ю. Громик, Луцьк), південно-західноукраїнські (М. Борцюх, Люблін), говори білорусько-українського порубіжжя (М. Саєвич, Люблін), східностепові говірки української мови (Л. Фроляк, Донецьк).

Крім діалектного матеріалу, об'єктами досліджень були польська і українська літературна мова (М. Ястрембський, Люблін), українська літературна мова (Г. Козак, Люблін; Г. Дидик-Меуш, Львів; Д. Бучко, Тернопіль — Львів; М. Жуйкова, Луцьк), староукраїнська мова кінця XVI — початку XVII століття (В. Мойсієнко, Житомир), мова пастирських послань митрополита Андрея Шептицького (Г. Нусковська, Люблін), мова фольклору, зокрема українських дум (І. Коваль-Фучило, Київ), мова обрядових жанрів (В. Конобродська, Житомир).

Учені розглянули особливості граматичних категорій роду, відмінка, істоти, модальності, стану, ступенів порівняння.

Конференція "Матеріальна і духовна культура єврорегіону Буг" зібрала дослідників культури польсько-українсько-білоруського пограниччя. Учасники заслухали і обговорили доповіді Н. Хобзей "Вияви мовного табу в гуцульських говірках", О. Ковальчук "Дитячий фольклор як об'єкт дослідження", І. Коваль-Фучило "Пісні дингусові на Люблінщині і українські риндзівки на Яворівщині — різновиди великоднього колядування", Д. Повілянської-Мазур (Люблін) "Мотив вовкулаки у народних віруваннях північно-східної Люблінщини", М. Шарапа "Поліська традиційна календарна обрядовість літнього циклу", Н. Костишина "Поліські повір'я, прикмети і звичаї, пов'язані з житом, хлібом і деякими предметами побуту" та ін.

На обох конференціях працювали секції, об'єктом дослідження яких були мова і культура ґміни Воля Угруська. У них брали участь Ф. Чижевський, Г. Аркушин, В. Конобродська, А. Дудек, М. Койдер, М. Олейнік, С. Паціорковська (Люблін), Ґ. Мілішкевич (Люблін), а також самі мешканці ґміни, які досліджують культуру свого міста: Й. Шахалай, Д. Лужковська, У. Домбровська. Теми їхніх виступів торкались відповідно міжвоєнного шкільництва, історії каплички працівників Надбужанського заводу скла, культуротворчої ролі цього заводу на терені Волі Угруської, а також обрядовості самого містечка.

Учасники конференції відвідали відому культурну пам'ятку цього регіону — польський православний чоловічий монастир у селі Яблечна.

Сподіваємось, що крім наукових завдань, які розв'язують такі конференції, вони також сприятимуть польсько-українському діалогу, який у наш час особливо актуальний.

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА ЛУГАНЩИНУ

1–8 липня 2003 року Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України було проведено експедицію на Слобожанщину. Етнографи та фольклористи працювали в селах Слов'янського (Богородичне, Долина, Тетянівка, Олександрівка), Краснолиманського (Кримки, Рубці), Артемівського (Миньківка, Дробишево) районів Донецької області та Ізюмського району (Довгеньке, Капітолівка, Студенок, Діброва, Яремівка) Харківської області.

1

Під час експедиції записано понад 70 пісень різних жанрів: балади, ліричні, солдатські та рекрутські, жартівливі, жорстокі романси, псальми, а також колядки (церковні й народні), щедрівки, "маланки", посипалки. Записи пісенного фольклору засвідчили збереження в даному регіоні традиції народного багатоголосого співу. Скрізь в обстежених селах спостерігається своєрідне відродження різдвяно-новорічної традиції обходу дворів односельців із величальними піснями, ритуальним перевдяганням, яке тут, проте, виконує яскраво виражену рекреаційно-розважальну функцію. У регіоні зберігся звичай обдаровувати колядників ритуальним печивом у вигляді ляльок, коників, зірок, півників, хрестів, які мають місцеві назви "матрьошки", "московки", "баришні", "кукли", "голуби" тощо. Збереглася також традиція різдвяно-новорічних дівочих ворожінь. Цікаву інформацію про Коляду і Масляну було записано від росіян, які проживають у с. Долина з XVIII ст., самоідентифікують себе як "русские" і протиставляють себе "хахлам".

У пам'яті більшості респондентів (1920–1930-х років народження) збереглися спогади про вечорниці, "поцілуйні" ігри та розваги. Н. В. Аксьонова записала ряд ігор дітей і дорослих — як сучасних, так і 20–30-х років, а також цікаву добірку дитячих лічилок і анекдотів.

Весняний цикл обрядів у обстежених селах об'єднується Великоднем: ритуали Чистого четверга, випікання пасок і фарбування яєць, освячення їх у церкві, а також поминання на кладовищах померлих родичів ("поминальний день"). Троїцький ритуальний цикл зводиться в основному до "квічала" — прикрашання тополею або "деревцем" (скумпією) хати й подвір'я. Записано цікаві дані про побутування ще в 30–40-х роках XX ст. в ряді сіл на межі Харківської та Донецької області свята Івана Купала (наряджання обрядової ляльки — Мареноньки, встановлення її на гілці, потоплення в річці тощо).

Весільний обряд у згаданих селах зберігся дуже в редукованій формі (зводиться в основному до випікання ритуального хліба), а весільних пісень з кінця 50-х років XX ст. майже не виконують.

Фольклорна проза представлена записами переказів про Велику Вітчизняну війну, умови життя остарбайтерів, колгоспний побут, про походження назв деяких сіл тощо. Близькість Святогірського монастиря зумовила побутування численних переказів про святогірські чудеса, про явлення ікони Пресвятої Богородиці (звідки й походить назва с. Богородичне), про святого Іоана Затворника.

Олена Чебанюк.

2

Матеріал, зібраний на Донеччині, на наш погляд, є прикметним в кількох аспектах. Поперше, архаїчний пласт культури тут збережений відносно слабо (підкреслимо, що йдеться саме про давні форми). Регіон був рано індустріалізований. Родильна обрядовість представлена спорадичними даними, переважно з вторинних переказів (самі респонденти вже не були учасниками обрядів, про які оповідали). Якщо в сусідній Луганській області (за матеріалами попередніх експедицій) в 1950-ті роки народжували з бабою-повитухою, то тут ще до війни інститут баб-повитух практично відмер.

Цікавими нам видалися перекази, що для маленьких дітей шили штанці, штанини яких

не були до кінця зшиті, завдяки отвору дитина ходила в туалет не знімаючи штанців, вона просто присідала, це позбавляло батьків зайвих клопотів. У досліджуваних областях Слобожанщини звичай „недошивати" одяг дітей мав і іншу форму вираження (де не було такої виразної практичної мети) — для немовлят шили сорочечку, боки якої недошивали, залишали отвір під ручками; у випадку якщо дитина померла — боки сорочки розпорювали.

Згадки про традиційний одяг, зокрема — про ритуальний, поверхові і несистемні. Наприклад, у Луганській області сорочки, готовані до смерті, були довгими, додільними, інколи вишивані білим по білому, і такі сорочки нам навіть вдалося сфотографувати (під час експедиції 2002 року). В досліджуваних тепер районах Донецької області жодна з респонденток не змогла відповісти на питання, яку сорочку готують до смерті, відповідали переважно, що звичайну, деталізувати не вдавалося. Що цікаво, деякі з них, хто наважився показати нам відкладений на смерть одяг, приготували суцільні, довгі сорочки, в одному випадку (за переказами доньки) бабуся забажала, щоб сорочка була домотканою.

Цікавими є відомості про ритуальні вироби з тіста — весільні різки, шишки (які тут, незважаючи на назву, випікалися у формі пташок), весільний коровай особливої форми (два буханці, складені разом і обгорнуті пругом тіста), святвечірні „баришні", а також орнітоморфне печиво до сорока святих або до теплого Олексія — "жайвірочки".

Особливий інтерес у членів експедиції викликала традиція пекти на святвечір баришні (варіанти назв: ляльки, московки, матрьошки), жіночі фігурки. Розфарбовані червоним буряковим квасом, їх дарували похресникам, хресним батькам та колядникам на святвечір (див. фото).

По-друге, особливістю етнографічної роботи на Донеччині було те, що наші респонденти, незважаючи на обговорювану тему, повсякчас переходили на оповіді про Велику Вітчизняну війну. Питома вага таких текстів вимушено становить близько 30 відсотків. Можливо, перекази про Велику Вітчизняну війну займають нішу фольклорних народних переказів.

Нарешті, по-третє, відзначимо, що в регіоні було мало зафіксовано оповідей про голодомор 1933 року.

У селі Олександрівка Слов'янського району нам поталанило провести опитування дітей. Записано здебільшого ігри і дитячі анекдоти.

Марія Маєрчик

3

Окремим блоком досліджувалася родинна обрядовість, — та, що побутувала на Слобожанщині у 20—40 рр. XX ст. і, зокрема, роль баби-повитухи в усьому комплексі дій, що відбувалися під час народження дитини.

В усіх обстежених селах назва повитухи була спільною — на неї повсюдно казали "баба", подеколи — "бабка", "бабусівна". Фактично, інформаторки — але це були переважно жінки 75—80 річного віку — вже народжували своїх дітей або на фельдшерсько-акушерських пунктах (так званих ФАПах), або вдома, але вже в присутності акушерок. Проте, пам'ять про "бабу" збереглася добре — в с. Богородичне респондент легко згадала їхні імена по кутках — баба Хомиха, баба Колотчиха, баба Сіраниха, баба Марія.

У цілому жінки лише згадують сам факт, що повитуха допомагала "визволяти" (або "тягнути") дитину при пологах досить ефективно.

Навіть при загальній тенденції втрати відомостей про практичні дії повитухи при пологах, є поодинокі згадки, що "баба садовила породілля на коліна, вправляла весь час спину і гладила живіт — щоб не боліло" (с. Дробишево Краснолиманського району Донецької області).

Зустрілася згадка, що пуповину "баба" розгризала зубами, і заліза при тому "не признавала".

Повсюдно дуже уважно ставилися до посліду — тут його називали "місто". Звичайно закопувала його баба (рідше — чоловік) там, де "люди не ходять" і "собаки не брешуть" (так само, як воду після обмивання мертвого) — щоб ніхто його не копав. В одному випадку зафіксовано, що "місто" баба закопувала на межі, але й тут мотивування було спільним — "щоби нога людини не ходила", "щоби собаки не брехали".

Під час першого купання "міряли дитину" — навхрест зводили ручки і ніжки. За свідченнями, "бабка" могла "поправляти" дитині носик і губки — "як неправильні". При тому респонденти наводили майже однотипне мотивування: "воно як кісто м'якеньке, і кісточки, і все". Перев'язували дитину повивачем — завжди туго — "щоб рівненьке було". Майже всі інформаторки були одностайними, що сучасна "мода" не сповивати дітей не йде їм на користь — раніше сповивали "до года" — "воно ж дряпається, а так спить спокійно" (с. Олександрівка Слов'янського району).

На Слобожанщині мав місце обряд після пологів "мити руки" — обов'язково — "бабі". Тоді ж її "дарували" — переважно давали їй сорочку, або у випадку вже крайньої бідності — полотном (слід зазначити, що мотив нестатків у селянських родинах у часи, на які припадало їхнє активне життя, домінував майже в усіх інтерв'ю).

Повсюдно в обстежених селах стійким виявився обряд "носити бабі вечерю" на Різдво — звичайно, на Святий вечір. Їй обов'язково несли кутю, а також пиріжки, узвар. До локальної традиції належить звичай випікати на Різдво "баришні" (цікаво, що назва ця варіюється, але зберігає при тому смислове навантаження — "кукли", "ляльки", "москальки") — крім "баби", яка дарувала їх своїм онучкам в обмін на "вечерю", їх давали також похресникам. По деяких селах перед Різдвом їх навіть випікали у місцевих пекарнях і продавали в крамницях.

Зафіксовано обряд "перепікання дитини" (як була слабою).

Олена Боряк

4

Метою нашого дослідження на Слобожанщині були календарні свята, зокрема осінній цикл. В основу зазначеного періоду входять храмові свята, до яких у народній уяві приурочувалися ті чи інші звичаї, обряди, прикмети тощо.

Загалом під час експедиції записано матеріал різної тематики: календарна обрядовість (протягом року), родинна обрядовість (народження, сватання, весілля, поховання, поминання), розважально-ігрові традиції (дитячі ігри, молодіжні розваги, гуляння, вулиці, вечорниці, досвітки і т. ін.), матеріальна культура (вбрання, особливості будівництва житла, хатнє начиння тощо) та ін.

Збирання етнографічного матеріалу відбувалося в Донецькій області (сс. Тетянівка, Олександрівка, Долина, Богородичне — Слов'янський р-н; с. Дробишево — Краснолиманський р-н; с. Міньковка — Артемівський р-н) та частково у Харківській області (с. Довгеньке — Ізюмський р-н).

Спогади респондентів переважно спиралися на перекази батьків чи бабусь та дідусів. Рідко хто особисто брав участь в обрядодіях, хоча свята з їх усталеною традицією їм відомі. Дечого ще й донедавна дотримувалися, виконували ритуальні обряди.

За повідомленнями респондентів, до осіннього циклу календарних свят належать Маковія (14 серпня) — його і вважають межею між літом та осінню, Спаса (19 серпня), Успіння (28 серпня), Головосіка (11 вересня), Михайлове чудо (19 вересня), Різдво Богородиці (21 вересня), Здвиження (27 вересня), Івана Богослова (9 жовтня), Покрова (14 жовтня), Дмитра (8 листопада), Кузьми-Дем'яна (14 листопада), Михайла (21 листопада), Пилипівка (28 листопада), Введення (4 грудня), Андрія (13 грудня). Цим святам на Слобожанщині, як і повсюди в Україні, притаманні свої особливості. У зазначеному регіоні побутують бувальщини (Головосіка, Михайлове чудо, Здвиження), які пов'язані із застереженнями та заборонами. Яскраво виражені також передбачення щодо погоди та майбутнього врожаю (Покрова, Андрія). Останнє свято (Андрія) на Слобожанщині не має такої колоритності в обрядовості ("Кусання калити", дівочі ворожіння про долю),

воно у свідомості селян асоціюється із ворожінням (на вишневій гілочці) щодо майбутнього врожаю. Неабияке місце належить молодіжним розвагам, гулянням, а також шлюбній традиції, яку передано і приурочено до календарних свят (Успіння, Різдво Богородиці, Покрова, Дмитра): "Пройшла Перша Пречиста — носить женихів нечиста". "Прийде Покрова — зареве дівка як корова", "До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра хоч сраку витри". Після Другої Пречистої до Покрови можна засилати сватів.

Повідомлення респондентів підтверджують, що храмове свято — це визначна подія в селі. Воно прирівнюється до найбільших — двонадесятих свят (Різдва, Великодня та ін.). Зазвичай готуються до нього заздалегідь і святкують один день, на відміну від інших регіонів України (від 3-х днів — до тижня).

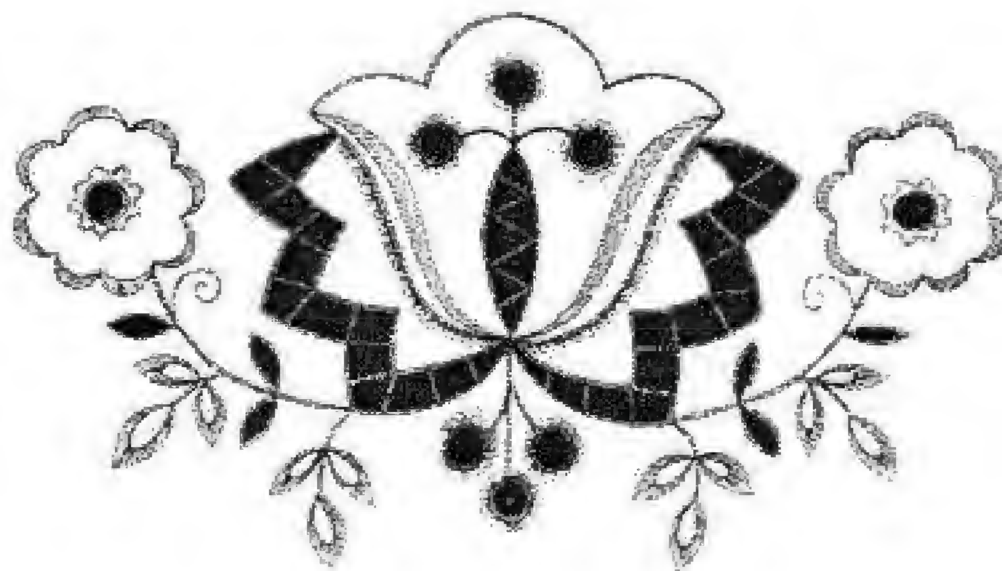
Хотілося б наголосити і на осінніх поминальних суботах на Слобожанщині, які відбувалися тричі в зазначеному сезоні (на Дмитра, Кузьми-Дем'яна, Михайла). Але найбільш шанується батьківська субота перед Трійцею та Проводи (тиждень після Великодня). Проте і суботи осіннього циклу проводять належним чином.

Серед ритуальних страв привертає увагу "канун", "коливо", а рідше "кутя", обов'язкова при поминальному обіді, її вживали передовсім, тричі зачерпнувши ложкою із спільної миски. Кануном називалася страва, приготована із промитого та відвареного рису, приправлена підсолодженою водою та прикрашена вишнями чи цукерками. У довоєнні роки на Слобожанщині варили "канун" із ячмінної або ж пшеничної крупи. Вже готовий засолоджували цукром або ж відваром із цукрових буряків, рідше — медом.

Наостанок приємно відзначити небайдужість слобожан до минулого свого народу, свого краю. Створюються краєзнавчі музеї, музеї історії села при школах, бібліотеках, будинках культури, збережено фольклорні традиції, і, звичайно, — чого насправді не очікували почути — це живу українську мову. В усіх без винятку селах ми зустріли повноцінну українську мову з дивовижним місцевим лексичним, семантичним та фразеологічним наповненням. Для прикладу таке питання: "Ви здорово зайняті?" — звернення селянина до голови сільради (с. Довгеньке, Ізюмського р-ну Харківської області).

Отже, вивчаючи етнічну культуру Слобожанщини, ми глибше усвідомили і відчули, яким оригінальним, цінним і неповторним є кожен куточок нашої України. Експедиція, що відбулася до зазначеного регіону, була плідною, хоча зібраний матеріал не дає повної картини всієї Слобожанщини.

Наталя Стишова

ЗМІСТ
журналу "Народна творчість та етнографія" за 2003 рік

З історії науки і культури

Наука і сучасність

Пам'яті Великого Кобзаря

Пам'ятні дати

Митець і народна творчість

Розвідки і матеріали

З фондів, колекцій, рідкісних видань

Вам, учителі

Публікації

Нариси та етюди

Трибуна молодого дослідника

Огляди, рецензії, анотації

Хроніка

Некрологи

Реконструкції українського традиційного одягу Полтавської та Чернігівської областей, надруковані в № 3 журналу "Народна творчість та етнографія", розроблені Т. О. Ніколаєвою на основі зібраного польового матеріалу.

В. Забашта. “Засновники Києво-Могилянської академії”.
Фрагмент картини. 2002 р.

